

MAGYAR = ZSIDÓ SZEMLE

SZERKESZTI:

DR. BLAU LAJOS.

HARMINCÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST.
1918.

A MAGYAR ZSIDÓ SZEMLE HARMINCÖTÖDIK
ÉVFOLYAMÁNAK MUNKATÁRSAI,

AMENNYIBEN DOLGOZATAIKAT ÉS KÖZLEMÉNYEIKET ALÁÍRTÁK

<i>Dr. Blau Lajos</i> , Budapest	1, 25, 44, 48, 69, 72, 75, 77, 97	104, 129, 131, 133, 140, 143
<i>Dr. Dercsényi Móricz</i> , Budapest	—	— 98
<i>Dr. Goldberger Izidor</i> , Tata	— — —	— 65
<i>Dr. Guttmann Mihály</i> , Budapest	— —	122
<i>Dr. Kohlbach Bertalan</i> , Budapest	— —	79, 81
<i>Mandl Bernát</i> , Budapest	— —	— 58
<i>Dr. Vajda Béla</i> , Losoncz	— —	— 84
<i>Dr. Venetianer Lajos</i> , Ujpest	— — —	— 8
<i>Dr. Weisz Miksa</i> , Budapest	— — —	51, 116
<i>Dr. Weisz Sámuel</i> , Budapest	— — —	— 14

TÁRSADALOM.

A RABBINIZMUS TÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE.

ÜNNEPI BESZÉD.

ELMONDOTTA A FERENC JÓZSEF ORSZÁGOS
RABBIKÉPZŐ INTÉZET 40 ÉVES FENNÁLLÁSA
ALKALMÁBÓL AZ INTÉZET TEMPLOMÁBAN
TARTOTT ÜNNEPI ISTENTISZTELETEN :

Dr. BLAU LAJOS

IGAZGATÓ

Ünneplő gyülekezet!

Összegyűltünk e napon, hogy kiöntsük szívünk forró háláját a Mindenható előtt, hogy ezt a házat, a vallás és tudomány csendes hajlékát, egy bibliai emberöltőn át, 40 év óta, épségben megtartotta. Követjük a zsol-tárköltő szavát :

עבדו את ה' ביראה ונילו ברעדה

„tiszteljétek az Örökkévalót félelemmel és örvendezze-tek remegéssel“ (Zsoltár 2, 11.) Remegéssel a súlyos viszonyok közepette, melyeknek nincsen hasonmása a népek multjában és bizodalommal Isten kegyében ör- vendezünk ma, főiskolánk e nagy napján. Lelki szemeink elé száll ez ünnepélyes pillanatban multja és tevékeny- sége. Látjuk létesülésének előzményeit, a 40 évre terje- dő küzdelmes korszakot, amely az 1837-iki magyar or- szágggyűlés egy rabbitanoda felállítását célzó határo- zatától az 1877-iki országos fénnel a kormány, az országgyűlés, az egyetem, főiskolák, községek, testületek részvétele mellett megünnepelt megnyitásig letelt és hó- dolattal gondolunk megdicsőült nagy királyunk, I. Ferenc József nagylelkűségére, a magyar nemzet és a magyar

kormányok jóakarátára, elődeink nagyratörő szellemére. A rabbiképző eszméjét a kultura szülte és a kultura valószínűleg meg, az európai művelődés bűvkörébe lépett zsidóság rabbiképzését az európai műveltség magaslatára kellett emelni, hogy a pap a hivekkel összhangban maradjon. A modern rabbiképző szükségszerű történeti alakulat, messzelátó nemes megalkotóinak nevei örök fénnel ragyognak a hazai közművelődés, a magyar zsidóság és intézetünk történetében. Látjuk az utat, melyet intézetünk fennállása óta változatos viszonyok között megtett. A második szentély felépítésekor az egyik kéz épített, a másik kéz kardot tartott, a mi szentélyünkön a tanítók két kézzel építettek, a vezérek két kézzel tartották távol az elleneseket. E lelkes együttműködés mellett iskolánk minden erejét a belső kiépítésnek szentelhette és elmondhatja magáról לְחִיבוֹתֵי נַר לְרַגְלֵי דְבָרָךְ וְאוֹר לְחִיבוֹתֵי „mécses az én lábamnak a Te tanod és világosság az én ösvényemnek“ (Zsolt. 119, 103). Iskolánk távol állva a világ zajától, pártoktól és irányzatoktól, a tórának, a tanításnak élt és él, csendesesen, serényen munkálkodva a vallás és erkölcs fenséges épületén, a világesemények mutatta egyedüli valóságokon e földön. Hit és tudás ősidők óta összeforrtak vallásunkban, hit és tudás a két szellemi kar, amely a rabbinizmust tartja, hit és tudás a rabbi fegyverzete eszményi működésében. Hitet és tudást plántáltak e házba az elköltözött nagy mesterek, kiknél valóra vált az isteni szó: וְנָתַתִּי לָכֶם רֵעִים כְּלָבִי „és adok nektek szívem szerint való pásztorokat és legeltetnek benneteket tudással és belátással“ (Jeremiás 3, 15). Ők rakták le iskolánk szellemi alapját, ők teremtték meg hagyományát, ők alkotják multját. Hálánk, szeretetünk, kegyeletünk száll sirhal-muk, emlékükhöz felé!

Ünneplő gyülekezet!

Jeremiás próféta így szólt az ingadozó, tétovázó, habozó zsidó néphez:

כֹּה אָמַר ה' עֲמְדוּ עַל דְּרֹכֵיכֶם וּשְׂאֵלוּ לְחִיבוֹת עוֹלָם
אֵיךְ דֶּרֶךְ הַטּוֹב וְלֹכּוּ בָּהּ וּמִצְאוּ מְרוּעַ לְנַפְשְׁכֶם

„így szól az Örökkévaló: álljatok ki az utakra és nézzetek szét és kérdezősködjétek az ősi ösvények felől, melyik a jónak útja és azon járjatok, hogy nyugalmat találjatok lelketeknek“ (Jer. 6, 16). Vessünk mi is e történeti órában egy pillantást a régi ösvényekre, mert a multak alkotják a szilárd alapot, melyen a jelen épülete biztosan nyugszik. Ha vallásunk és népünk hosszú történetét, gazdag és változatos multját szemléljük, két jellegzetes eszme domborodik ki szemünk előtt: a régi hagyományokhoz való hűséges ragaszkodás és a változott korokhoz való szükségszerű simulás. Hitünk kiállotta az idők próbáját, más-más a forma, állandó a tartalom: az egyistenhit, a belőle folyó, vele válhatatlan kapcsolatban álló igazságosság és szeretet minden ember iránt. Egy az Isten, egy az ember. És állandóak a külső változások mellett is azon intézmények, melyekben vallásunk szemlélhető alakot ölt.

Az ókorban a próféták, az ihlet férfiai útján nyilatkozott meg Isten Izráel népének. Kerek ezer éven át, az első prófétától az utolsóig, Mózesről Maléakhiig. Mikor a próféta elnémult, megszólalt az irástudó, a próféta vérbeli utódja, szellemének örököse, művének folytatója. Az irástudó a biblia tolmácsa és magyarázója, fenntartója és terjesztője. Szelleme eleveníti meg az írott szót, lelkesedése viszi a népek közé. A nép tanítója és a nép adta neki már 2000 év előtt a rabbi, tanítóm nevét. Az isteni szó gyönyörűsége, mint a prófétánál, tűz-

ként ég szívében, hirdetni kell a fenséges ígét a gyülekezetben, a zsinagógákban és a köztereken. Lelkesedése hajtja, viszi, igaz hitről, tiszta erkölcsről, igazságról, jóságról beszél. Nem kíván a maga számára semmit, sem tisztiséget, sem hatalmat, csodás jelenség az antik világban, a fórumok politikai szónokait hallgató népek szemében. A hit és erkölcsbeli rendületlen meggyőződés bátorsága és lángoló szava a lelkek átforgatója, az erkölcsök megtisztítója.

A rabbik tették függetlenné a vallást országtól és néptől, államtól és nemzettől: a hívő lélek minden éghajlat alatt, minden időben és minden helyen felemelkedhetik teremtetőjéhez, az ég és föld urához. A rabbik szellemítették át az Isten szolgálatát, már a jeruzsálemi szentély fennállása idején az istentisztelet központjává a tóra és próféták felolvasását, a vallás és erkölcs tanítását, a zsolozsmák éneklését, a vallásos érzés megnyilatkozását tették, megteremtve ezuton a kultusznak az egész művelt világon mai napig mindenhol otthonos formáját.

A rabbinizmus, a mint a hitélet eme történeti jelenségeiben és a mint írott emlékeiben, a talmudban és rabbinikus művekben jelentkezik, két erő összetételének, a hűséges megőrzésnek és a szükségszerű fejlesztésnek az eredője. Örök a törzs, mulandó a lombozat, állandó a mag, változékony a burok. Hitünk és erkölcsstanunk mai napig azon az isteni szellemen alapszik, a mely szent iratainkban érzékelhető alakot öltött, és azon a rokonlelkű tolmácsoláson, melyet a rabbinizmus által nyert. Egy szellem lengi át a prófétát, az írástudót, a rabbít. És ha a világtörténet hallgat is a rabbikról, mi ismerjük világgraszáló eszméiket, népeket átalakító hatasukat és az általános művelődésnek még a középkor-

ban is tett messze és mélyreható szolgálataikat. Az ókorból eredő rabbikar, a legrégebb élő kar, a mely a szellem minden csataterén küzdött, nem aggott el, mindig újból és újból megifjúdott, kikelt belső tüze hamvaiból, halhatatlanságának titka: a szent hagyományokhoz való hűséges ragaszkodás és a változó korokhoz való szükségszerű simulás. E nagy elődök, Isten tanának ihletett tolmácsai és lelkes terjesztői, kik a tórért éltek-haltak, ragyogó eszményeink. Halhatatlan szellemük lebeg iskolánk felett, dicső példájuk hevíti lelkeinket, hozzájuk kívánunk felemelkedni, ha gyengék is vagyunk ahhoz, hogy őket megközelíthessük.

Ünneplő gyülekezet!

A zsidó nép, mint egész multja mutatja, minden országban, minden időben, minden kultura kebelében megteremtette azt a keretet, melybe vallása eszméit és intézményeit beillesztette, ily módon életképességükben megtartotta. A zsidóság a szellemi kapcsolatot más népekkel soha önként meg nem szakította, a kulturközösséget velük minden időben fenntartotta. Az ujkor első három százada, a legsötétebb éjszaka, a mely Jákobra hosszú vándorlása alatt borult, elzárta a zsidó népet a levegőtől és világosságtól, kiszorította a világi műveltség közösségéből. Mikor a „felvilágosodás” a felekezeti korlátokat lerombolta, a rabbilincseket szétért, az európai zsidóság, multjához hiven, újból belépett a kulturközösségbe, felvéve az illető országok és népek világi műveltségét. העם ההלכתי בחשך ראו אור גדול ישיב בארץ צלמית אור ננה עליהם. „A nép, mely sötétségben járt, nagy világosságot látott, az árnyékkorszak lakóira fény derült” (Ézs. 9, 1). A szoktlan fény nemcsak világított, hanem vakított is, a pél-

dátlan gyors átalakulás súlyos belső megrázkódtatással járt. Nyugtalanág, ingadozás, tétovázás. E sorsdöntő helyzetben a művelt zsidóság követte a próféta útmutatását: kiállt az utakra, szertenézett s fürkészte az ősi ösvényt, megtalálta a jónak útját, felismerte a nagy igazságot, hogy vallásunkat a modern kultúra keretébe kell behelyezni és erre a kipróbált út a régi hagyományokhoz való hűséges ragaszkodás és a változott korhoz való szükségszerű simulás. Ez igazság szellemében átalakult művelődés tekintetében a rabbi is, mihez új iskola vált szükségessé. A hazai zsidóság, a mely részben nyelvben idegen volt, csodás gyorsasággal csoportosult a magyar nemzeti műveltség zászlója köré és belső tüztől hajtva a hitélet megmagyarosítására is törekedett. A remények, melyek ez irányban iskolánkhoz fűttek és intézetünk ünnepélyes megnyitásán a tanári kar képviselőjének beszédjében fogadalomszerű kifejezést nyertek, a lefolyt 40 év alatt teljes mértékben megvalósultak. Rabbiképzőnk neveltjei útján hitéletünket megmagyarosította, magyar a szószék, magyar az iskola. Megteremtette az élő és írott szót, korunk két leghatásosabb eszközét. A magyar zsidó irodalommal új virágzó ágat oltott be az egyetemes magyar nemzeti műveltség hatalmas törzsébe.

És szolgálta intézetünk, mesterei és neveltjei útján egyaránt, a felekezeti, nemzeti, nyelvi különbségek fölé emelkedő, a zsidóságról szóló tudományt, gyarapítva az egyetemes kulturát, az emberiség közkincsét és becsületet szerezve a magyar névnek. De mindenekfelett megelégedéssel, büszkeséggel tekint intézetünk az általa nevelt magyar rabbikarra, a hit és erkölcs, a haza- és emberszeretet, a műveltség és tudás lelkes munkásaira, sikeres terjesztőire. Megelégedéssel tekint intézetünk

más neveltjeire is, ama több száz derék férfiúra, kik műveltségük alapját intézetünkön nyerték és hajlamaikat szabadon követve, különféle világi pályákon szolgálják a társadalom és haza ügyét. Lelkünk egész melegével gondolunk azon tanítványainkra, kik a haza hívó szótára fegyverbe szálltak. Szívünkbe zártuk mindnyájukat, forró fohászunk kíséri őket utjukon, szeretettel várjuk vissza őket intézetünkbe. Fájdó szívvel emlékezünk a becsület mezején elesett jelesünkre, nemes emlékét mindenkori kegyelettel őrizzük.

A teljesített kötelesség és sikeres tevékenység felemelő tudatából merít intézetünk erőt jövőendő munkájához, ösztökélést a továbbhaladáshoz, fejlesztéshez, tökéletesedéshez, hogy teljesíthesse az isteni szótát צר תעודה בלמדיהם „Kösd be a kinyilatkoztatást, pecsételd meg a tant tanítványaimban” (Ézs. 8, 16).

Ezért száll fohászunk az ég felé. Jóságos Isten! Fogadd kegyelmedbe iskolánkat, tanaid tolmácsolóját és terjesztőjét. Támogasd nemes munkájában, erősítsd hitre, erkölcsre, igazságra, szeretetre irányuló törekvésében. Emeld, fejleszd, tökéletesítsd e házat, honoljon benne mindenha tiszta szív, egyenes lélek, szent akarat, hogy a vihar elmúltával fokozott erővel lehessen osztályosa hazánk ujjaépítése nagy munkájának.

Teljesüljön rajta az Írás szava:

גדול יהיה כבוד ה' וההדרן מן הראשון.

„Nagyobb lesz e későbbi ház, mint a régi volt.”
(Chag. 2, 9).

Ámen.

AZ ORSZÁGOS IZRAELITA IRODA JELENTÉSE.

Az Izr. Községkerületi elnökök 1897. évi július hó 9.-én tartott gyűlése méltó elismeréssel fogadta az Elnökség által előterjesztett jelentést az Iroda működéséről. A jelentés, mely egész terjedelmében való közzététel által a felekezeti ügyeink iránt érdeklődő széles köröknek enged tiszta bepillantást a vezetőség sokoldalú munkájába, nemcsak magas irodalmi színvonalával köti le a figyelmet, de egyben hódolatot vált ki azon férfiak iránt, akiknek súlyosan nehezedik vállaira a hazai zsidó felekezeti közügy sürgős megoldást igénylő és szinte leküzdhetetlen akadályokba ütköző számos összetorlódott kérdése. Minél jobban ismerjük felekezetünk közviszonyainak áldatlan állapotát, minél mélyebben tekinthetünk a hazai hitközségek ügyes-bajos életnyilvánulataiba, annál inkább méltányolhatjuk a rendkívüli kitarást igénylő erőt és a zsidóság igazaiért, valamint a felekezet méltóságáért lelkesedéssel hevülő fáradhatatlan munkásságot, melyet az elnökség fejt ki a nagy célja felé való haladásában. *Mezei Mór* elnök és *Mezey Ferenc* ügyvezető alelnök nevéhez fog fűződni minden időkre a jelen nagy felekezeti küzdelmekben kivívott fokozatos eredményeknek hosszú sora, mely biztos reményt fakaszt a hazai zsidóság végleges elismeretése, a felekezeti egység kiépítése és a hitközségek életének erőteljes föllendülése iránt.

A jelentés legelső sorban az országos gyászról emlékezik meg, mely I. Ferencz József királyunk halálával borult a nemzetre s amelyből a magyar zsidóság is kivette méltó részét. „A magyar zsidóság igaz halálával kísérte e történeti megdicsőülést abban a minden rétegét átható tudatban, hogy szenvedéssel és küzdelemmel teljes utjain nem talált még államfőre, ki vallásunkat és felekezetünket e királyunkhoz hasonló módon méltatta, a nemzet többi egyházainak közjogi viszonyaihoz igazodó törekvéseit fejlesztette, elismerte és támogatta volna. Polgári, politikai és vallásterületi jogaink becikkelyezései királyi akaratából keltek, felséges elhatározásai érelték alaptörvényekké.” „Mindaz, ami egyéni jogaink kialakulásában, felekezetünk

közjogi állásában, autonómikus törekvésünkben és vallási kultúránk terén messze jövőndőkre kiható tényezővé és erjesztő erővé vált, a nagy uralkodó jószág szívének, jogszeretetének és áldozatkészségének emanatója”. A magyar zsidóság mindenkori hálájának maradandó jele gyanánt az Iroda kezdeményezésére az összes hitközségekre kiterjedő gyűjtés indult meg egy Ferencz-József-alap létesítése céljából, mely alpból az Országos Rabbiképző és az Izr. Tanítóképző intézet, mely intézetek a megdicsőült király akaratából hivattak életbe, internátussal lesz kiegészítendő. Bölcsesség és kegyeletes hála indította az Irodát azon, immár jóváhagyott felterjesztésére is, hogy az Országos Rabbiképző Intézet ezentúl I. Ferencz József nevét viselje.

A gyásznapok lezajlása után a trónraléptt új királyunk iránt is méltó módon igyekezett az Iroda bemutatni a felekezet hódolatát úgy a koronázási ünnepély, mint ő felsége előtt való tisztelgés alkalmával. De ha már a koronázásnál is kirívó módon lépett előtérbe hitfelekezetünk képviseltetése kérdésében felekezetünk szervezetének szabályozatlan volta, úgy a felekezet külső képviselőtében fennálló széttagoltság fájdalmasan jutott kifejezésre a hódoló tisztelgés alkalmával, minthogy az Irodának hivatalos és magán eljárás rendjén megkísérlett buzgó törekvése, hogy az orthodoxia vezetőségét együttes és egységes tisztelgésre bírja, rideg visszautasításban részesült.

Ezen szomorú helyzet őszinte feltárásával kapcsolatban szól a jelentés hitfelekezetünk jogviszonyairól és az ezzel összefüggő kérdésekről s komoly aggályt keltő kijelentéssel állapítja meg, hogy jogviszonyaink sem az állammal való vonatkozásaikban, sem belső állapotainkat tekintve határozott javulást, vagy kellő mértékű fejlődési tüneteket nem mutatnak. „Nincs ma az országban zsidó ügyekben jogkereső, aki igazságát, jogelvek, szabályok vagy szilárd rend alapján megmérhetné vagy felismerhetné, vagy érdekeit bármily téren alaposan megvédené és nincsen olyan köztekinthetű fórum, mely a vitás kérdések, zavaros szabályok és ellentétes határozatok tömkelegében kellőképpen eligazodni vagy éppen a jogegység elvei szerint dönteni tudna.” „Hitfelekezetünk nagy békétülésére vall,

hogy ez állapotok megszüntetését az örökös kérelmezésektől várja." „A hitélettel és a hitközségek létkérdéseivel összefüggően felmerült számos konkrét kérdés is alkalmat adott nekünk arra, sőt kötelességünkké tette, hogy a viszonyok tarthatatlan voltára élesen rávilágítsunk. Kötelek terjednek a memorandumok, alkalmi felterjesztések és szakvélemények, melyeknek ténybeli tartalma és adatai után a vallásügyi kormány orvosló intézkedése szinte elodázhatatlannak látszott. Joggal elvárható volt, hogy úgy, mint más, horderejére távol sem oly fontos eseteknél észlelhető, a közigazgatási tapasztalatok általános szanáló kormányzati elhatározásokat és rendelkezéseket vonnak maguk után, ez a mi ügyünkben is megtörténik. Azonban a várakozásainkban is csalódtunk. Apró, rendszertelen, sokszor jóakarató toldások-foldások a nap szükségletein valahogyan átsegítették az ügyeket. De ez nem az államhoz, nem a felekezetekhez méltó állapot.”

S mindezen bajok forrása szervezetnélküliségünk, önkormányzatunk hiánya, amin csak egy újabb országos kongresszus tudna segíteni. De a hazai zsidóság pártokra bomlott, nincs meg a kongresszus egybehívásának alapfeltétele: az egység. Circulus vitiosus, melyből nem tudunk kijutni. Hiába minden vágyakozásunk, mitsem használ országos akció, amíg nem sikerül a belső ellentéteket áthidalnunk, addig a kormány elsáncolja magát azon tetszetős kifogással, hogy az ország zsidóságának csak egyik részét nem hívhatja kongresszusba, mely az egész zsidóság önkormányzatát döntené el. „Minthogy a kormány közömbösségét vagy a kérdéstől való idegenkedését megtörni nem lehetett, mert állandóan a belső ellentétekre hivatkozott, a magunk részéről a kerületi elnökök gyűlésének szellemében ismét kísérletet tettünk az iránt, hogy, a testvéri egyetértés útját egyengessük, amire annyival is inkább elhatározhattuk magunkat, mert téves az a nézet, mintha mi az orthodoxiával harcban állanánk. Ily harcokról mi nem tudunk. Az a differencia, mely az izr. községkerületi elnökök, a vezetésünk alatt álló iroda és az orthodoxia vezérlete között fennforog, tulajdonképpen abban áll, hogy több magyar zsidó hitfelekezet létezésének gondolata ellen

sikra szállottunk, abban a meggyőződésben, hogy ily téveszme egyáltalán csak mint a viaskodás fegyvere kerülhetett színre és hogy tehát mindaz, ami az idők folyamán a felekezetet érdeklő kérdésekhez tapadt, a testvéri egyetértés és együttes működés érdekében közös akarattal, megértéssel és megegyezéssel revízió alá vonandó. Voltaképpen tehát az ellentétek magvát a béke körüli különbözetek képezték és képezik, melynek létrejöttétől az egész vonalon felmerült ütköző pontok megszüntetését reméltük, mert hogy a hit és műveltség összhangzásának lehetősége, szóval a kultúra és rend követelményei körül felmerült régi viták az idők folyamán tárgyatalanná válnak, annak az orthodoxia mostani vezére, egyénisége és az ezen pártban is növekedő műveltségi törekvések adják bizonyágát és biztosítékát”. Ebben a nemes érzületben már a világháború kezdetén békejobbot nyújtott az Iroda az orthodoxiának, kérve, hogy „borítsunk fátyolt a múltak küzdelmeire, jelentőségükön messze túlnőtt félreértéseire és tévedéseire, távolítsuk el gondolataink köréből mindazt, ami bennünket elválaszthat és keressük szorgosan mindazt, ami bennünket lényegében összeforraszt, hogy eképpen felekezetünk hivatása, jövődjéje és a hű sáfárkodás iránt való kötelességnek lelkiismeretesen eleget is tehessünk”. De amint mereven fordult el az orthodoxia az odanyújtott békejobbtól, épügy ridegen hivatkozva „vallásbeli ellentétekre” nem fogadta el az ő felsége előtti együttes hódoló tisztelgés ajánlatát sem.

Az orthodoxia ezen indokolatlan magatartása okozta, hogy törvénnyel biztosított autonómiánk hiányában fennakadást szenved hitközseink fejlődése, minthogy az erők egyesítése helyett folyton fenyegetődzik a külön szervezetben való szétválás, melyet nagyban elősegít a hitközsegek adózási rendszere. Más felekezetűek el sem képzelhetik azt az áldozatkészséget, mellyel a zsidók hitközseik fenntartásához adóznak. Rendkívüli súlyos anyagi terhek nehezedenek hitközseinkre, minthogy az állami segély sehoggy sem áll arányban más felekezetek segélyével s hitközseink szükségleteivel. Az 1916.-ik évben 122,636,07 K. államsegély állt az Iroda rendelkezésére,

melyből 67,250 K. osztatott szét segélyre szoruló hitközségek közt, a fennmaradt összeg pedig országos jellegű felekezeti kulturális intézmények, rabbik és rabbiözvegyek s a Ferencz József-alap javára fordított.

Hitközségeink túlnyomó része képtelen megadni a rabbiknak a megélhetés azon eszközeit, melyek főleg a háboru okozta súlyos viszonyok közt csak félig-meddig is megfelelnek az általuk végzett munkának és az állással járó kötelezettségeknek. Tiszteletre méltó módon karolta fel az Iroda a kisebb javadalmazású rabbik ügyét és a „Kongrua, a lelkészi korpótlék az állami dotációban való részesedés, egyébb lelkészi állami segítség, a Hadsegélyző bizottság subventiója, a hitközségek drágasági pótléka ügyében emlékiratokkal, felterjesztésekkel, intézkedésekkel, körlevelekkel és személyes közbenjárással teljes erővel védte és védi, pártállásra való tekintet nélkül, összes lelkészeink érdekeit” s egyedül az Iroda körülbekötött figyelmének fogják hitközségeink köszönhetni, hogy rövid időn belül meg fog valósulni a rabbik országos nyugdíjintézetének rég óhajtott ügye is. Egyelőre a rabbik nyugdíjintézte, de tervbe van véve s rövidesen sor kerül a hitközségi hivatalnokok és alkalmazottak nyugdíjintézetére is, valamint jogi helyzetük javítására, „minthogy ma már ily állásokra is nagyrészt olyan férfiak lépnek, kik méltók arra, hogy tisztes munkájukért nagyobb és méltóbb jogvédelemben részesülhessenek”.

Meleg hangú elismeréssel szól ezután a jelentés a magyar zsidóságnak egyetlen főiskolájáról, az Orsz. Rabbiképzőről, mely negyven éves fennállása alatt fényes tanúságát adta annak, hogy hivatása magaslatán áll s teljes mértékben felel meg a hozzá fűzött várakozásoknak; elismeréssel adózik az Országos Tanítóképzőnek is, melyben kevés kivétellel orthodox szülők gyermekei művelődnek, figyelemmel kísérte az Iroda mindkét intézet szellemi haladását s anyagi erősödését, hiszen növendékei, a magyar Izrael jövő papjai és tanítói ott készülnek elő arra a munkára, mely hivatva lesz a hazai hitközségeket a kívánt magaslatra emelni s a jövő nemzedékbe az egyetemesen szervezendő vallásoktatási tanterv alapján ősi hitünket beleol-

tani. Az Iroda ezen két intézet mellett szeretettel karolta fel az országos kulturális s humanitárius egyesületeket s intézményeket is: az orsz. izr. tanítóegyesületet, az izr. siketnémák országos intézetét, a Wechseldann Ignác és neje Neuschloss Zsófia vakok intézetét, az izr. magyar irodalmi társulatot, a magyar zsidó múzeumot, a felekezeti szak- és társadalmi irodalmat, valamint a párt és szervezeti különbségeket figyelmen kívül hagyó országos izr. közalapot. Böven vette ki a részét az Iroda a világháboru követelte feladatok teljesítéséből is, melyek nagy próbára tették munkaerejét; támogatta a zsidóságnak háborus humanus akcióit, nagy arányokban mozditotta elő a hadikölcsönök, a vörös kereszt egyesület, a hadsegélyző hivatal, a menekülteket segélyző bizottságok törekvéseit: a husvéti liszt és egyébb rituális élelmészeti kérdésekben a pesti hitközség vállalta a kivitel módját, de a fronton küzdő katonáink lelki szükségleteinek ellátásában, valamint a tábori lelkészség ügyének rendezésében kiválóan eredményes munkásságot fejtett ki az Iroda.

A jelentés a háboru utáni feladatokat, melyek részben a jelen köteleességeit is képezik, a következőkben foglalja össze:

1) hogy felekezetünk belső meghasonlásának megszüntén és azon tovább működünk, hogy az izraelita választásfelekezet törvényben biztosított és hitünkben gyökerező egységének alapján az egyetértés és békés együttműködés feltételeit kölcsönös testvéri jóakarattal és szilárd elhatározással biztosítsuk;

2) hogy a felekezet összességének ehhez képest organikus megnyilvánuló akaratából létesítendő országos autonóm szabályainknak biztosítékait alkotmányos úton megszerezzük;

3) hogy a felekezetnek az államhoz való jogviszonyait egységesen rendezvén, a törvényesen bevett izraelita választásfelekezetet csorbitlan jogainak élvezetébe helyezhessük;

4) hogy addig is, amíg ez valóvá válik, a szükséglet látó hitfelekezetek és lelkészek államsegélyének más egyházakra nézve szabott mértékek az 1848: XX. t. c.-ben foglaltak és minden esetre a népesedési aránynak megfe-

lelő azonnali felemelését teljes erővel szorgalmazzuk ;

5) hogy pótolván a rabbikarban hiányzó önszegélyre képes erőt, a rabbik nyugdíjintézetének már előkészített tervét ha lehet egységesen, ha nem, esetleg a velünk egy úton haladó hitközségek lelkészeire kiterjedőleg a megvalósulás felé vigyük ;

6) hogy a Ferencz József országos rabbiképző intézetnek és az orsz. izr. tanítóképzőnek internátussal való kiegészítése érdekében indított mozgalom további hathatós felkarolásával ezt a fontos vallási kulturális és humánus ügyet vigyük előbbre és

7) hogy mindazokban a segítő törekvésekben, melyek a béke feletti tárgyalások rendjén, azzal kapcsolatban vagy ez idő után más államokban élő hittestvéreink szabadságjogainak kivívását tűzi ki célul, nemzetünk minden főlé helyezendő érdekeinek sérelme nélkül, igaz részt vegyünk.

Hatalmas program, aminőt csak az tűzhet ki, akinek ereje a felekezeti küzdelmek porondján megedződött, tisztán látását el nem homályosíthatta a felekezeti harcok szűlte keserves tapasztalat, s aki a zsidóság iránt táplált lelkes odaadással megingathatatlanul halad céltudatosan nagy feladatok megoldása felé. Szeretettel köszöntjük a fáradhatatlan vezetőket, kik a legtelteljessbb önzetlenséggel szolgálják a hazai Izráelt s kívánjuk, hogy mielőbb valóra válhassák szép munkatervüket.

Dr. Venetianer Lajos.

AZ ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ-INTÉZET 40 ÉVES JUBILEUMA.

A fegyverek ropogása közben érte a magyar zsidóságot a nevezetes évforduló, mely békében az egész világ művelt zsidóságának ünnepe lett volna. Mert az országos rabbiképző-intézet, mely felséges királyunk legmagasabb engedelmével immár I. Ferenc József disznevével ékeskedik, az egész világon nagy tiszteletben áll. Megdicsőült királyunk oly anyagi és szellemi jogokkal bástyázta körül, anynyi kiváltságot biztosított számára, hogy méltán tekintetik a magyar Izráel korszakalkotó intézményének, hivatva a

felekezet művelődését, megmagyarosodását előmozdítani. És ma, midőn 40 éves áldásdús működésére visszatekintünk, örömmel és jogos büszkeséggel állíthatjuk, hogy a hozzáfűzött reményeket nemcsak megvalósította, hanem sok tekintetben túl is szárnyalta. Köszönhető ez az intézet kiváló tanárainak és széles látókörű vezérlőbizottságának. Bloch, Bacher, Kaufmann, Blau mestereink neve a zsidó tudomány egén fénylő csillagként ragyog és nem zsidó körökben is dicsőséget és dísz jelent. Ez intézetből indult hódító útjára halhatatlan munkálkodásuk és sokan vannak, akik fővárosunkat csak általuk tanulták megismerni és tisztelni. Mint hajdanta a gáonok, új szellemi központot teremtettek hazánkban a zsidóságnak. Hogy irigyelték tőlünk! Mennyire vetélkedtek, hogy elhódítsák tőlünk! Ám ők úgy összeforrtak a magyarsággal, hogy a legcsábítóbb ajánlatok sem hatottak rájuk. Érezték, hogy dicső hivatásuk: a jövő alapjait lerakni.

Csakhamar tanítványaikra is kiterjed a megbecsülés. A külföld legnagyobb hitközségei közülük választják papjaikat, rabbiképzőik élére hívják őket, keresett tanáraikká lesznek. Itthon pedig lassan, de biztosan tért hódítanak, az előítételeket lerombolják és alig van már neves hitközség nélkülök. Évszázados mulasztásokat pótolnak a zsidók kulturális emelése, a vallástanítás szervezése, a szószék nyelvének megmagyarosítása, az istentisztelet nemesebb formáinak meghonosítása az ő érdemük. Néhány évtized alatt eléri, hogy hitközségeik magyarság dolgában első helyen állanak.

De a szeminárium üdvös hatásának csak egy töredékét ismernők, ha csupán e szempontból vizsgálunk. Sok száz növendéke világi pályára lépett, magával vive zsidó tudást, a hagyományos irodalom rendszeres ismeretét és ennél fogva zsidó önértéket. Hitközségeink vezető emberei közt számosan vannak, akik a kellő hozzáértést, a zsidó közügyekért való lelkesedést főiskolánkban szerezték.

A világi tanároknak az átlagból kimagasló nagy szak tudása és irodalmi munkássága eredményezte, hogy a rabbiképző gimnáziumát nemcsak a törvény, hanem az élet is elismerte egyenrangúnak. Egyetemeink sok képzett hallga-

tót kaptak innen. A sok héber tantárgy nem csökkentette a klasszikus nyelvekben való jártasságukat, az eszményi irányu tancél nem ment az exakt disciplinák rovására. Bánóczi, Schill, Bloch Henrik, Balog, Bein, hogy csak a régiekről szóljunk — a magyar középiskolák legkiválóbb tanárai közé tartoznak.

Nem lehetett hát kitérni az ünneplés elől. Habár az ünnepség nem ölthetett jelentőségéhez méltó mérveket, az idők komorsága bizony nem kedvezett annak, a sátoros ünnep is számos, vidéken lakó volt tanítványt megjelenésében meggátolt, mindazonáltal impozáns módon nyilvánult meg az intézet iránti közszerepet.

Az intézet temploma 1917 október 4-én zsufolásig megtelt vendégekkel. Nagyon sokan a folyosóra szorultak. Az ünnepi istentiszteleten megjelentek: a vallás és közoktatásügyi minisztérium részéről: Nagy János államtitkár, Tóth István dr. miniszteri osztálytanácsos, Gerlóczy Károly és Bárczy Elek dr. miniszteri titkárok, Prodán János előadó. Az intézet vezérőlbizottságából: Mezey Ferenc dr. kir. tanácsos, elnök, Adler Lajos hitközségi elnök, Feleki Béla Dr., Székely Ferenc, Winterberg Gyula, udvari tanácsosok, Csepeli Weisz Manfréd, főrendiházi tag, Neumann Ede dr. rabbiegyesületi elnök, Fischer Gyula dr., Hevesi Simon dr., Kis Arnold dr., Venetianer Lajos dr. főrabbi vezérőlbizottsági tagok. A tanári kar Blau Lajos igazgató vezetésével. Képviselve voltak a pesti, budai és óbudai hitközségek.

Az intézetből kikerült rabbik közül megjelentek a nevezettek kivül: Adler dr. Hatvan, Borsodi József dr. Nagyatád, Diamant Gyula dr. Vukovár, Edelstein Bertalan dr. Buda, Feldmann József dr. Cegléd, Friedmann Gyula dr. Szentés, Fränkel Bernát dr. Budapest, Gröszmann Zsigmond dr. Bpest, Guttmann Simon dr. Bpest, Heves Kornél dr. Szolnok, Kecskdméti Lipót dr. Nagyváradi, Klein Miksa dr. Budapest, Niedermann Mór dr. Budapest, Pap Béla dr. Budapest, Rosenstein Mór dr. Nagyikinda, Vágvölgyi Lajos dr. Arad, Weisz Miksa dr. Bpest, Weisz Sámuel dr. Bpest, Weiskopf Arthur dr. Rózsahegy.

Az ünnepély Lazarus főkantort vezetésével a templomi énekkar által előadott zsoltárokkal vette kezdetét.

Ahítatos csend közepette lépett a szószékre Blau Lajos rektor. Maga is az intézet növendéke, majd tanára és igazgatója, egész ifjúságát és férfikorát itt töltve, egész lényével egybeforrt az intézettel, szívének minden dobbanása növendékeié. Saját folyóiratában róla többet nem mondhatunk. Beszédében kifejtette a rabbinizmus lényegét, világtörténeti jelentőségét, a rabbik érdemeit a zsidóság fentartása és fejlesztése körül. Rámutatott továbbá a rabbikar áldásos szerepére a hazai zsidóság művelődése és megmagyarosodása szolgálatában, ecsetelte hivatását és jövőjét.

Utána Neumann Ede dr. nagykanizsai főrabbi, kit elsőnek avattak fel a templomban, az intézet volt növendékei nevében és mint a magyar rabbiegyesület elnöke méltatta a nap jelentőségét. Ékesszóló, költői szárnyalású szavaival könnyekig meghatotta hallgatóit. Kegyelettel emlékezett meg az intézetnek elhunyt mestereiről, buzdítva a növendékeket, hogy e halhatatlan emlékü nagyjaink nyomdokában haladjanak.

Schreiber Ignác dr. rabbijelölt szólott ezután a jelenlegi növendékek nevében. Jól átgondolt tartalmas és hangulatos beszéde elragadta a közönséget. A rabbiképző eszményeiről, amelyeket napjaink borzalmai erősen megtépáztak, de amelyek mégis érintetlenül kell, hogy éljenek a rabbi lelkében, szólott feltűnő szép előadással.

Utána klasszikus szabatosságával megírt héber imát mondott Guttmann Mihály dr., szemináriumi tanár.

A hymnus előadása után, szukkót félünnepe lévén, a vendégek az ünnepi sátorba vonultak, ahol a szokásos szertartás végeztével ünnepi ebédhez ültek. A szellemes pohárköszöntők egymást érték.

Hevesi Simon dr. hires szervezőképessége az ünnep rendezésében is kiválónak bizonyult. Edelstein Bertalan dr., a rabbiegyesület pénztárosával együtt gondoskodott arról, hogy az ebéden résztvevők anyagi és szellemi igényei egyaránt kielégíttessenek. Órákon át együtt maradtak és alig tudtak a kellemes együttléttől megválni a kartársak.

Pohárköszöntőt mondtak: *Hevesi* Simon dr. a királyra, melyet állva hallgattak végig. *Steinherz* Jakab dr. székesfehérvári főrabbi *Mezey* Ferenc dr.-ra, a vezérlőbizottság nagyérdemű elnökére, *Feldmann* József dr. czeplédi főrabbi egykori iskolatársára, *Blau* rektorra. *Rosenstein* Mór dr. nagykikindai főrabbi szép beszédben az elhunyt nagy mesterekről emlékezett meg és egyedül élő volt tanárára, *Bánóci* József-re emelte poharát. *Borsodi* József dr. nagyatádi rabbi a mai tanári karra, *Fischer* Gyula dr. pesti rabbi szokott ékeesszólásával a kartársak gyakori találkozására. *Diamant* Gyula dr. vukovári főrabbi *Neumann* Ede dr., a rabbiegyesület elnökére mond felköszöntőt, egyben a horvát kartársak üdvözlését tolmácsolja. *Mezey* Ferenc dr., a vezérlőbizottság elnöke feszült figyelem mellett, a kongresszusi zsidóság helyzetéről, kívánságairól és a rabbik jogállásáról tartott nagyértékű politikai beszédet. A rabbiképzőt az elmúlt, küzdelmes kor legértékesebb alkotásának mondja. Ennek fentartása és fejlesztése a hazai zsidóság létérdeke. *Blau* Lajos dr. a rabbik összetartásáról, a kartársi szeretetről beszélt. *Neumann* dr. rabbiegyesületi elnök gyönyörű muziv stílusban héber nyelven *Mezey* Ferencet és a rabbikart köszönti, *Vágölgyi* Lajos dr. aradi főrabbi az intézet új tanárát, *Weisz* Miksa dr.-t és kiváló hallgatóját, *Schreiber* Ignác dr.-t köszönti, az ország első modern hitközségének üdvözlését tolmácsolva.

Groszmann dr. rabbi az Egyenlőség hervadhatatlan érdemeit szerzett volt szerkesztőjéről, *Szabolcsi* Miksáról szót kegyelettel, köszönti atyjának méltó fiát, *Szabolcsi* Lajos dr.-t és kéri, hogy a jövőben is támogassa az intézet céljait.

Kis Arnold dr. budai főrabbi költői felköszöntője és *Heves* Kornél megható szavai után felhangzik a *ברך אלהיך* és felejtethetetlenül kedves benyomásokkal távoznak a rabbik, szőlítja az életnek rideg, komor valóságát.

Sürgönyileg vagy levélileg küldték üdvözlésüket a következő hitközségek: Az aradi, budai, békéscsabai, ceglédi, esztergomi, kaposvári, lugosi, mohácsi, muraszombati, nagyváradai, nagykanizsai, nyíregyházi, óbudai, úpesti, sümegi, szolnoki, székesfehérvári, szombathelyi, szentesi, tapolcai, vukovári.

A következő rabbik: Dr. Blumgrund Naftali Abony dr. Büchler Sándor Keszthely, dr. Drechsler Miksa Temesvár, dr. Eisler Mátyás Kolozsvár, dr. Elsass Bernát Landsberg (a. d. Warthe), dr. Flesch Ármin Mohács, dr. Frank József Fiume, dr. Friedmann Dávid Zsolna, dr. Goldberger Izidor Tata, dr. Guttman Simon vallásanár Budapest, dr. Herskovits Mózes Somogyiszil, dr. Herzog Manó Kaposvár, dr. Hirschler Ignác Szeged, dr. Hoffer Ármin Veszprém, dr. Horovitz József Szombathely, dr. Jordán Sándor Szatmár, dr. Junger Mózes Siklós, dr. Klein Dezső Nyitra, Krausz Jónás Arad, dr. Krieshaber Béla Erzsébetfalva, dr. Löwinger Adolf Szeged, dr. Löwy Ferenc Marosvásárhely, dr. Partos Dunaföldvár, dr. Richtmann Mózes tanár Budapest, dr. Rubinstein Mátyás Szekszárd, dr. Rudolfer Antal Alsó-Lendva, dr. Schönfeld Áron Besztercebánya, dr. Schönwald Károly Tapolca, dr. Schwarcz Mór Győr, dr. Singer Temesvár, dr. Steiner Bielitz, dr. Steiner Vilmos Hátszeg, dr. Wiesner Bezdán, dr. Ziegler Ignác Karlsbad.

A következő intézetek és testületek: Orsz. izr. tanítóképző Budapest, Orsz. izr. tanítóegyesület Budapest, IX. izr. községkerület, VII. izr. községkerület, Országos rabbiegyesület, Isr. theol. Lehranstalt Wien, Lehranstalt für die Wiss. d. Judentums Berlin.

Továbbá: Hirschbein Lázár Budapest, Kemény Simon igazgató Budapest, dr. Schnitzer Salamon Pilisborosjenő és Wilhelm Arthur.

Budapest.

Dr. Weisz Sámuel.

AZ 1848: XX. t.-c. FOKOZATOS VÉGREHAJTÁSÁRÓL SZÓLÓ TÖRVÉNYJAVASLAT AZ IZR. FELEKEZETRŐL SZÓLÓ SZAKASZAI.

7. §.

Az 1895. évi XLII. t.-c. által bevett izr. vallás javadalmazására az állam 25 millió korona örök alapítványt létesít, melynek 4 százalékos kamata, azaz 1 millió korona mindaddig, míg az állam az alapítványi tőkét egészben vagy

részben ki nem fizeti, az 1920/21. évi költségvetési évtől kezdve az állami költségvetésbe beállítandó. Az 1917/18. költségvetésbe beállított segély ebbe a kamatösszegbe beolvad és az 1918/19. évi költségvetésben 260.000 koronával, azután pedig évről-évre 250.000 koronával emelendő, míg az 1920/21. évi költségvetésben az 1 millió koronát eléri. Magában értetik, hogy az alapítványi tőkének egészben vagy részben való kifizetése, amelynek jogát az állam magának fentartja, mely azonban határidőhöz kötve nincs, a kamatösszegnek, vagy ez összeg megfelelő hányadának, költségvetésbe állítását és fizetését megszünteti.

Mindaddig, míg az izraelita vallás önkormányzati szervezete törvényesen létesül, a tőke ki nem fizethető, a kamatösszeget pedig, a létező ideiglenes szervezetek meghallgatásával a vallás- és közoktatásügyi miniszter osztja meg a szervezetek közt, a célok megjelölésével és e törvény 6. §-ának megfelelő számadási kötelezettséggel.

A törvény indokolásában pedig a következő passzus foglaltatik rólunk :

V.

Az 1895. évi XLII. t. c. által bevettnek nyilvánított izraelita vallás még nem bir törvényesen megállapított önkormányzati szervezettel. Ennek létesítését mindaddig az e vallás követői közt fennálló különbözetek gátolták. Ez a körülmény azonban nem állhatja útját annak, hogy az izraelita hitközségek szükségleteivel szemben aránytalanul csekély egyházi javadalmazás — mely az 1917/18 évi költségvetésbe 250.000 koronával van beállítva és amelyen kívül az izraelita vallásuk más címeken igen kevés segélyt élveznek — az 1848. évi XX. t. c. szellemében a szükséglet mértékéig ne emeltessek és alapítványszerűleg ne biztosítsák. Ezzel az állam csak konzekvenciáját vonja le a recepciónak. Az összeg megállapítása a fennálló izraelita szervezetektől nyert adatok alapján történt. A kiosztás módjára vonatkozó átmeneti intézkedés szükségszerűleg foly az izraelita vallás önkormányzati szervezetének hiányából.

E javaslat törvényre emelésével a recepció elvileg teljesse válik és 22 éves küzdelem kielégítő befejezést nyer. Az összeg nem felel ugyan meg az izraelita népesség arányának — dr. Mezey Ferencz szerint épen kétszer ily összeg illeti meg felekezettünket — de remélhető, hogy végeredményben ez a sérelmes számítás korrigáltattni fog. A jogért küzdeni kell.

TÁRSADALMI SZEMLE.

A közbeesett szemináriumi jubileum folytán, melynek utolsó kettős számunk kizárólag szentelve volt, csak most, jól elkésve jegyezhetjük fel azt a nevezetes tényt, hogy első ízben ült be egyik hitfelünk *miniszteri* székbe. A fokozatos fejlődés itt is érvényesült, két államtitkár is előzte meg, az első, Horn Ede, már közel 50 év előtt, a második közvetlenül előbb, még pedig ugyanabban a miniszteriumban. Franciaországban, a népszabadság bölcsőjében is 40 évig tartott, míg zsidó tárcát kapott, de konstatálni kell, hogy a francia emancipáció oly korba esett, midőn a zsidók között magasabb európai műveltség még nem is volt. A júliusi forradalom szabadságtöröklvései vitték át e téren is a gyakorlatba az egyenjogúságot. Általában észlelhető, hogy a zsidók szabadsága a közszabadság folyamánya, jelensége, symptomája. *Vázsonyi Vilmos* minisztersége szintén a közszabadság, a demokrácia vivmánya, sőt arra lett elhivatva, hogy a szélesebb néprétegek jogait kiterjessze, megszilárdítsa. Szép példa arra az igazságra, hogy a zsidóügy válthatatlan kapcsolatban áll a népek és nemzetek szabadságának ügyével, élő cáfolatául annak a szóban és írásban terjesztett hamis állításnak, hogy a nép gyűlöli a zsidót. A német birodalomnak legdemokratikusabb intézménye az általános szavazati jog, amelynek szociális alkotásait köszönheti. Nem érdektelen, hogy ennek a 48-as forradalmi alkotásnak atyja szintén zsidó volt — *Gabriel*

Riesser, a német zsidó emancipáció sikeres előharcosa. Nem a mi hivatásunk, hogy Vázsonyi Vilmos politikai érdekeit és egyéniségét méltassuk, erre sem illetékeseknek, sem képeseknek nem érezzük magunkat, tisztünkhöz képest csupán saját szempontunkból jegyezzük fel a jog-egyenlőség e markáns tényét. Örömünk annál nagyobb, mert felekezetiünk hű fia emelkedett e magas polcra, a ki jogainkért mindig bátran sikra szállt, a ki tisztán saját erejéből küzdötte fel magát egy eszme, a népuralom következetes szolgálatában és szolgálatába és történeti példával szolgál az igazi *selfmademanre*, egyuttal a zsidó népben szunnyadó elme- és jellemerőre. Midőn a választóminisztert köszöntjük, szívből kívánjuk, hogy eszméit valósítsa meg a haza és nemzet haladására, fejlődésére és dicsőségére.

Az elmúlt év végén ünnepelte a hazai zsidóság az emancipáció felszázados évfordulóját, a súlyos viszonyok között indikált keretben. A visszapillantás erre a korszakra fényes pontok mellett sötéteket is mutat. Sem az egyiket, sem a másikat nem kívánjuk felsorolni, csak azt konstata-
lunk, hogy a visszaesések, melyek időről-időre mutakoztak, muló természetűek voltak, a nemzet zömében szilárd talajjal nem bírtak. Az intolerancia, a mely a népeknek nemimmanens, hanem belenevelt tulajdonsága, a magyar népben soha mély gyökereket nem eresztett — az üldözöttek nála minden időben menedéket találtak. Ezt a szép jellemvonást a magyar nép őshazájából hozta magával és az európai középkor iskolája dacára mind a mai napig megtartotta. Valóságos népjellemvonás, a mely a nemzet minden rétegében megvan, legerősebben, a legszélesebb rétegben, az igazi népben. Érthető, hogy a magyar zsidóság már az emancipáció előtt teljesen azonosította magát a magyar nemzeti ügygel és kultúrával. Az az átalakulás, a melyen a hazai zsidóság nemzeti és művelődési szempontból rövid két emberöltő alatt átment, talán példátlanul áll a történetben. Ugy hisszük, hogy az érdem nemcsak a magyar zsidóságra, hanem épúgy a magyar nemzetre is. A közös politikai törekvés mellett a közös művelődési törekvés foly-

tán is a magyar zsidóság a magyar nemzetnek erős alkotó eleme, az egységes magyar nemzet ellen vét, aki a zsidóságot különálló népnek tünteti fel. Ha most a zsidóság a magyar nemzeti erő egyik szilárd eleme, abban az elmúlt felszázad munkájának egy részét láthatjuk, a mely a zsidóknak erőik kifejlesztésére tért engedett. És a zsidók munkája minden téren, nemcsak a földmivelés ipar és kereskedelem terén, javára vált az országnak. Ha nem zsidóról volna szó, az ellenfelek is dicséretektől csepegnének. Erre természetesen semmi szükség nincs, a zsidókat tevékenységükben kötelességérzet és hazaszeretet vezérelte, a mely külön elismeréstől teljesen független. Így volt ez a múltban és így lesz a jövőben.

A világháború váratlan fordulatai között kiváló figyelmet érdemel az orosz forradalom, a mely a legszélsőbb eszméket akarja megvalósítani. Világtörténeti esemény beláthatatlan fejleményekkel, de bennünket e helyen csupán egyik jelensége érdekel: a zsidók egyenjogósítása. Alig több tiz esztendőnél, hogy Plehve, az oroszok mindenható minisztere azt mondta, hogy az elnyomás hatása alatt az orosz zsidók egyharmada ki fog térni, egyharmada ki fog vándorolni, egyharmada pedig éhen fog veszni. Pokol lesz a zsidóknak, úgy mondta, az orosz föld. A légberöpült nagyúr jóslatai nem váltak be — a zsidók egyenjogósítva vannak, sőt az állam élén a békeszerzők közt vezető szerepet visznek. Persze, nem mint zsidók, hanem mint oroszok. A zsidók elnyomásának elméleti alapja, a vallásgyűlölet, rég megvan döntve, csupán a következtetések levonása hiányzott, melyet a népszabadság azonnal megtett, mint minden más országban és minden más nemzetnél. Ma holnap az antisemitizmus anachronizmussá válik, mint az ördögűzés és a boszorkányégetés. Valamikor ezeknek is szilárd alapjuk volt az emberek agyában és szívében. Az orosz zsidó emancipáció a kat exochén zsidó kérdést alapjában megváltoztatta. Az összes nagy zsidó mozgalmak: cionizmus, nacionalizmus, kivándorlás s egyebek az elnyomott orosz-lengyel zsidó tömegek helyzetéből eredtek. A segítő szervezetekre jövőben is szükség lesz, de tevékenysé-

gük más irányba fog terelődni és benne a magyar zsidóságnak is megfelelő részt kell venni. A kapkodásnak, rendszertelenségnek, eltévelyedésnek ezen a téren is véget kell vetni, jelesen annak, hogy bárki kiállhasson a zsidóság nevében, a mi nem ritkán a zsidóság kompromitálására vezet, mert a nem zsidók ily vonatkozásban is minden zsidóban „a zsidóságot” látják, akár ha az illető csak önmagát képviseli is. A világháboru ezen a téren is tanulságokkal szolgált, melyeket értékesíteni kell. Hogy az orosz-lengyel-római és keleti zsidóság ügye mikép fog alakulni, előre nem látható ugyan, de annyi bizonyos, hogy sorsuk kedvezőbbre fordul és hogy törekvéseikben a művelt zsidóságnak támogatni kell majd őket. A zsidó nép történetében is forduló jelent a világháboru, biztosan remélhetjük, hogy oly fordulót, a mely a multak bűneit, különösen az 1648-ikot, a kozák zsidómészárlást expiálni fogja. Adjá Isten, hogy így legyen.

B. L.

TUDOMÁNY.

A „GÖSCHEN” TUDOMÁNYOS GYÜJTEMÉNY ZSIDÓ SZEMPONTBÓL.

A „Göschén” gyűjtemény, amely méltó versenytársa az „Aus Natur und Geisteswelt” gyűjteménynek, sok keleti és vallási tárgyat dolgoz fel. A Beer-féle héber nyelvtan, melyet e helyen ismertettünk, szintén ebben a gyűjteményben jelent meg. Mint az „Aus Natur und Geisteswelt” gyűjteményt, úgy ezt is zsidó szempontból mutatjuk be. Természetesen csak válogatva, nem mind az 500 könyvet. Kiváló szakismerettel írja meg *Benzinger J.*, a Keleten élt ismert archeológus, Izrael történetét (*Geschichte Israels bis auf die griechische Zeit*, Berlin-Leipzig 1912. 231. szám). B. panbabylonista és a szélső kritikai iskola hive, de ez nem zárja ki azt, hogy találóan írja le az országot, a népeket és szokásaikat, a történeti kor eseményeit, a történelőtti kor persze tisztán a saját álláspontja szerint van megkonstruálva. Ez utóbbról azonban mindössze csak 20 oldalon van szó, melyeken már Mózes és a bírák története is le van tárgyalva. A munka dereka 27-117 Izrael-Juda királyságok történetének van szentelve és e szűk téren minden fődolog el van mondva. A III. az exilium után fennállott zsidó államot mutatja be (118—153), mely után egy hasznos kronológiai tabella következik. A 39 fejezetből kiemeljük a 19-iket, amely a régi Izraelben való életről és az utolsót (39), amely az exilium utáni zsidó község belső fejlődéséről szól. Részletekbe nem megyünk bele, csupán azt említjük, hogy különös módon magyarázza azt, hogy a samaritánusok az új Törvényt elfogadták (143).

Ugyanazon gyűjtemény 292. száma: *Löhr M.*, *Alttestamentliche Religionsgeschichte* (Leipzig 1906). A szélső bib-

liakritika álláspontjából irt mű, melyet a fejlődés eszméje ural és melyben sok a képzelet. Az előbbihez a következőt jegyezzük meg. Ha el is fogadjuk a fejlődésről szóló dogmát, kérdés, hogy oly népnél, a melynek ily változatos politikai története van, a vallás egyenes vonalban fejlődik-e? Konkrét esetekben, hol a történelmi alakulatot ellenőrizhetjük, nem látunk egyenes fejlődést. Sok a visszaesés, és irány, a körbe forgás. Ime egy példa. Löhr a profetismust Sámuel korából származtatja. Azután azt mondja: „Miután a próféták először a filiszteusok szorongatásai közt léptek fel, újból megjelennek, még pedig mint jelentős tényező az izraelita nemzet életében Ahab király és felesége, a tyrusi Izebel korában” (49). A két esemény között majdnem 200 esztendő tántog. Hát ez alatt mi történt? — A legterjedelmesebben Ézsaiás, Jeremiás és II. Ézsaiás van ismertetve. Az elfogulatlan kritiküs, mint valamennyi társa, az evangéliumra lyukad ki. „Az ótestamentomi vallástörténet tulajdonképi befejezése az evangélium. Magaslatáról visszatekintve az ótestamentom irataira, sok tekintetben mély ürt látunk a kettő közt” (144). Ha ez így van, hol van a fejlődés dogmája? L. maga is érezhette a nagy kérdést, mert néhány kenetteljes szóval felelni próbál a nagy kérdésre, de nem hisszük, hogy van kritiküs, ki ezt a feleletet kielégítőnek tekintené. Mintha a bibliakritikusok jámbor befejezéseikkel mintegy expiálni akarának „apikorszeszeiket.”

Az előbbiekkal közös a forrása *Staerk W.* művecskéjének: *Die Entstehung des Alten Testaments* (Leipzig 1912. 272. szám). Ez egy bevezetés a szentírásba 144 oldalon 49 paragrafusban az előbbieik iskolájából. A jelenleg uralkodó nézeteket nagy ügyességgel adja elő, radikális álláspontból, pl. hogy a Krónika könyvébe még az első században (időszámításunk előtt) is kerültek pótlások (142), ami tekintettel arra, hogy akkor már a hagyomány történeti világosságban áll, ki van zárva. Sammaj és Hillél nem hallgattak volna. Egyebekre is lehetne megjegyezést tenni, de azért a munka a maga célját jól szolgálja.

A 345. szám *Hölscher G.* ügyes munkája: *Landes- und Volkskunde Palästinas. Mit 8 Vollbildern und einer Karte* (Leipzig 1907). Ebben a szentföld jelenéről és múltjáról minden megvan, persze csak dióhéjban. A zsidókról különösen a talmud korában, nincs ugyan szó, de azért a talmud szempontjából is nagyon tanulságos. Sok dolog más világításban jelenik meg az ország és népe ismereténél. Bevezetés és általános megjegyzések után következnek: Geológia, éghajlat, földterület, növényzet, állatvilág, lakosság, a nép életmódja és szokásai, gazdasági viszonyok, vallások, szellemi kultúra, az állam, település, név- és tárgymutató.

Néhány idézet és észrevétel. A klíma történeti időben nem változott, a földmivelés hanyatlása az ókor óta politikai viszonyokra vezetendő vissza (27). De nemcsak az első arab uralom végétől kezdve, mint H. mondja, hanem már a rómaiak uralma óta, kik az országot kiszípolozták és így gazdaságilag tönkre tették. Erre a talmudban sok adat van. — A belpoklosság nem iniciál, 1895-ben 600-ra becsülték a belpoklosok számát (28). Ez az ókorról nem igen áll, mert különben nem különítették volna el a belpoklosokat. — Az északpalesztinai erdőség állományát 580 q km.-re becsülik (58). Pápyrus némely helyt még terem (59). E szerint a talmudban sűrűn említett papyrus belföldi termék lehetett. — „Die Kopfbedeckung abzunehmen gilt als unschicklich” (72). Ágyak nincsenek, az emberek a földön alusznak, a köpönyeggel vagy takarókkal takaróznak (76). Látjuk, hogy a Mózes V, 24, 13 említett szokás a nem zsidó népnél mai napig fennáll, bizonyíték arra, hogy az ősi szokásokat a szent földön a fellach őrzi. „Születésnapjukat az emberek nem ismerik” (78). Nem szenved kétséget, hogy az ókori zsidóknál is így volt. Ha a talmud azt mondja: mikor Akiba meghalt, az nap született I. Juda stb., csak nagyjában gondolta. A hasonló adatok, pl. Mózes Adar 7-én született és halt meg, csak agádikus következtetések és nem annak jelei, hogy érdekelték a születésnap iránt. A házasságkötés, melynek leírását 79 olvassuk, több pontban úgy történik, mint a régi zsidóknál. Esküvő nincs, a házasságkötés a menyasszony ha-

zavatelével fejeztetik be (79). Teljesen magán aktus volt. „A népélet” egyike a legterjedelmesebb és legérdekesebb fejezeteknek.

A 291. szám *Brockelmann C.* munkája: *Semitische Sprachwissenschaft* (2. kiadás, Berlin—Leipzig 1916). Három részre oszlik: 1. A sémi nyelvek, 2. A sémi írás, 3. A sémi nyelvek összehasonlító grammatikája. Több mint 20 nyelvről van szó, valamennyiről csekély téren bő felvilágosítás. Olcsóbban és rövidebb idő alatt tájékozást szerezni már csakugyan nem lehet. Néhány részlet.

Az assyr (akkad) nyelv legkésőbb Nagy Sándor kora óta holt nyelv volt, de mint egyházi és irodalmi nyelv még több századig tartotta magát a papok között (23). Jó analógia a Keletről ahhoz, hogy a papok tartják fenn a régi szent nyelvet. A három nagy próféta közül kettő (Jeremiás és Ezeiel) pap volt. Az első írástudó (Ezra) szintén pap volt és az utódai közül a legrégebbek kétségtelenül többnyire papok voltak. A héber nyelv B. szerint a hellenista kor elején tulélté magát, de mint a vallás és iskola nyelve még sok századig tartotta magát (25—26). A papok tartották, de valószínű, hogy Judea egyes vidékein még népnyelv volt, amint a talmud egyes nyilatkozataiból kilálglik. Ez említhető lett volna. Az elefantinei zsidók Bauer szerint a 7-ik század végén telepedtek ott le és az aram nyelvet már hazájukból hozták magukkal. Nem szabatosan fejezi ki magát B., midőn azt mondja, hogy „a közép- és újkorban még sokat beszéltek héberül” (26 lent). Csak sokat írtak. B. szerint a vokalizáció a zsidó istentisztelet számára állapított meg (27 lent). Ez azt tételezi fel, hogy az iskolában mindjárt kantillációval tanulták a hébert, illetve a bibliát, ami nem bizonyos, bár a felnőtteknek a bibliának ilyen olvasása (בנייה) már a talmudban ajánlva van. A föníciai nyelv (29. lap) az anyaországban tovább tartotta magát, mint a héber, de 100 körül (ante) az aram nyelv már ott is felszívta. De, mint már megjegyeztük, az anyaországban, főképp Jeruzsálemben és környékén, a szóban forgó korban még a héber is élhetett, legalább egyes körökben. A legrégebbi evangélium, a Márké, B. szerint

eredetileg aramul volt írva. Az aram nyelvvel a zsidók az aram írást is átvették, hellenista korban (51). Talán már előbb, a hagyomány szerint Ezra írta át az írással a bibliát.

A 208. szám *Achelis Th.*, *Abriss der vergleichenden Religionswissenschaft* (2. kiadás, Leipzig 1908). 27 pontban 164 lapon az összes tekintetbe jövő kérdésekről megfelelő tájékoztató, amely jámbor szemlélődésbe hangzik ki. Az első szakasz első fejezete a vallás alkotó elemeit mutatja fel: viszonyát a kultúrához, az etikához, a hit és tudás viszonyát, lélekfogalom, tulvilági élet, megváltás, vallásalapító, Isten és ember, rítus, stb. A második fejezet a vallásfejlődés fokozatait ismerteti: fetisizmus, polytheizmus, etikai vallások, nemzeti és általános vallások. A második szakasz a vallástudomány principiumairól szól: a vallás fogalmáról, a vallás eredetéről és lényegéről, a vallásfejlődés törvényeiről, a vallás általános érvényességű elemeiről.

Gercke A., *Griechische Literaturgeschichte mit Berücksichtigung der Geschichte der Wissenschaften* 1. kötet (Leipzig 1911. Göschén 70) saját érdekességén kívül néhány észrevételre ad alkalmat. A görög próza a jónok terméke, azelőtt csak vers járt, már tudniillik az irodalomban. A tradíció hatalma oly erős volt, hogy „hosszu ideig az összes bölcséleti és történeti prózaművek e dialektuson adták elő és írtak fel, az orvosi, matematikai és asztronómiai munkák 200 éven át vagy még tovább” (95). Az első attikai prózamű a 424 körül írt „Az athéniek államáról” (105). Csak az 5. század közepén kezd az attikai próza az ióniaival versenyre kelni, hogy azután uliszárnyalja (105). Ha az irodalom nyelve ily szívesen tartja magát, érthető, hogy a héber nyelv, amelyen a nemzet szent könyvei voltak írva, minden más nyelvet távol tartott az irodalomtól. Nem valószínű, hogy egyetlenegy apokrif könyv más (aram) nyelven íratott volna. A misna is héberül beszél, még az első amórák is és a zsidóknál a tradíció hatalma még erősebb volt, mint a görögöknél.

Az első logográfus (beszédíró) *Hekataios* volt Miletből, ki 494 után. (ante) irt művét így kezdi: „Mileti Hekataios ezt beszéli el: Ezt úgy írom, ahogy előttem igaznak látszik” (Genealógiák 4 könyvben. Idézve 96). *Herodotos*, ki ok nélkül kapta „a történet atyja” címet, részletekben kidolgozott művét, melyből 445-ben (ante) felolvasott, így kezdi: „Ez halikarnassosi Herodotos kutatása” (97). Nem kutaták, hogy mely görög és más nyelvű régi írók kezdtek még irodalmi termékeiket saját nevükkel harmadik személyben, biztos, hogy ez volt egy időben az irodalmi usus. Kérdéses e szerint, hogy a prófétai iratoknál az úgynevezett felirat, pl. Ézsaiás próféciája stb., a gyűjtőktől származik-e, vagy pedig magától a prófétától? Általában mi bizonyítja, hogy a bibliai könyvek feliratai (mai nyelven címei) nem erednek a szerzőktől? Ez független az authenticá kérdésétől, miért ne lehetne pl. elhinni azt, hogy az, aki a Példabeszédek könyvének első 9 fejezetét írta (összegyűjtötte), maga látta el a „Salamon példabeszédei” címmel? Nagy kérdésről van szó, melyet az általános nézet ellenében jelen alkalommal csak felvetünk.

Demokritos (abderai) nagy természettudós 420 körül irt „Világrend” c. művét Leukippos tanítója hasonló nevű művétől való megkülönböztetés végett „a kicsi” jelzővel látták el (103). A régi rabbinikus irodalomban találjuk „a (nagy) Széder Ólam” és a „kis Széder Ólam”, valamint a „Peszikta” és a „kis Peszikta” neveket. Nem fér kétség ahhoz, hogy a „nagy” jelző később keletkezett, mint el-entéte a „kis”-nek. Eredetileg csak Széder Ólamról beszéltek, amint találjuk is, amelytől való megkülönböztetésül a fiatalabb hasonló nevű művet a „kis” jelzővel látták el, a mi időbeli értelemmel bír, mint a „nagy” jelző is, pl. Eliezer, a nagy. A görögök is használták *megast* és ellen-tétét korjelzésre. A „nagy. midras” (Rabba) név származhatik a terjedelemtől is, de még valószínűbben a teljességtől, melyre a héberben nincs megfelelőbb terminus. A „kis traktátusok” azonban a terjedelemtől kaphatták a nevet.

Thukydides-ről Gercke azt mondja: „Nicht die Wirklichkeit allgemeiner oder religiöser Ideen in der Geschichte nachzuweisen, betrachtete er mit Herodot

seine Aufgabe” stb. (106). A régi zsidó historiographia, a Királyok könyve és a Krónika, kifejezetten a vallás szempontjából adja a történetet, különösen kidomborítva a Krónika. Az akkori világ szokását követte, amely szokás különben Thukydides, Tacitus s mások dacára évezredéig tartotta magát.

Hardy E., *Indische Religionsgeschichte*, (Leipzig 1914, Göschén 83) a következő észrevételekre ad alkalmat. Az elhalt lelke egy ideig a rokonok közelében tartózkodik, addig t. i. míg az összes observantiák teljesítve vannak. A halotti ünnepek egy évig ismétlődtek, míg a halott az „atyák” közé lesz véve (25). Az egy évi gyászra a kabbalista zsidó felfogás hasonló okot mond, melyet azonban irodalmilag nem tudnék hamarjában bizonylatokkal ellátni. Az indusok az ősök szellemének tisztelőre étkezéseket rendeznek. Ez alkalmakkor így szólnak: „Legyenek szószólóink, segítsenek bennünket.” (26). Németül: „Mögen sie (die Väter) unsere Fürsprecher sein, mögen sie uns beistehen”. Ismerős mondat, melyet mindnyájan sokszor halottunk. „Er soll für uns ein Meliz joscher sein, er soll uns beistehn”. Ez sem a bibliából, sem a talmudból nem származik, a rabbinizmusból sem. A mystikus zsidóság a forrása, de nem a kabbalával került a zsidó néphez, hanem, mint az indus példa, amely legalább 2500 esztendő, megdönthetetlenül bizonyítja, jóval előbb, talán még a talmud előtt hatolt be. Hogy a talmudban nincs meg, sem ez, sem az egyéves gyász (az elhalálozás napján való böjtölést a talmud már említi), csak azt bizonyítja, amit számos izben és különböző összefüggésben hangsúlyoztunk, hogy a talmudban a zsidóság művelt, tudós, felvilágosodott rétegének vallása és szokásai tükröződnek, melytől a népjámborság lényegesen különbözött. Az élő mystika, ha tetszik, babona a kabbala termékeiben csak irodalmi kifejezést nyert. A kabbala maga magasabb rendű mystika, mint a néphit, úgy hogy ezzel szemben haladást jelent. Általában a halotti szokások igen szivósak, melyeknek széles alapon való kutatása meglepő eredményekkel kecsegtet. *Rosegger* egyik regényében azt olvastam, hogy a

Stájer hegyek közt a halott koporsójára a jó barát három marék port dobott és azt mondta: térj vissza a porhoz. Még egy indus példa: „Man vermied es, die Leichenträger anzublicken oder *nach der Leichenstätte umzuschauen*. Man verwischte die Fusspuren auf dem Wege zur Bestattung oder versperrte der Seele den Weg durch Wasser, das man ausgoss... oder *einen Stein*, der einen Berg vorstellte... man half sich mit *Abwaschungen*“ stb. (24).

Az indusoknál a talmudban említett babonákhoz felette sok az analógia. Áll ez különösen a bűvészetről. Találjuk a körhuzást, a melyet a csodatevő „Chóni, a körhuzó“ csinált, a nyíllövést, melyet a babylóniakról Ezekiel próféta említ. Későn még a következőket:

„Oft trägt die Beschwörung unmittelbar nur zur Abwehr bei und ist dann Gegenbeschwörung. Die geisterhaften Angriffe können nichts ausrichten, wenn man sich zu helfen weiss, und man hilft sich *durch das Aussprechen heiliger oder geheimnisvoller Namen, durch kräftige Sprüche, durch das Tragen eines metallenen Ringes an der Rechten, durch Anbinden eines Amuletts* usw.“ (33). Ezt zsidó könyvbe is be lehet írni, valamint azt is, hogy a gonosz szellemeket láрма által riasztották el (34 és 24. Zsidó bűvészet 142). — „An einen geheimnisvollen Zusammenhang des *Mondes* mit dem Wachstum aller lebenden Wesen, besonders der Kräuter und Pflanzen, glaubten die alten Inder“. (36). A holdnak ilyen befolyása Mózes V, 33, 14 is említettik és talán valóság, nem titokzatosság. — A négy elem: föld, víz, tűz, levegő; a zsidó vallásbölcészlet útján a zsidó köztudatba behatolt tan, ó-ind eredetű (69), de a talmud még nem ismeri. — Az erkölcs öt főpontja a jinisták és buddhisták szerint: ne ölj, ne hazudj, ne lopj, ne paráználkodj (coitus). Az 5. az első szekta szerint: szived ne függjön semmin, az utóbbi szerint: ne ilyál szeszes italokat. (79). Nevezetes, hogy a közös 4 (fogadalom, illetve) erkölcsi szabály található Hósea prófétánál az ismert versben (4, 2): Hamisan esküdni, hazudni, gyilkolni, lopni, paráználkodni. 5 főbűn van nála is, az 5. a hamis eskü. A tizparancsolatban ezekből 3 van még: ne gyilkolj, ne paráz-

nálkodj, ne lopj. Ugy látszik, hogy az ötös szám ily célra jelentőséggel bírt: Öt íge. — Az egyik időszámításunk előtt létesült szekta jellegzetes tulajdonsága a fehér ruha (= svetámbara) (80). Koh. 9, 8 szavai: „minden időben ruháid fehérek legyenek“, bizonyára nem világi jó tanács, hanem jámbor intés. Az esszeusok, kik fehér ruhába jártak, nem szükségképp e versből vették ezt a szokást (Schürer II, 3. kiad. 567, 578; Krauss, Archäologie I, 550, 212. jegyzet), az indus szekta sem onnan vette, mellyel az esszenusok egyik iránya a coitus tilalmára nézve is meg egyezett. — A tizparancsolatból ismert rövidített kitétel: ég, föld és a mi a föld alatt van, az indusoknál is található (103). Akbar nagymogul (1556—1605) minden csütörtök este, a mohamedán szombat előestéjén, az összes vallások tanítóit magához hívatta: moszlimokat, keresztényeket, parszikat és zsidókat. Ezeket meghallgatta és valamennyinek tanaiból külön vallást alkotott (120).

Dieffenbacher J. a német életről ír. Deutsches Leben im 12. Jahrhundert. Kulturhistorische Erläuterungen zum Niebelungenlied und zur Kudrun (Leipzig 1899). A zsidók német földön nagy számban élvén, ebben a könyvben több dolgot találunk, melyek zsidó szempontból érdekesek vagy tanulságosak.

A lakosság két csoportra oszlott: szabadokra és nem szabadokra. Az utóbbiak jogfosztottak voltak: rabszolgák (Knecht), kiket a tulajdonos meg is ölhetett. Leszármazottjaik szintén szolgák voltak, akkor is, ha csak az egyik fél tartozott a szolgasághoz, ezen elv szerint: das Kind folgt der ärgeren Hand (17.) Ezt az elvet más összefüggésben a talmud is vallja, sőt majdnem ugyanezekkel a szavakkal fejezi ki: „a gyerek a hibás fél után igazodik“. (Kiddusin 66b הַיָּתוֹם אַחֲרֵי הָאָמֵר). — „Geschorenes Haar und Waffenlosigkeit waren in älterer Zeit die Abzeichen der Knechtschaft“ (17). A lengyel paraszt a lakodalom napján levágatta menyasszonya haját, a „császár“ nálunk is lenyíratta a besorozott katonát. Ez a szokás napjainkban is járta még, noha régen el volt feledve a jelentősége. A szokások szívósak, a zsidókra akaratukon kívül is hat-

nak, kik a szokás eredetét nem ismerve a rabbinikus törvényben keresnek megokolást és találnak is.

A pecséthasználat olyan jog volt, mint a cimer (Recht der Siegelfähigkeit), fejedelmeket, majd lovagokat is illette meg (34). Már a bibliában szerepel a pecsét előkelőeknél (pl. Juda Mózes I, 38), de nem erről akarunk beszélni, hanem arról, hogy a talmud is beszél Hadrianus korszakában arról, hogy „bizonyos helyeken a zsidók nem pecsételnek” (Gittin 11a במקום שאין ישראל חותמין). Itt is pecsétjog értendő, oly értelemben, hogy okmányoknál aláírásuk érvénytelen. Ez a zsidó jogfosztottságának talán a legrégebb példája, a mely átmeneti jellegű volt.

A jeruzsálemi szentélyhez a biblia szerint háromszor kellett zarándokolni minden évben; a talmud szerint a tanítót kell hasonló módon megtisztelni; a chászid ugyan-ezt cselekszi rabbijával szemben mai napig. A hűbéres szolgálatához tartozik a katonai szolgálat után: 2. „*Die Hoffahrt*, zu der der Lehnsmann entweder entboten wird oder unaufgefordert kommt. *Dreimal im Jahre erscheint Wate*” (K* 570). Továbbá 3. a feltétlen *engedelmesség* és 4. *adakozás* (ruha, gabona, barom), mit „Zins”-nek neveztek (38 és 24). A chászid a hadi szolgálaton kívül a hűbéres mindhárom köteletségét teljesíti. Az analógia nagyon frappáns, annál inkább, mert a viszony a csodarábbihoz nem a tanítványé a tanítóhoz, hanem a szolgálé az urhoz.

Az írásművészet nem volt elterjedve, maguk a királyok sem tudtak írni és olvasni, íródeákokat tartottak maguknak (45). A zsidóknál legalább kétezer évvel előbb tudott már a nép is írni. — „A büntetés a pogány korban mindig a halál volt” (47). A sok halálbüntetés a mózesi törvényben az ókori világban tehát nem volt sok. Ezek többségét a talmud kiküszöbölte, midőn a „kiáltás” büntetést, a mely 36-szor fordul elő, az Egre bizta, a többbit is oly feltételekhez kötötte (előzetes megintés stb.), hogy körülbelül megszüntette. Érdekes, hogy a talmud szerint „Nóé fiai” azaz a nemzsidók büntetése mindig halál. Jól volt informálva a pogány népek büntető gyakorlatáról. — A természeti gazdaság korában a hibátlan tehén volt az értékegyseg. „Unter byzantinischem Einfluss verwendete man

dann Arm- und Fingerringe (*bouc*) als Zahlungsmittel, was sich lange erhielt” (51). A jeggyűrű e szerint oly időből ered, mikor még pénz tulajdonsága volt. Már a frankok alatt az érem (moneta) került forgalomba. „Bei den Römern gab der Bräutigam anstatt des ganzen, am Hochzeitstag fälligen Kaufgeldes ein geringwertiges Handgeld *arrha*, gewöhnlich einen eisernen Fingerring. Die *Vermählung* folgt meist unmittelbar der Verlobung” (128). „Mit dem 12. Jahre war das Mädchen erwachsen (K* 199); es nahte die Zeit, wo man um es freite”. (117). A zsenge korban való eljegyzés és házasodás általános szokás volt. Gertrud, Lothar császár leánya, büszke Henrikkel 12 éves korában kötött házasságot (1127), szent Erzsébet és Ludwig Thüringia grófja gyermekkorban léptek házasságra: a menyasszony 4, a vőlegény 12 éves volt (117). Ha tehát a midras azt mondja, hogy Rebeka Izsákhhoz 3 éves korában ment férjhez, nem mondott képtelenséget és a talmud sem „casuistákat” tárgyal, mikor a gyermekházasságokról beszél. Az sem akadémiai kérdés, hogy a férfi azt mondja a másikhoz, ha feleséged leány gyermeket fog szülni, legyen nekem már most eljegyezve (Kidd. 62a). Előfordult, nem jogoszlag kiokoskodott eset volt.

Diercks G. „Spanische Geschichte” (Leipzig 1905. Göschén 266) tisztán politikai történet és így zsidókról csak elvétve van benne szó, ahol t. i. nagy zsidó üldözéseket kell jelenteni (Gótok 7. század és kiűzés 1492). Általában azt látjuk, hogy a külső-belső harc állandó volt és ily körülmények közt nem csoda, hogy a zsidók is sűrűn szenvedtek. A nagyobb méretű kényszerszertérítést már a gótok kezdték, melyek aztán a 14.-15. század folyamán befejezést nyertek. Ebből a történetből senkisé tudja meg, hogy a zsidók Hispániában mily nagy tényezők voltak. Tulagót királyt (640-642) „Chindasvinth megbuktatta és képtelenné tette arra, hogy még valaha uralomra jusson, az által, hogy lenyiratta és ily módon rabszolgává belyegzte”. (21. lap). Más esetben a lázadóknak szakállát és haját nyirták le (23). A hajlenyírás mint tulajdonjelzés zsidó

szempontból sem érdektelen jelenség, mint látjuk igen régi (7. század). — A zsidók kiűzésekor a 7 éven aluli gyermekeket erőszakkal elvették és keresztény családokhoz adták. Ez sem volt új módszer, már 687-ben gyakorolták a gótok.

A klasszikus philológia története, melyet *Kroll W.* irt (*Geschichte der klassischen Philologie, Leipzig 1909, 367. szám*) azt mutatja, hogy a tudományokban a zsidó nép a görögökkel semmikép sem versenyezhet. Hiányzott ehhez a világi hatalom, főképp pedig a világi törekvés. A zsidó nép zöme minden időben, a jelen korszakot kivéve, első sorban vallásos nép volt, különösen pedig az ókorban. Voltak bölcsei és költői, de nem voltak a tudományért in abstracto élő tudósai. Az Énekek Énekét kivéve nincsen világi könyve, a történetiek, beleértve az apokrifákat is, vallásos irányzatúak. A mi világi könyv az ókorban létezett, az idők folyamán érdeklődés híján eltűnt. A világi érdeklődéssel bíró zsidó tudós a hellenizmusba olvadt, akár ma az európai tudományokba. Zsidó irodalom keletkezését a talmud korában az írott betű vallásos tisztelete, amely csak a szóbeli tudást engedte meg, teljesen lehetlenné tette. Klasszikus irodalmának imádása megakadályozta a zsidó népet abban, hogy nem klasszikus irodalmat is produkáljon. A talmud, értve alatta a hagyomány összes termékeit, nem irodalom, hanem szóbeli hagyományok írott betűkbe öntése. Mindamellett a jelen mű is szolgált némi felvilágosításokat zsidó szempontból.

Nagy tudomány árán jutottak a hellének tiszta Homeros szövegekhez (16 §. 27. lap), de ezek biztosságra nézve a legtávolabbról sem mérkőzhetnek a bibliai könyvek szövegével, jele annak, hogy a vallásos buzgóság a könyv hű megőrzése terén tultesz a tudományon. A szövegkritikában használt jegyek: obelos, diple, asteriskos (28), de hiányzik a *pont*, amely a legrégebbi és valójában egyedüli zsidó kritikai jel. Ebből a tényből nézetem szerint föltétlenül következik, hogy a pont (mint törlési jel) ókeleti és nem antik eredetű, noha a görög-római világ is használta (pl. milites expuncti = kipontozott (obsitos) katona).

Az alexandriai philológusok az irodalmi termékeket kritikailag is értékelték, három irodalmi fajra érték szerinti kánont állítottak fel. A régi kánonban három Jambograph, kilenc lyrikus, tíz szónok van (32). A véletlen játéka a 22-es szám, a hány könyvből áll Josephus és későbbiek szerint a bibliakánon, de nem véletlen az, hogy a kánon felállítása mindkét irodalmi körben a könyvek elveszését nagyban előmozdította. Ugyanez áll különben a misnáról, valamint Rasi kommentárjáról, Maimonides törvénykönyvéről, katasztrófális hatással voltak a hasonló művekre, tehát a misna (barajta), kommentár és kódex művekre — a jobb kiszorította a jót.

Az első szótári tevékenység a nehéz, szokatlanúvá vált szavak magyarázatára vonatkozott és glossanak nevezetett (glossographos). Azután tárgyak szerint csoportosították a szavakat és végül következett az alfabétikus lexikon (régibb név *lexeis*), melynek legrégebbi képviselője Hadrián császár idejéből való. Az egyiknek a neve *Leimon* (rét), amely nevet archaológiai tartalmú mű is viseli: *Pratum* (18. 1. j.; 52, 65). A héber nyelvtudomány szintén glossával kezdődik, Száadja 70 (90) szó magyarázata, סתרון, melyet még ugyanabban a 10. században követett Menáchem ibn Szaruk első alfabétikus teljes héber szótára (מסכתא). Ez az arab csatornán át beszívárgott hellenizmus hatása lehet. Abulwalid nyelvtanának neve: *himzés* (*luma, rikmah*) emlékeztet a „rét” névre, melyhez hasonló a „Prairie d'or” ismert arabból fordított francia mű. Hogy a Náthán Aruchja genuin zsidó-alkotás-e, melyre az általános tudomány nem volt hatással, még kutatandó volna. Az ismert Suidas, ki a 10. században élt, hasonló lexikont állított össze.

A nyomtatás kezdetben zsidó körökben némi ellen-szenvre talált. Azt mondták, hogy az istennevét, melyet ájtatossággal kell írni, nem lehet szedni, különösen mint-hogy nem is zsidók szedték. Az ok, mint sok más jelenségnél, nem az volt, amit mondtak. Az ellenszenv az „új” ellen irányult, ha nem is vallották be maguknak, mire döntő bizonyíték az, hogy hosszú ideig a klasszikus philológusok is idegenkedtek az új művészettől, jelesen a nyom-

tatott klasszikus szövegtől, noha náluk az istennév írásából vett ok nem létezett. Az igazi ok a megszokás volt és sok humanista még a 17. században is diktálta hallgatóinak az auctor szövegét.

A 235. szám: *Regel F.*, Landeskunde der Iberischen Halbinsel (Leipzig 1905) zsidó szempontból azért érdekes, mert az ország természeti viszonyainak és népe sajátosságainak ismeretével a zsidók az országban való sajátosságait és szerepét világosabban érthetjük meg. A zsidó történetírásnak általában egyik alaphibája, hogy az országot és népét, melynek zsidóiról szól, mintegy közismertnek tételezi fel. A zsidó történet mintegy időben játszódik le, tér nélkül. Különösen érezhető ez a hiány a spanyol félszigetnél, hol a zsidók már a középkor elején tömegesen laktak és történetük megrázó tragédia, a hős emelkedésével és bukásával. A tragédia szabályának csak a hős saját hibájáról szóló pontja okoz nehézséget. Szembeötlő pl. az, hogy azok a városok, melyek a zsidó történetben szerepeltek, tulnyomólag nagy városok, részben csak ilyenek *voltak*. Az előbbi csoportból kiválik Barcelona, amely még most is nagy város, 533000 lakosával csak 6000-el marad Madrid mögött. De még érdekesebb a második, a volt nagy városok csoportja: *Toledo*, valaha főváros, ma kisvároska; *Burgos*, egykor a kastíliai grófok székhelye 200000 lakossal, ma 30000 lakos; *Salamanca*, (22000) egykor 200000 lakossal bíró egyetemi város, hol Níger Péter a zsidó iskolában héberül tanult (156. l.). *Kordova* (162), melynek az arabok uralma alatt egy millió lakosa volt, a zsidó kultúra egyik gócpontja, ma 58000 lakossal bír. A zsidók és mórók kiűzésének hatása mai napig látható, habár más történelmi okok is közreműködtek egyik-másik város hanyatlásánál. *Madrid*, amely a zsidók kiűzése után lett a székes- és főváros, a zsidó történetben nem szerepel.

A spanyol félsziget a földközi tenger országai közé tartozik és sok tekintetben hasonlít az ugyanoda tartozó Palesztinához, úgy természeti tekintetben, valamint a népet illetőleg is. Ez igen nagy fejezet, amelyből csak néhány pontot ragadunk ki.

A táplálkozás, mint a déli országok népeinél általában, lényegében növényekből áll, a hus is leginkább juh-hus. „Die Herstellung der Nahrungsmittel erfordert im Süden viel weniger Arbeit und Unkosten als bei uns: *Brot, Öl und Wein bilden den eisernen Bestand der Mahlzeiten*, ja Weizenbrot mit Zwiebeln oder Knoblauch als Zukost macht oft die ganze Nahrung der ärmeren Klasse aus; das Olivenöl . . . wird auch allein zum Brot genossen” (110). Die vier wichtigsten Urkulturpflanzen des Mittelmeergebietes sind der Weizen, die Gerste, der Ölbaum und der Weinstock” (116). De az árpa csak takarmány (117), mit a talmud is mond. A biblia sokszor említi együtt a gabonát, bort és olajat (דגן חרש ויצהר) és Jochanan azt mondja, hogy az ember ossza három részre a földjét: egyharmad legyen gabonatermő, egyharmad olajfa és egyharmad szőlőkert (B. Mecia 107a). Értjük azt is, hogy a bibliában az étkezés kifejezése „kenyérévés”, melynek hatása mai napig él a rabbinikus benedikcióban: „a ki kenyeret teremtet a földből”, a mi az étkezés (סעודה) kriteriuma, a mennyben csak az esetben van helyén a „bencsolás” (שלוש ברכות). A szükségletek kielégítése könnyű lévén, a Dél fiának sok ideje marad a semmitevésre, de a közügyekre illetve szellemi foglalkozásra is (110). A szent föld népéről ugyanez áll és részben ebből érthető, hogy a szónoklatot szívesen hallgatta: a prófétát, az agadistát. A napos éghajlat alatt a férfiak a szabadban élnek, a ház csak halásra való és a család szállása (110). Ebből következik, hogy ביה szóból, melynek etymológiája Gesenius Buhl szerint ismeretlen, minden esetre a halás fogalmát hallották ki. A népről egyebek közt ezt olvassuk:

„Der Mann bringt den grössten Teil des Tages ausserhalb der Wohnung zu; der Handwerker, der Kaufmann übt sein Gewerbe in Buden oder Läden aus, die sich nach der Strasse öffnen” stb. A férfiaknak gyors felfogásuk, kifejező gestusaik vannak, a néptömegek gyulékonyak, az egyesek személyes befolyásra törekednek, felette hiúk, boszszuallók személyes sértéseknél, egyszóval nagy az *individualismus*, nincs fegyelem, ezek a ragyogni és szerepelni vágyás folyamányai (111). Ezt *Regel* a spanyolokról mondja,

nem a zsidókról. *Friedmann M.* valahol azt mondja, hogy a bibliában hiúság észlelhető. Ez talán csak optikai csalódás, de az bizonyos, hogy a déli népek hiubbak az északiaknál. Az erdők irtása és a termőföldek megművelésének elhanyagolása folytán a földréteg végleg eltűnik és pusztaság keletkezik (115). A szent föld háboruk és egyéb okok folytán így ment tönkre. — A szamar a teherhordó állat, ősidők óta alkalmazzák (125). Ugyanez áll a bibliáról. A talmud rendes esetként említi: Aki tehenet becsérél szamarért (B. Mecia 100a). Még számos részletet említhetnénk, de nem ez a fő, hanem az általános ismeretek, melyek világításában a zsidók történetét más színben látjuk — kiemeljük a Ghetből.

A 275. szám: *Seiler F.*, Geschichte des deutschen Unterrichtswesens. I. Von Anfang bis zum Ende des 18. Jahrhunderts (*Leipzig* 1906). A régi germánok nem tudtak írni, iskolájuk tehát nem is lehetett, csak 529-ben rendelte el az egyik zsinat, hogy a papok a leendő klerikusokat vegyék a házukba, hogy megtanítsák őket a zsol-táráneklésre és az írásra. Az apáca iskolában az olvasást a zsol-tárokon tanulták meg (17). A zsol-tár a német kultúra kiinduló pontja, de igazi iskoláik csak Nagy Károly óta vannak, persze csak tudós, nem népiskolák. „Der Unterricht dient fast ausschliesslich kirchlichen Zwecken. Eine weltliche Bildung gibt es nicht“ (17). A tanítás körülbelül a 18. századig a vallás szolgálatában állott, különös tehát, ha a zsidó iskolát, amely a nagy császár kora előtt közel ezer évvel keletkezett, a tananyag szempontjából bírálják. A zsidók azonban már a Birák korában tudtak írni, a nép is, de hogy mikép tanulták meg, arról nincs értesítésünk. Bizonyára apáról-fiúra szállt. A fegyelmi eszközök keményebbek voltak, mint a zsidóknál, hol a verés járta. A tananyag a magasabb iskolákban, mint tudva van a hét artes liberales, a trivium (innen: trivialis) és a quadrivium volt. Ezt a rendszert Martianus Capella találta ki az 5. században, melyet a későbbi középkor átvett, mert Salamon Példabeszédei 9, 1 azt mondja: „A bölcsesség felépítette házáat, hét oszlopot vágott“ (14. lap). Ezt a megokolást középkori

zsidó írók is adják. Az oktatás dereka a latin nyelv volt, tehát a grammatika. Az oktatás egy része a verscsinálás is volt (16). Érdekes, hogy a héber grammatikában még a 16. században egy függelék a verstant adta elő. Külön poetikát nem ismertek. Az okmánykészítést külön formulare könyvből gyakorolták (16. Formelbuch). Ilyenek a zsidóknál is voltak. (ספרן). Ragevin historikus I. Frigyes tetteinek leírásánál egész oldalakat Josephusból vesz át (15). A városi iskola feje, *rector scholae* szerény fizetést és a tandíj mellett ajándékokat is kapott: *ujévi ajándékot* a polgároktól, természeti ajándékot a tanulóktól, *tiszteletdíjat lakodalmaknál, temetéseknél, miséknél való éneklésért* (22). Honnan ered a jomkipuri előnapján a rabbinak küldött ajándék szokása? Nem európai szokás, mint a kántornak adott ajándék lakodalmaknál (és temetéseknél is)? A 13. századig kizárólag a latin nyelv uralkodott, amikor az okmányokat németül kezdték írni (25). A zsidók természetesen héberül állították ki az okmányokat és e szokás mellett megmaradtak.

A 43. szám: *Hommel F.*, Geschichte des alten Morgenlandes. Mit 9 Abbildungen und einer Karte (*Leipzig* 1912). A tudományos anyag teljes ismerete alapján készült népszerű mű a régi Izráel történetének megértéséhez nagyban hozzájárul, a mennyiben bemutatja azokat a nagy népeket, melyek Izráel politikai történetére döntőleg hatottak, továbbá azt a kulturát, melynek Izráel is részese volt. Hogy azonban a részletekben való minden analógia dacára Izráel vallása alapjában más volt, mi sem bizonyítja jobban, mint az ezen népek vallásával való összehasonlítás. Ha az izraelita vallás eltűnt volna, mint a többi, a fejlődéstudomány alapján senki sem következtethetett volna egykori létezésére. Nem rekonstruálhatta volna és a népek akár mai napig hihettek volna Marduk, Osiris, Jupiter stb. istenekben. Mindazok az elméletek, melyek a zsidó vallást a fejlődés elméletéből vezetik le, ingtag talajra építenek.

A babylóniai, valamint az egyiptomi emlékek kerekén 5500 évig követhetők. H. s. mások szerint az egyiptomiak kulturájukat Babylontól illetve egy ősidőben bevándorolt

sémi néptől kapták, minek nyomai még láthatók. Palesztinára már 2000 körül (ante) mindkét ország befolyással volt és ezért a héberek ősidőben sem voltak műveletlen beduinok (70). A betűírás, melyet 900 körül föníciaiak a görögökhöz hoztak, Kelet-Arábiában keletkezett (70). Kitalálták pedig a szumerek, kik árják voltak, nem semíták (71). Hogy ezt H. honnan tudja, nem mondja. A zsidók kivonulását Egyiptomból a 14. századba teszi és Mózesről részletesen szól (91—95). A bírákról és királyokról 115—124. Hommel a bibliakritika ellen van, jelesül azt mondja, hogy a forráselemzés oly hamis, amilyennek Homerosnál és a Nibelungennál bizonyult. A könyv rövid és jó tájékoztató a biblia országairól és történetükről.

A 169. szám: *Sternberg Th.*, Einführung in die Rechtswissenschaft. I Methoden- und Quellenlehre (*Berlin—Leipzig* 1917). Nemcsak a talmudi jog, hanem a zsidó történet szempontjából is érdekes mű. Szerző a legmodernebb jogászok közül való és a népszerű könyvtől egyáltalában nem várt önállóságot tanusít és új nézeteket fejtet. Általában világosabban érthető a talmudi jog az általános jogtudomány világossága mellett, nem lesz „lernolás“, a minek gyakorolják és megteszik, hanem az emberi jogtörténet illetőleg jogfejlődés egyik fejezete, még pedig a legérdekesebbek közül való, márt azért is, mert oly kultúrkörből ered, melyből hasonló jogemlék egyáltalában nincs. Ez oly nézőpont, a mely méltatva egyáltalában nincsen és per tangens mi sem fogjuk tenni, csak azt hangsúlyozzuk, hogy a legjelentősebb a talmud méltatásánál. A jelen mű kapcsán csak néhány pontot fogunk érinteni.

A zsidó törvény abból indul ki, hogy Mózes törvénye csak a zsidókra kötelező, mert a kinyilatkoztatáskor ezt önként vállalták. A nemzsidóra valamint Izráel ösatyáira is csak azok a törvények kötelezők, amelyek Mózes könyvének a kinyilatkoztatást megelőző részéből olvashatók. Ezek a „Nőé fiainak hét törvénye“. A 18. század végéig azon nézetek voltak, hogy van természetes erkölcs és „természetes jog“ (*Naturrecht*, *észjog*). Már Aristoteles azt

iparkodott bizonyítani, hogy a jog nem önkényes posítio (*thesei*), hanem természet (*physei*) által matematikai bizonyossággal érvényes. E természeti normák forrását első sorban az isteni parancsban látták. Bizonyos erkölcsi és törvénybeli normákat a kinyilatkoztatásban találtak, de megkülönböztettek feltétlenül általános érvényességű szabályokat (*lex divina naturalis*) és olyanokat, melyek csak egyes népekre vagy felekezetekre, zsidókra, keresztényekre, kötelezők (*lex divina particularis*). A határok felett nagy polémia folyt (22. lap). Bár a rómaiak és pl. az egyiptomi ptolomeusok is egyes csoportokat más-más jog szerint kezeltek, mégis azt hiszem, hogy a szóban forgó, a keresztény népek kebelében élt kétágú törvény a fentérintett zsidó felfogásra megy vissza. A régi kereszténység innen vehette át, mert már Pál apostol hirdette, habár más név alatt, sőt maga Jézus is, ki a válásról azt mondja: „de elejétől fogva nem volt így“ (Máté 19, 8. V. ö. A zsidó házasságfelbontás I, 49), mivel a *בני נח* és *ישראל* törvényeire céloz. — Az erkölcs és törvénynek első forrása a vallás, a második forrása az ész (22 k.). Ez a *מצות שמעיות* és *מצות שכליות*, ami már Száadja Gáonnál megjelenik. A „*Naturrecht*“-et Hugo döntötte meg (1799), a fegyvereket hozzá Kant szolgáltatta (1797). — „Um gerechte Entscheidungen zu finden, muss man das „Leben“, d. h. die geistige und wirtschaftliche Kultur des Zeitalters, kennen. „Des Zeitalters“, damit ist bereits gesagt, dass die Kultur nur durch die Geschichte hindurch gekannt werden kann. Rechtsempfinden aber, das eigene, das man in sich trägt und kontrollieren muss, das der Mitmenscheit, dem man „gerecht“ werden soll, ist ein Teil des sich entwickelnden allgemeinen wirtschaftlichen und idealen Kulturempfindens“ (30 k.). Ezt egy önálló és legmodernebb jogász mondja. A talmudi jog fölött azonban úgy ítélkeznek, sőt pálcát is törnek, hogy összemérik a saját jogelmélettel, tekintet nélkül a „korszakra“, „az embertársak jogérzetére“. Ez annál igazságatlanabb, mert a babyloniai ókori kultúra és emberiség alapiában különbözött a maitól, nem is szólva a jelenben megnyilvánuló igazságérzetről. — A jog forrásaihoz (*lex, plebiscita, senatus consulta, principum placita, ma-*

gistratum edicta) a római császárság korában a *responza prudentum* járult. Egyes tudósok megkapták a *ius respondendi*-t és az ilyen vélemény, ingyen adatott, a bíróra kötelező volt (64). A zsidóknál nincs ugyan *ius respondendi*, de *respondens* mai napig van, aki a jogosultságot a közvélemény elismeréséből meríti. Hasonló módon kell képzelnünk a tannák, a szóban forgó római jogtudósok kortársainak, jogi tekintélyét. Ordinálva voltak ugyan, de az, hogy nézeteik a misnában említettnek és a gyakorlatban követtettek, végeredményben a nép bizalmán alapult. A nép bizalma a jog alapja. Hogy a patriarchatus a gyakorlatban miképp érvényesült, nincs még kikutatva, de bizonyára szervezte a községek igazgatását.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

A TERMÉSZET ÉS SZELLEM VILÁGÁBÓL.

(MÁSODIK KÖZLEMÉNY.)

Konov Sten India kulturájának és történetének kiváló ismerője, Indiát ismerteti (*Aus Natur und Geisteswelt*, 614. szám, 1917). Ez a csodaország elég sűrűn szerepel a bibliában és a talmudban és nem szenved kétséget, hogy a régi palesztinai és babylóniai zsidók sűrűbb összeköttetésben állottak vele, mint a mennyit az egyenes adatok közölnek. Maimonides azt mondja: „Indiában nincs tóra, csak szombatot tartanak és circumcisálnak” (*בהודו אין תורה, אלא ששומרתין ומלין*). Ez ősi bevándorlásra vall, amikor a zsidóság három kriteriuma a tóra, szombat és circumcisio volt (*תורה שבה ומילה*) és mintegy megerősítése a talmudi mondásnak, mely szerint a tóra, szombat és circumcisio, melyekért a zsidók vértanuságot szenvedtek, megmaradt náluk (Sabb. 130a). Most azonban mindössze kereken 21000 zsidó lakik Indiában, melyeknek fele bizonyára újabb időbeli bevándorlott. Ezeket azonban csak bevezetőleg jegyezzük meg, célunk a szóban forgó kötetek ismertetésénél csak a zsidó szempontból nyerhető felvilágosítás bemutatása lévén.

A házasságkötés több tekintetben érdekes. Az indu-

sok igen korán házasodnak, a nőtlenek $\frac{3}{4}$ rész 15 éven alul és a hajadonoknak $\frac{4}{5}$ része 10 éven aluli korban van. A magasabb korosztályokban alig van valaki, aki nem volna házas. A hindu férfínál a megházasodás vallási kötelesség, a szülőkre nézve valóságos szégyen, ha a pubertást elért leány még otthon van (20-21). Mindez illik az ókori zsidókra. A misna a 18 éves házasodási életkorral csak „maximál”, a gyakorlatban már 13-14 éves korban nősültek (*במקד לפרקן*). Az egyik tanna felesége azt üzenté az iskolában tanuló férjének: Leányod eladó sorban van (*בתך בנירה*), jer haza és házasítsd ki. A gyerekházasságok igen gyakoriak, 5-10 éves kor között a fiuk közül 4% és a leányok közül 10% házas (21). Ha tehát a talmud sűrűn beszél a kiskorúak házasságáról (*קטן, קטנה*), nem casuista, hanem az életből veszi az anyagot. Nem oly absurdum, mint ahogy tartják, ha számítás alapján azt állítja, hogy Rebeka 3 éves volt, mikor Izsák feleségül vette. Az indiai mohamedánok szintén korán házasodnak (u. o.). Dél-Indiában sok helyt az a szokás, hogy az atya nővérének vagy az anya fivérének leányát veszik nőül, unokatestvér házasság (22). A zsidóknál a nővér leányával való házasság járta. A vérrokonok közti házasság tilos (22), szigorubb, mint a régi zsidóknál. Hogy előkelő leányok férjhez jussanak, előkelő emberek 65 feleséget is vesznek, a nélkül hogy velük tovább törődnének. Egy faluban magában négy ilyen brahman (pap) volt (23). Nem ugyanazon okból, hanem azért, hogy papi gabonát (teruma) ehessenek, R. Jismáel éhség idején 300 nőt vett el (Ned.). Bár elvben soknejűség uralkodik, rendesen azonban mindenkinek csak egy felesége van (u. o.) Ez áll a régi zsidókról is. Elkana is csak azért vett második feleséget, mert Hannának nem volt gyermeke. Így volt a talmud korában is. Polyandria azonban, amely Indiában itt-ott található, a zsidóknál nem volt. „Rendesen az a viszony, hogy több testvérnek egy közös feleségük van. (23). A gyermekek azután a legidősebb testvére vagy az asszony dönt az apaság fölött” (23). Ez úgy néz ki, mint a leviratus egyik előfoka. Vannak hinduk, kiket a többiek oly tisztátalannak tekintenek, hogy nem szabad őket megérinteni és nem szabad a templo-

mokba belépniök" (45). Ez Indiában ma a helyzet, miért ütköznek meg azon, hogy a jeruzsálemi szentélybe nem engedtek be 2000 év előtt pogányt? Mint ismeretes, India a kasztok hazája. „Der Hinduismus ist an und für sich keine Religion der Propaganda. Ein Hindu kann man nur durch Geburt werden, da ja der Hinduismus auf das engste mit dem Kastenwesen zusammenhängt" (48). A zsidó valás ellenben a legnagyobb propaganda vallás volt az egész ókorban, nem áll tehát az, hogy zsidónak csak születni lehet és hogy a zsidó vallás „népvallás". Sőt, az első nagy világvallás volt. Tőle örökölte két leányvallása a propagandistikus tendenciát, olyannyira, hogy az anyavallás konkurrenciáját meg sem tűrték. Miután győztek, a zsidó valásnak egyik-másik szemére veti, hogy nem misszionál. Ha nem is a misszió szó maga, de fogalma zsidó eredetű, amint hogy az apostol szó is a héber (מָשִׁיחַ) görög fordítása.

A parsik, Zoroaster hivei, 717-ben elhagyták perzsa hazájukat a mohamedánok miatt és Indiába vándoroltak. „Sie sind meistens wohlhabende Geschäftsleute, mit grossem Interesse für Erziehungsfragen und ausgeprägtem Gemeinsinn" (52). Szóról-szóra illik a zsidókra, azzal a különbséggel, hogy róluk csak a „jómódú kereskedők" sajátságát mondják, ezért esetleg szidják, a másik két tulajdonságot pedig elhallgatják. — Régi zsidó telepek Kolababan (Bombay) és a Kotsin-államban vannak. Számuk 1911-ben 20980 volt (u. o.). A kereskedők közt több mint a fele olyan, kik élelmiszerekkel kereskednek, szóval „greizler". Jórészt egész kis üzletek. „Im Dorfe selbst ist der Kaufmann auch gern Geldverleiher und gibt den Bauern Vorschüsse auf ihre Ernte, die er dann selbst später verkauft" (61). Ez a mai Indiáról szól. Látjuk belőle, hogy a viszonyok szülik a kereskedőt és a kereskedelem módjait. Még nem régen akár magyar zsidókról is el lehetett volna mindezt mondani. Nem zsidóságukkal függött össze, hanem a közviszonyokkal — az indusok nem zsidók és nem is idegenek a saját falvaikban. Az iskoláról a következőt olvassuk:

„In früheren Zeiten wurden die höheren Klassen durch private Lehrer, in deren Hause die Schüler wohnen, in dem altererbten Wissen unterrichtet. Die Kinder der unteren Kasten erhielten teilweise durch einen Lehrer Unterricht im Lesen, die wesentliche Belehrung aber erhielten sie zu Hause vom Vater, dessen Beruf sie fortsetzten. Die Mädchen erhielten in der Regel keine Schul-ausbildung" (73). Ha a kasztoktól eltekintünk, az egész illik a palesztinai és babylóniai zsidókra. A középkorban, a mely a zsidóknál 1848-ig tart, az iskoláztatás náluk nagyjában szintén ilyen volt. A jobb módu magántanítót tartott, a szegények összeálltak és közösen tartottak egy elemi tanítót. Még most is előfordul, hogy a chédertulajdonosnál lakik néhány gyerek. Nem speciális zsidó dolog. Az indus irodalom, mint ismeretes, igen nagy. Csak egy mondatot idézünk: „Eine gewaltige Literatur entstand in dieser Zeit. Sie wurde, wie es noch heute in grossem Umfange der Fall ist, mündlich ohne Hilfe der Schrift, überliefert" (80). A bibliai iratok az írott könyvet tételezik fel, legalább a legtöbb, de a talmud élő szóval tradáltatott évszázadokig, lehet ezer évet is mondani. Miért csodálkoznak azon a kritikusok, jelesen miért mondják, hogy a misnát és a talmudot megszerkesztésük után mindjárt felírták? Különben Homerost is évszázadokig élő szóval tradálták, a mig fatáblákra leírták. A Vedáknak maszorájuk van. Rövidség kedvéért csak egy mondatot idézünk. „Man war eifrig bemüht, die alten heiligen Texte, die als Lieder und Sprüche beim Opfer Verwendung fanden, dem Inhalt und der Form nach treu zu bewahren. Man stellte die Worte auf allerlei Weise zusammen, damit keine Silbe, kein Akzent verloren gehe". Az aláhuzott mondat zsidóul: maszóra. Ha volna tér, sok mindenféléről lehetne még zsidó szempontból beszélni, de azt hisszük, hogy e pár vonás is hozzátartozik ahhoz a képhez, a mely a zsidó jelenségeket általános embe-reinek mutatja.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

A ש"ס TERMINUS.

Jelenleg a talmudot legtöbbször „Sasz” névvel illetik, sűrűn ebben az összetételben פוסקים ש"ס. Van ugyan más rövidítés is, t. i. גמרא פוסקים חוספות = גמ"פ, de ez nem oly gyakori, mint az előbbi és mint tartalma mutatja, nem is lehet oly régi, hisz benne vannak már a „toszafoth” is. Maga ש"ס פוסקים is csak kibővített kitétel ש"ס terminusból, a mit valószínűvé tesz az is, hogy a פוסקים régebben nem alkottak külön csoportot, noha a szó a decisoroknál, a poszkimnál elég gyakori, pl. így הפוסקים וכל. Mint terminus alig lesz régiebb, mint a 14. század, a mely a „Turim” kora. A R. I. F. nem nevezte magát פוסק-nek, habár a legnagyobb פוסק volt. A פוסק szó döntés értelemben, a mai értelemtől eltérő árnyalatban, előfordul ugyan (Bacher, Terminologie II, 55 és 158), de a döntésre a terminus מורה, הוראה volt. Erről külön értekezett Löw Lipót Gesammelte Schriften IV, 158-166 (v. ö. a héber indexet e szó alatt). Izráel Isszerlein azonban már פוסקים (והבנים) nevet ad művének. Ugy látszik, hogy terminussá német zsidók közt vált. Erdemes volna kutatni, mi csak mellékesen érintjük, azt azonban biztosnak tartjuk, hogy ש"ס régiebb terminus. Értelme „6 rend”, azaz a misnának 6 rendje : ששה סדרים.

Ez csupán egyszer fordul elő a hagyományban, t. i. Bamidbar r. 12, 17 eleje ששה סדרים משנה, de a régebb forrásban, Peszikta d. R. Kahana ed. Buber 7a és Sir r. 6, 4 (66a Wilna) שש ערכי המשנה áll. A bab. talmudban Meg. 28 b (nem 29 b, mint Bacher, Terminologie II, 136) előfordul תניינא ארבעה סדרים משנה (előbb : תניינא ארבעה דתני ארבעה) és Sabb. 31 a az ismert helyen felsorolva egyenként : סדר ורעים stb. Mindkét helyen Simon ben Lakissal kapcsolatban. Előfordul חלמוד ערוך (Meila 17 a, Menach 88 b, Bécza 34 b, Bacher, Terminologie II, 154), de nem משנה סדורה. Ugy látszik, hogy tanna nem használta a סדר szót a misnára ily értelemben. Bába K, 102 a. Bacher Terminologie II, 132) אין סדר למשנה) most jelent. סדר szóról l. Rivista V, 98-102 (Elbogen) és Posnanski 127-132. Strack, Einleitung in den Talmud, 4. kiadás, 22 lap azt mondja, hogy a ששה סדרים-ból nevezik a zsidók a talmudot ש"ס-nak. De hogy mióta, arról nem szó

semmit. Ezt a kérdést jeles munkatársunk, Dr. Löwy Ferencz főrabbi már régebben intézte hozzám és a kérdés annál érdekesebb, mert ש"ס kizárólag a talmudot jelenti, sohasen a misnát, a melyet régebben ששה סדרים-nak, a jelen, már évszázadokra visszamenő nyelvhasználatban pedig משניות-nek neveznek.

Miután a media hebraitis lexikona még nincs megírva — Ben Jehuda szótára még távol van a ש betűtől — pontos felelet a kérdésre nem adható. A jelen kérdés megfejtését az is komplikálja, hogy a „talmud” azon szavak közé tartozik, melyeket a cenzura üldözőbe vett, rendesen „gemará”-val helyettesített, de esetleg mással is. Minthogy a nyomdász, illetve a könyvkereskedő, ki akarta kerülni a konfiskálást, a zsidó korrektor tullicialta a szerzetes cenzort is és radikális munkát végzett. Nem volna tehát kizárva az sem, hogy a ש"ס szót ily óvatosságból honosították meg. Ebben az esetben a 16. század volna a szülő anyja. De azt hiszem, hogy ez az eset nem forog fenn. A mennyire látom, a szóban forgó terminust a toszafisták használják legelőször, még pedig a gemára (vagy talmud) helyett, bár gemára sem ritka náluk.

Átnéztem e szempontból két traktátusból két-két fejezetet, Chullin 3. és 7., Jebámót 1. és 8. fejezeit, hol kereken 20-szor találtam a ש"ס szót, a legtöbbször, 10-szer, Jeb. 1. fejezetben. A ש"ס sokszor a talmud szerkesztőjével kapcsolatban fordul elő : מסדר הש"ס (Chull. 48a אמר, 54a végén; 99b eleje felé; 105a ואי), még többször csupán הש"ס, mint valamely szerző : הש"ס. Pl. מסדר הש"ס (Jeb. 7a במו), (7a eleje felé); לא מסיק אדעתיה דהש"ס; (ואפילו 4b) קאמר הש"ס (15a אבל הש"ס הוא שמפרש כן; 11a מסתבר ליה להש"ס; מי דווקא הש"ס לומר; דניהא ליה להש"ס (ugyanott); שרצה הש"ס לדקוק; (v. חלקו 103b) ולכן דווקא הש"ס; (מאי 96a Chul.) ומה (88a) מוכיח הש"ס; (v. טעמא 3b Jeb.) דקדוק הש"ס; (ור"מ 102a 5. sor.); (ומנא Ch. 104a.) שהש"ס מדמה; Az egész talmud = הש"ס (Ch. 48a אמר, 104a חלה v. felé); מציונו בהש"ס; (Jeb. 93a eleje); סתמא דש"ס; (Jeb. 92b אבל v. felé); סוגיא דהש"ס (16b קסבר eleje).

A ש"ס szó mellett azonban ritkábban ugyan, de előfordul גמרא is, még pedig mint himnemű szó, mint a tal-

mudban magában, a mint Bacher a Kohler Festschriftben kimutatta, de a talmudutáni irodalomból, melyet nem kutattott át, erre példát nem hozott. Ez külön kérdés lévén, most mellőzzük. A vegyes használat azt a gondolatot ébreszti, hogy a שים szót talán a cenzura kedvéért tették a נמרא (vagy תלמוד) helyébe. A baseli kiadásban (1578—81), az első cenzurált talmud kiadásban a תלמוד szót נמרא שים és שים szókkal helyettesítették (Rabbinovicz סופרים דקדוקי VII, 68) és nem lehetetlen, hogy később a נמרא szót is üldözőbe vették, illetve a zsidó korrektor óvatosságból feláldozta, de némelyik figyelmét kikerülte. Erre hozhatok példát. Zunz Rasi életrajzában azt mondja, hogy Rasi a talmudot שים név alatt is idézi, hivatkozva 1. Mózes 47,2-re (Zeitschrift 295. lap). A kéziratokban azonban Berliner kiadása tanúsága szerint כבלי תלמוד áll. Ugyanott Zunz Rasi 1. M. 29,26-ra való utalással ירושלמי נמרא-t is említ, a mi helyett Berlinernél תלמוד ירושלמי vagy תי ירושלמי áll. Rasi rendszeren csak תלמוד-ot mond, pl. 1. M. 6, 15; 15,2. A nőnemű melléknév arra vall, hogy a másolók נמרא szót már nőneműnek tekintették, a mi a 16. század óta figyelhető meg, és ott is meghagyták, a hol a נמרא szó helyébe תלמוד került. De ez más kérdés. Mindenesetre látjuk azt, hogy תלמוד helyébe, melyet Berliner kiadásában többször találtam, שים-t tettek és így nyílt kérdés marad, hogy a tószafóthba nem került-e bele utólag a שים szó? De ha így is volna, akkor is bizonyos, hogy a mai nyelvhasználat a tószafóthból ered, melyek a talmudisták gondolkodás- és beszéd-módját leginkább uralják.

A gáonoknál, a mennyiben a Halákót Gedólót és a Harkavy által kiadott Responsunok lapozásából látom, שים nem forduló, csak נמרא-aram és תלמוד-héber szövegekben. A cenzura azonban ide is becsempészte. Így a Hildesheimer-féle kiadásban 650. lap (a mű vége felé) idézett בתורה מידה העומק בתורה מידה שאינה מדה וכו' תלמוד וכו' még e szavakkal: ולעולם היו רין למשנה יותר מן השיש. Bába M. 33a lent, a honnan az idézet vétetett, נמרא áll (שים), de az is cenzura תלמוד helyett.

GENIZA TÖREDÉKEK.

I.

A Magyar Tudományos Akadémia birtokában levő Kaufmann könyvtár Genizájával foglalkozván néhány fontosabbat e folyóirat hasábjain akarunk közzétenni. Eddig ezen Geniza gyűjteményből következő publicatiók folytak: 1. Goldziher I.: Melanges judeo-arabes XXV-XXVI. a R. E. I. LII. kötetében 43. és köv. oldalakon (Un recit sur l'apparition d'un messie; Traduction du Cantique du Débora par Ibn Djanah.). Ugyanaz: Melanges XXVIII. (Fragment de l'original arabe du commentaire sur le S. Yecirah par Isak Israeli, u. o. 187 köv. old.). Ugyanaz: Melanges XXX. (Fragment d'une lettre des communautés du Caire á celle d'Ascalon. U. o. LV. 58. o.) 2. Elbogen I. Néhány engesztelési napi Abóda a Studien zur Geschichte des jüdischen Gottesdienstes (Berlin 1907) c. művében 3. Kandel Sámuel: Genizai kéziratok (Bpest 1909). 4. Steiner Vilmos: Három arab kézirat az ókairói Genizából (Bp. 1909). 5. Kis Ch. Henrik: Gáóni responzumok (Bp. 1912). [Utóbbi három doktori értekezet]. 6. Weisz Miksa: Simmus Semóne Eszré M. Zs. Szemle XXXIII. 54. és köv. old. és Löw I. Helyreigazitások. U. o. 240. o.

Ezuttal több érdekesebb darabot akarunk ismertetni. Az A és B alatt közölt darabok ugyanazon kézből származó levéltöredékek. Mindkettő Fosztatból [פוסטת] indult útnak. Az A. jelzésű pontos dátumot is mutat, Ijjár havában a Seleuc. 1443-iki évnek íródott [= 1132]. Mindkét levél külzetén a sorok fölött függőleges írásban olvasható az az אמונה kifejezés, mely formula azt jelzi, hogy a levél-író a levelet közvetítő személy becsületére bizza a levél kézbesítését.¹⁾ A levelek írója Maczliách, ki a Palesztinából Fosztatba áthelyezett főiskolának volt feje. A levelek

¹⁾ Bővebbet e formuláról Goldziher: Melanges stb. XXX. Formules dans les lettres de „Geniza” R. E. I. LV. 35 o., mely dolgozat tetemesen bővíti Worman E. I.: Forms of address in Geniza letters c. értekezését. [I. Qu. R. XIX, 723. és köv. old.]

elején büszkén adja családfáját. E család bővebb történetét és vele kapcsolatosan a palesztinai gáonatus történetét jegelőlőször *Bacher* Vilmos írta meg a maga lucidus módjában Ein neuerschlossenes Capitel der jüdischen Geschichte cím alatt. [I. Qu. R. XV. 79-96 old.]. Utána az újabb leletek alapján összefoglalta e familiára az anyagot *Poznanski* Sámuel alapos munkájában Babylonische Genonim im nachgaonäischen Zeitalter (Schriften der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums IV. 1. 2. Berlin 1914.) *Bacher* annak a nézetnek ad kifejezést, hogy *Maczliach*¹⁾ bizonyos tekintetben csupán *in partibus* volt Fosztátban gáón, azaz iskolája nem volt. Az itt közzétett A. levél tizenkettedik sora világosan reá mutat a gáóni iskolára [שער הישיבה], melynek nevében üdvözli *Áhron ben Nethanel* előkelőségét, kihez a levél szól. A genealógia szerint harmadunokája *Jehószeftnek* [יהוסף], kinek neve mellett mindig cím gyanánt דין כהן צדק áll.²⁾ Az A. levélben, melyet *Ahron ben Nethanel*hez intézett *Maczliach*, bejelenti az előkelő férfinak, hogy elküldte hozzá bizalmi emberét *Japhet* há-lévít, kit meleg figyelmébe ajánl, hogy támogassa törekvéseit a gáón és az iskola érdekében. *Ahron* nevét kevésbé ismerjük. Atyja, *Nethanel* nevével találkozunk egy régi *Házkára* formulában, mely jeles egyiptomi férfiakat sorol fel, köztük meru [וכבוד גדולת קדושת] = וכבוד גדולת קדושת ראש בחור הישיבה³⁾

¹⁾ V. ö. még róla *Schechter*: Saadyana 81 old. 1. j. *Poznanski*: Contribution à l'histoire des Genonim Palestiniens [R. E. I. 21. 53 o.] *Worman* f. i. h.; *Greenstone* T. H. Two memorial lists from the Genizah [I. Qu. R. új sorozat I 52. o.]; *Cowley-Neubauer Catalogue* . . . Bod-lejan II. 2872⁸, 40, 2874³, 1875¹, 7, 18.

²⁾ *Bacher* az az szócskát ragasztja elé, de ez mindent hiányzik. *Neubauer-Cowley* f. i. m. 2878³⁸.

³⁾ A kiadó feltételeken *Nethanel* Nágiddal, Maimuni kortársával azonosítja, [U. o. 55 o. s. v. ,נתנאל], a mi ilyen körülmények közt nem lehetséges. A Sel. 1440-iki évből [= 1129] is ismerjük *Abi* *Neubauer* f. i. h. 2821 l. i, ki minden-

esetre azonos az itt említettel.

A B. jelzésű töredék ugyanazon kézről való. A zsidó községek egyetemességének szól, kik בכל עיר ארץ לאֲכֹנֵה (lakoznak¹⁾.)

C. töredék egy hódolati vers-conceptus a gáón és családja tiszteletére Egytomban. A negyedik sor felett כל השבועות olaszható, áthuzattak azután. Talán *Maczliach* gáón familiája tiszteletére készült vers. A késői keleti poesis egyszerű rimelése gazdagon támogatva bibliai idézetekkel.

Mindhárom fragm. anyaga papír. A. 48 × 19 cm. 9 szűken egymás után következő és széles közű 17 sor; a tuloldalán 3 sor. A 14. sor közepéből hiányzik egy szó, 23, 24 és 25 sor eleje teljesen hiányzik. B. 24 × 20 cm. 8 szűken egymásután következő és négy széles közű sor, hátán 3 sor. C. 34 × 12 cm. mindkét oldal teleírva. a old. 27 sor és az oldalon egy sor hosszában, 1 és 2 sor vége hiányzik, b. oldalon 29 sor, 1 és 25 sor hiányzik.

A.

1	עורנו בשם י"ו עשה שמים וארץ
	מן מצליח הכהן ראש ישיבת גאון יעקב
	החוסה בשם י"ו אלהיו מן הוא לכל החוסים בו
	ביר' שלמה הכהן ראש ישיבת גאון יעקב
5	בן אלהיו הכהן ראש ישיבת גאון יעקב
	נין שלמה הכהן ראש ישיבת גאון יעקב
	נוע יהוסף הכהן בית דין כהן צדק
	נכד אהרן הכהן הראש קדוש י"ו וק"ל
10	ישא שרנו אדירנו כבוד גדולת קדושת מרנא אהרן השר האדיר
	החכם והנבון ונצרו מעוניהו להמציאיו חן ושכל טוב בעיני כל רואיו
	שלום רב בברכה מעורב מהמלך הרב ומשומרי מורה ומערב
	ומנחמים מוחב ומסו רב ומשער הישיבה קרית מלך רב
	גם מאת שרי הקדש אדירי התורה ותלמידיה וחבוריה סופריה ושאר
	סמוכיה הדורשים שלום אדירנו ו... ברוב טובותיו יתמידם
	אלהינו לעד
15	מאהבת צור ישראל יריאיו המשכן חיבתם במורשי יצוריו למען

¹⁾ Egyelőre nem tudtam azonosítani.

Neubauer-Cowley f. i. m. 2888³⁸ *Maczliach* szintén egy egész közösséghez intéz levelet és a család nevében az őt képviselőket.

היותם ננצרים והזהירם ככוכבים להיות לנס וכל רואיהם יכירום
 כי הם הורע בך יי'. עדות מוראנו כי בכל עתים אנו שואלים על יקר
 אדירינו ושמיהם בשלומותיו ויודעים באמת כי אלהינו יתעלה נצה
 מחסה לו ומעוז לפי בינתו ויראתו והגידות אנשי חסד מפעלי ידידותו
 וכבר שילחנו את בן ביתנו רבנא יפת הלוי היקר נטריה רחמי
 בצרכים לנו ציוינו עליו לעשותם. יצוה עליו אדירנו בגודל מוימתו
 אל חי יעמוד עמו לעזריהו כאשר ציוניהו ולרעותו כאשר ידענו
 מבן[?] שכלו

20

... נו כי כל יוכל וישוב אלינו הנזכר מודה חסדיו ויבן בן ביתינו
 ... ש' רחמי יעזרו שרנו בכתבים אשר עמ...

25

... השופט במקומו ושלום יקרו והדרו ירב
 אייר את"מג
 עזרת מנינינו הבטחתנו לעד צוען מצרים.

A tuloldalon :

- 1 [ליקר] שרנו אדירנו כנג מרגא ורבנא אהרן משער הישיבה החוסה בשם יי' אלהיו
- 2 אדיר החכם והנאמן יעזרהו מעוזנו בן אדירנו ... מנן הוא לכל החוס ...
- 3 [האדיר] מרגא ורבנא נתנאל השר הנכבד גיע עזרת מנינינו הבטחתנו הוא לעד.

A 2. és 3. sor közt függélyesen : אמונה אומן

B.

עזרנו בשם יי' עשה שמים וארץ

1

מן מצליח הכהן ראש ישיבת נאון יעקב

החוסה בשם יי' אלהיו מנן הוא ל[כל] החוסים בו

ביר' שלמה הכהן ראש ישיבת נאון יעקב

5

בן אלהיו הכהן ראש ישיבת נאון יעקב

נין שלמה הכהן ראש ישיבת נאון יעקב

נוע יהוסף הכהן בית דין כהן צדק

נכד אהרן הכהן הראש קדוש יי' זק"ל

לכ"ל אחינו אנשי גאולתינו אוהבי ישיבתינו כלל קהילות הקדש הדרים

10

בכל ערי אלהיו הקונים והישישים והבחורים ויתר עם אלהינו כתנים

לויים וישראלים יעזרם אלהינו על דבר כבוד שמו נצה יאיתו שלום

וברכת אומן ורני פלט ושלוח תשקט ושמחת עולם מעתה ועד עולם.

A tuloldalon :

לכלל אחינו אנשי גאולתינו קהילות הקדושות הדרים משער הישיבה החוסה

בשם יי' אלהיו

עזרת מנינינו הבטחתנו

היא לעד

keresztben

אמונה אומן

C.

A oldalon :

1 [הדר] נאנוי ורעה ב.

ודעה כי שדי הקימך לצמ[ותים]

לך רעים ועמותים. ודעה כי שדי

הקימך לצמותים. וכה אמר נאנוי

5

ובניו הקימותים. כיום בישראל לאותות

ולמופתים. למען רבות מופתי

בארץ מצרים. והנולדים לך

קומם אל חסדך הילדים הם

ודעה עדת יי' ושימם לנבירים.

10

נא בימי אביהם ובישורון לשרים.

ולראשים עליהם. ויאמרו בגללם

שרים בשיריהם. ברוך אשר

הקימם תחת אבותיהם פלוני

ופלוני יבורכו שניהם. בברכת שדים

15

ובברכות שמים. הנולדים לך

ילדים התיחשו לנאונים קדושים.

אשר נזרו במשרת אלהים ואנשים.

והיו לישראל לרכב ופרשים. כן יהיו [?]

20

כהם להפציהם דרושים. ובחמשה

ספרי דת יהיו המושים. ואת נאנוי

כהני

אצילי נביר שרים וראשים, להם

בני בנים גם בני שלשים עוד . . .

תראה כוירא יוסף לאפרים

וגם

25

כענין שנאמר

וירא יוסף לאפרים בני שלשים

בני מכיר וילדו על ברכי יוסף

האובדים גם הגה - - - קום ועדה עשרה ; Az a. oldalon hosszában

צאן לידידים. ורעה עדת יי' בהודך בחסדים לא תעודות — בידך לאחדים

A sarokban : והפך.

A b. oldalon :

1 תרומיה נמי יי' אל[הי]

אתה ארוממך. נמי נשבע יי'

ולא ינחם נמי ועתה הואל וברך

את בית עבדיך נמ' בריתי
 היתה אתו נמ' תורת אמת 5
 היתה במהו נמ' [כי] שפתי כחן
 ישמרו דעת נמ' שמר חס
 וראה ישר נמ' לכן הנני נמ'
 בני עבדיך ישכנו נמ' ויהי כחול זרעך
 נמ' כחציו ביד גבור נמ' אשרי 10
 הגבר אשר מלא נמ' הנה כי כן
 יבורך נמ' כי עם אבני השרה נמ'
 ורבעת ואין מהריר נמ' תעתיך
 אליו וישמעך ותגור אמר נמ'
 ושמת את זרעך נמ' הנה אנכי 15
 והילדים נמ' ילדים אשר אין בהם
 כל מום נמ' ואתה שני בניך נמ'
 אלה הבאים בשמות נשואים נמ'
 יסמיט מבני אדם נמ' והדרך צלח
 נמ' ואעשך לגוי גדול [נמ'] וראה 20
 בנים לבניך נמ' כי תקדמוני נמ'
 כי תשיתיהו נמ' יהי שם יי' מבורך נמ'
 ויברכו נמ' אברכה את יי' נמ'
 ואנחנו נברך יה . . ברוך יי' אלהים
 אלהי ישראל נמ' וברוך שם כבודו נמ' 25
 ברכי נפשי נמ' ברכי נפשי . . נמ'
 שאו ידיכם קדש נמ' אשר המתברך
 בארץ יתברך נמ' גבור בארץ יהיה נמ'
 ואומר אלהים אל נח . . נמ' A margón hosszában
 ואת בריתי . . . ה נמ'

Jegyzetek a szövegekhez.

A.

1. sor, Zs. 124. 8.
 3. sor, Zs. 18. 31.
 9. sor ישא objectuma a 11. sorban שלום. Zs. 72. 3. v.
 ö. R. E. I. LV 52. old. 13. jegyzet és u. o. 248 oldal.
 11-14. s. üdvözli a címzettet Isten nevében, a Tóra
 nevében [19. Zs. 12], a főiskola, tudósai és tanítványai ne-
 vében.
 11. sor מלך רב = Isten 48. Zs. 3.

15. sor מורשי Jób 17. 11.
 16. sor. Dániel 12. 3. ; יצירי — szójáték.
 17. s. Jezs. 61. 9.
 Baloldal 1. sor כינק = קרושתו
 3. sor ניע עדן.

B.

11. sor 79. Zs. 9.
 12. Zs. 32. 7.

C.

3. sor = עמיתים syn. ברעים-nek: barátok, előtte talán
 kiegészítendő יצירי énekelnek tiszteletre barátok és társak.
 4. sor צמיתות, לצמיתים = örökké. A sorok végén, a sor felett
 מצליח szavak vannak, de áthuzva.
 5. sor, Jes. 8. 18.
 6. sor és 7. sor, Ex. 11. 9. és Gen. 48. 6.
 9. sor, Num. 27. 17.
 12. sor שָׁרִים énekesek, költők.
 13. sor, Num. 32. 14.
 14-15 s. Gen. 49. 25.
 17. sor מְשָׁרָה = uralom.
 18. sor, II Kir. 2. 12. és 13. 14.
 19. sor Zs. 111. 2.
 20. sor המושם, המושם, Ex. 13. 18.
 21. sorban כהני és 20. sorban ואת fölélt
 e van.

22., 23. és 25. sor Gen. 50. 23.

B. oldalon.

1. sor a נמ' = stb. ; Jes. 25. 1,
 2. sor, Zs. 110. 4.
 3. s. II Sam. 7. 29.
 4-6. s. Maleachi 2. 6, 7.
 7. sor, Zs. 37. 37.
 8. sor, Num. 25. 12.
 9. sor, Zs. 102. 29., Jes. 48. 19.
 10. s. Zs. 127. 4. 5.
 11. s. Zs. 128. 4.

12. sor. Jób 5. 24.
 130. Jób 11. 19.
 13. 14 s. Jób 22. 27, 28.
 15. s. Gen. 13. 16.; Jes. 8. 18.
 16. s. Dániel 1. 4.
 17. s. Gen. 48. 5.
 18. s. I Krón. 4. 28.
 19. s. Zs. 45. 3. 5
 20. s. Gen. 12. 2., Zs. 128. 6.
 21. s. Zs. 21. 4, 7.
 22. s. Zs. 113. 2.
 23. s. Nehem. 9. 5; Zsolt. 34. 2.
 24. 25. s. Zs. 113. 2.
 26. s. Zs. 104. 1; 103. 2.
 27. s. Zs. 134. 2; Jes. 65. 16.
 28. s. Zs. 112. 2. Margó Gen. 9. 8. 9.

Budapest.

Dr. Weisz Miksa.

ADALÉK NÉHANY MAGYARORSZÁGBAN SZEREPLŐ KÖZÉPKORI ZSIDÓ TÖRTÉNETÉHEZ.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat által 1903-ban kiadott Monumenta Hungariae Judaica című oklevél gyűjtemény — mely már jelenlegi tartalmával is gazdag forrásként szolgálhat a Löw Lipót és Kohn Sámuel tudósok által megalapozott magyar zsidó történelmi irodalom gyarapítására — az azóta lefolyt hosszú idő alatt alig bővült újabban napvilágra hozott oklevelekkel¹⁾. Talán csak a bécsi udvari kamara levéltárának gondos átkutatása gazdagíthatja majd még tetemesen ezen gyűjteményt. Sajnos, ép oly kevés törekvés mutatkozik történeti szakirodalmunkban az iránt is, hogy a már kiadott oklevéltárban szereplő zsidó férfiakat történetileg jobban megvilágítsák, hogy alakjaik élesebb körvonakkal és elevenebben kiemelkedjenek az őket eddig körülvevő homályból. Pedig közöttük néhány oly személyiség is van, kiknek szereplése és kiváló állása hazánkban nagy jelentőségű volt, kik királyokkal, hercegekkel, egyház, kor-

mány és városok nagyaival való érintkezésüknél fogva méltók volnának arra, hogy a történetírás, a mennyire lehetséges, egész mivoltukat kiderítse.

Azon néhány sovány adaton kívül, miket a magyar zsidó oklevél gyűjtemény róluk nekünk nyújt, mit tudunk pl. *Teka*, *Hevel*, *Tredmann* comesekről, kiket zsidó „grófok”-nak szoktunk nevezni, mit *Szerencsés* (Fortunatus) *Imréről* és a Budából Prágába származott *Akibáról*, kit a héber források következetesen naszi-nak neveznek? — E két utolsó mind eddig egyáltalában inkább csak olyan krónika-, illetve hagyomány-féle alak. Egykori okiratokban nyomukra eddig még nem akadtunk. Idővel, ha a zsidó történeti buvárkodás a fiatalai historikusok között több lelkes és buzgó adeptusokra talál, talán több ilyen kiváló magyarországi elődünk homályos alakjaira nagyobb történeti világosság fog derülni és személyi, családi és gazdasági viszonyaikról szóló tanulmányok tetemesen fogják a magyar zsidók történetét gyarapítani.

Ezen célnak szolgáljanak a következő adatok, melyek az újabb történeti irodalomban felmerültek és *Steuss*, valamint *Chadsim és Musch* a Monumentában előforduló 14. és 15. századbéli zsidókra vonatkoznak¹⁾. Előbb azonban *Tekara*, a 13. századbéli zsidó comes-re nézve is kockáztattunk egy rövid megjegyzést.

Teka, *Tekanus*, *Techanus* mivoltának és származásának kiderítése már Kohnnak, magyar zsidó történetünk nagyérdemű uttörőjének is nagy gondot okozott²⁾. Az ismeretes oklevelekből kitűnik, hogy *Teka* a 13. század első felében, II. Endre és IV. Béla idejében hazánkban és Ausztriában nagy gazdasági és talán politikai szerepet is játszott. Magyarországon és tul a Lajtan is nagy ingatlanok birtokában volt. Hogy a róla szóló öt oklevél mindegyikének keletkezési idejében hol volt állandó lakása, azt megállapítani nem lehet, de az egyik erre nézve legalább negatív támpontot nyújt. Az 1232-ben IV. Béla által kiállított eladási okiratban³⁾ *Teka* mint „hospes” említettetik, tehát

¹⁾ Monumenta H. J. 47 és 76.

²⁾ Kohn A Zsidók története Magyarországon 92-95 l. és 379-382 l.

³⁾ Monumenta 14. sz.

akkor Magyarországon nem lakott. De van még egy hatodik, még pedig Ausztriában kiállított okirat¹⁾, melynek keltében olvassuk: „apud Wiennam, in domo Techani Judei”. Eblől már világosan kitetszik, hogy ez időben Bécs mellett lakott. Ezen tény elutasíthatatlanul arra a feltevésre ösztönöz, hogy ezen Techanus, ki egy azon személy a mi Teka comes-ünkkel, azonosnak kell lenni azon משה (משה) (Mose), kit a zsidó irodalom *Mose Taku* neve alatt ismer²⁾ és ki a 13. században Németországból származott hozánk és Bécsujhelyen fejezte be életét³⁾. Hogy az ujjabbkori zsidó tudósok, kik ezen משה-vel foglalkoznak, következetesen Takunak nevezik, az nem téríthet el bennünket az ő személye és Teka comes közti azonosság feltevésétől, mert a neveknek héber nyelvből más nyelvre való transcriptiója mindig a szövegolvasástól függ. Már pedig az elsők, kik Mose „Taku” az európai irodalomba bevezették (Carmoly és Kircheim), ép oly joggal, sőt még nagyobb, „Teka”-nak olvashatták volna a héber תקה-t és תקה-t mint „Taku”-nak. Hisz tudjuk, hogy a 13. századbeli nyelvémlékeinkben a mai *a* hangot gyakran *o* betűvel írták⁴⁾ és a *u* hang különösen a szó végén, még ma is a szefárd kiejtés szerint inkább úgy hangzik mint az *a*, mintsem az *o*.

Talán merésznek látszó conjecturánktól az sem riaszt vissza, hogy a zsidó források az úgynevezett Mose Takut sehol sem mint valami kiváló állású férfit emlitik és csak „רבי” jelzővel ékesítik nevét, mert az ő idejében nem tartozott épen a ritkaságok közé, hogy zsidó férfiak királyi és hercegi udvarok személyzetéhez voltak beosztva⁵⁾.

Hogy eddig még senki Mose Takuval azonosnak nem állította, az bizonyára abban leli magyarázatát, hogy legujabb időig Mose תקה-t egy azon személynek gondoltak

¹⁾ Fischer, Urkundenbuch von Oberösterreich III. XXIV. sz.

²⁾ Grätz I. kiadás III. kötet 168-170. Kohn, Mardochai ben Hillel 142 l. Pollák. Magyar Zs. Szemle 1892 579 kk. l. Monatschrift 1910. 70 kk. II. és 602 kk. II.

³⁾ Bruna Israel. Döntv. 24. משה בן יואשעט שמך לוינה.

⁴⁾ V. ö. Simonyi. A magyar nyelv, 111 l.

⁵⁾ V. ö. Grätz, VII. k. 23.

Mose ben Chisdaival (1250—1290), a 13. század nagy tekintélyű tudásával, kire nagy decisorok is hivatkoznak, de ezen identitásnak tarthatatlanságát kimutatta Tykocinsky a Monatschrift 1910-iki évfolyam 70 kk. lapjain. Elég meggyőző módon fejtegeti ottan, hogy Mose ben Chisda és Mose Taku két külön személy volt, mely külön állítást ugyan Poznansky (ibid 602 l.) megcáfolni iparkodik. Lehetséges, hogy e kérdés körüli vita esetleges folytatása új anyagot hoz majd elő Tykocinski véleményének erősítésére, akkor talán Tekanus és Mose Taku azonossága is még jobban fog kitűnni és akkor ezen zsidó comesben nemcsak hazánk egyik nagy stílű gazdasági szereplőjét, hanem egy oly tudóst is fogunk látni, ki az ő כתב יד-ával a Maimuni elleni irodalmi harcnak egyik fanatikus bajnoka volt.

A Monumenta Hungariae Judaicaban — 76. szám alatt — szerepel Steuss bécsi zsidó, ki egy a 14. század végén kelt levelében Pozsony városának hatóságával azt tudatja, hogy Vöglein zsidót a közte és Friedlein hainburgi zsidó közt fenforgó ügyben kitűzött tárgyalásra el nem engedheti, mivel a Toman grófnak tartozó összeget, melyért ő (Steuss) kezeskedett, még le nem fizette.

Levelét, mai irodalmi nyelvre átültetve így kezdi: „Den Ehrbaren, Weisen dem Richter und dem Rate, Gemeinde der Stadt zu Pressburg entbiet ich hiermit der Steuss, der Jud zu Wien fleisziglich meinen Dienst. Ich lass Euch wissen stb”. Már e levél bevezetésének stylusából sejthetjük, hogy Steuss valami előkelő bécsi személy lehetett korában és csakugyan a bécsi zsidó hitközség történelmi bizottságának megbízásából az ujjabb időben megjelent történeti munkákból¹⁾ világosan kitűnik, hogy Steuss Dávid a 14. század második felében és a 15. század elején a legtekintélyesebb és leggazdagabb osztrák zsidó családnak feje volt. E család nagyszabású pénzügyi operatioi kiterjedtek Alsó- és Felsőausztriára, Salzburgra, Steierországra, Csehországra és Magyarországra. A Steuss-család nagyon népes

¹⁾ Goldmann, Das Judenbuch der Scheffstrasse zu Wien u. Leipzig 1908 Schwarz. Das Wiener Ghetto, seine Häuser u. seine Bewohner Wien u. Leipzig 1909

is volt, később, valószínűleg a sok belházaság és zsidó üldözés folytán, nagyon megfogyott. Steuss Dávidnak egyik fia, Jona, állítólag a bécsi zsidók rabbija, az ottani eleinket érte nagy katasztrófa alkalmából (1421) hősi martyrhajtált halt. Egyik leánya felesége lett r. *Meier b. Baruch halévinek*, ki szintén rabbi hivatalt viselt Bécsben és mint a morenu cím alkotója elég ismeretes. Haendlein nevű fia 1411-ben, mint Steuss Johann más két zsidóval együtt megbízott Albrecht hercegnek megfizetendő zsidóadó behajtásával¹⁾. Unokája Nachem valószínűleg azonos azon Nachem nevű előkelő zsidóval, ki mint „bécsi zsidó” Albrecht hercegnek, miután német királlyá lett választva és a birodalom ügyeinek elintézésére rászorult összes zsidói vagyonának harmad részére (dritter Judenpfennig), 1438 július havában a kivetendő zsidóadónak oly jegyzékét terjesztette elő, melyben a magyarországi zsidók 3000 forinttal és a Sopronban lakó *Kopflin* zsidó még külön 2000 forinttal lettek megadóztatva²⁾. A család nagyterjedelmű pénzületei (kölcsonadások, jótállások, adósvételek) összekötésbe hozták városok vezetőivel, püspökökkel, hercegekkel stb.-vel. Brünn városa 1377 július 25-én 1600 fort. bécsi fillért vesz fel náluk, 1391 október 31-én 1775 fontot. János, gurki püspök 1360-ban Steuss Dávid közbenjárásával kölcsönt vesz fel, melyért Steuss bécsi házát zálogba adja³⁾. Nagy kölcsönöket adtak György, passauai püspöknek is⁴⁾, valamint Walsee Rudolf Steierország főkapitányának⁵⁾. Albrecht és Lipót, a közösen uralkodó osztrák hercegek többször fordultak kölcsön végett Steuss Dávidhoz, ki 1377-ben Albrecht herceg jóváhagyásával megszerzi a Sanct Pölten melletti *Rabenstein* nevű és 1380-ban a *Schauenburg* nevű várost minden tartozékával együtt. Ekkortájt már vagy 47 különféle birtoknak, várnak, majorságnak,

szántóföldnek és szőlőnek uraként szerepel¹⁾ és valószínű, hogy e nagy gazdagsága lehetett oka annak, hogy Albrecht herceg, ki igen magas kamatok szedését neki engedélyezvén, meggazdagító pénzületeit eleinte nagyon előmozdította, 1383-ban az öreg Steussot elfogatta, mödlingi várába záratta és csak 50000 font fillér, vagyis 600000 koronát érő pénzüsszeg lefizetése után bocsátotta szabadon²⁾. A 12. és 13. századbeli hitelügyi gyakorlat ingatlan zálogok körül azt mutatja, hogy ekkor más országokban is szokásban volt a zsidó hitelezőket keresztény adósok által elzálogosított jószágok birtokjogával felruházni, ha a lejárt terminusban ki nem lettek váltva³⁾. Az ezen jogszokás folytán Ausztria birtokviszonyaiban beálló eltulodások legjobb magyarázatát adhatják nekünk az 1421-ben Bécsben hamis vérvád és koholt ostya rablás alapján rendezett kegyetlen nagy zsidóégetésnek.

A Steuss családnak még vagy egy tucat háza is volt Bécsben, még pedig a mai belváros előkelő részében, azon területen, mely észak-keleti irányban az Am Hof és a Salvator-utca között, kelet-nyugat felé a Tuchlauben és a Tiefer Graben között fekszik. E házak előkelőségéről és értékéről legjobban tanuskodik azon körülmény, hogy az említett zsidóégetés után Albrecht herceg az egyik Steussnak házát oda ajándékozta Musterernek, Bécs polgármesterének⁴⁾. Hogy a Steuss család mily tekintélynek és mily kiváltságos helyzetnek örvendezett, arról megint azon tény ad bizonyítékot, hogy Albrecht 1388 június 24-ikén kelt rendeletével megadta „Steussens Sohn, unseren Juden die Gnade und das Recht“, hogy peres ügyekben csak a herceg előtt kell mással szóba állania.

Még két más, a Monumenta H. Judaicában említett zsidónak személyét lehet az utóbbi kutatások alapján jobban kidomborítani. Ezen oklevéltár 47. száma szerint a

¹⁾ Latschka. Gesch. d. niederöster. Marktes Perchtoldsdorf. Wien 1884. 88. l.

²⁾ Geiger Zeitschrift f. d. Gesch. d. Juden in Deutschland. III. k. 181. és 129. l.

³⁾ Rosenberg, Beiträge z. Gesch. d. Juden in Steiermark, 37 l.

⁴⁾ Grunwald Oesterr. Wochenschrift 1907, 725.

⁵⁾ Rosenberg, i. h. 130 l.

¹⁾ Grunwald i. h. 724 l.

²⁾ Schwarz. Gesch. d. Juden in Wien 23. l.

³⁾ V. ö. Brann, Gesch. d. Juden im Schlesien 5. l. és Schorr értékezésében: Die Hauptprivilegien der poln. Judenschaft (Festschrift, Adolf Schwarz Wien 1917) a jegyzetet 527 l.

⁴⁾ Schwarz i. h. 39. l. 4. jegyzet és idem, Das Wiener Ghetto 81 l.

Pozsonyban lakó *Chotschim* és *Musch* zsidók 1368 november 2-án 120 font fillérért megveszik Jakob pozsonyi polgármester Pál nevű fiától a „Judenhof“ nevű házát, mely valószínűleg Nagy Lajos által röviddel azelőtt végrehajtott zsidó kiűzés házak birtokába került.

Chatschim (חיים) és Musch (משה) a Cilliben lakó Scheblein (שבלעין = Seftel = Sebtel = Seblein) fiai egy évvel az előtt — 1367-ben — vándoroltak be Magyarországra. Nem önkéntes, hanem kényszer-távozás készítette őket a kívándorlásra Steierországból, ahol a legtekintélyesebb és legnagyobb pénzes emberek közé tartoztak, kiknek nagyszámu kliensei között sok előkelő polgár, nemes ember és egyházférfi is volt. Azon időben a keresztény papok mint kölcsönkérők gyakran vették igénybe a zsidóknak mindig mobilis vagyonát, mert az egyházi méltóságok elnyerésére és azokban való kellő repraesentációra nem ritkán szorultak nagyobb pénzösszegekre¹⁾. Chatsim Cilliben, Musch Marburgban lakott, későbbi is Cilliben telepedett le. Eleinte együtt vezették kiterjedt pénzületeiket, később azonban összevesztek és külön-külön operáltak. Chatschimot és egész családját IV. Rudolf osztrák herceg még 1362. július 3-án, Pozsonyban kelt oklevéllel I. Ulrik és I. Hermann cillei grófoknak adományozta és megengedte nekik, hogy ezt a családot úgy megadoztassák, mint a hogy ezt eddig maga a herceg tette²⁾.

Hogy mi kényszerítette Chotschimot és Muscht arra, hogy hazájukat elhagyják és Magyarországon letelepedjenek, azt világosan tudatja velünk egy a bécsi Haus-u. Hofarchivban őrzött, Bécsből 1367 június 16-án kelt okirat, mely szerint köztük és a közösen uralkodó III. Albrecht és III. Leopold hercegek között egy 2000 forint, vagyis a mai pénzérték szerint 24.000 forintra rugó pénzügy miatt támadt követelés volt szökésük oka³⁾. Ezen összegért jót állottak a hercegeknek *Baruch*, a bécsi zsidók rabbija vagy bírása (juden maister), a perchtoldsdorfi *Musch*, a Klosterneu-

¹⁾ Zeitschrift für Volkswirtschaft stb. XV. 541 Wien 1906.

²⁾ Rosenberg, Beiträge z. Gesch. d. Juden in Steiermark 157 l.

³⁾ Ibid 159

burgi *Isserlein*, *Tröstlein*, Steuss veje és *Jeklein* Steuss fia. Ezen kezéseket a herceg említett okirattal felhatalmazták, hogy ezen összeget Musch és Chotschimnak Steierországban minden néven nevezendő vagyonából maguknak behajthassák.

Másfél évvel később a szökött testvérpár, a mint láttuk, Pozsonyban házat vett magának, de úgy látszik, hogy itt csak rövid két évig maradtak, mert 1370 június 24-ikén már megint Steierországban látjuk őket, hol ekkor egy köztük vagyoni ügyben kitört viszály miatt elhatározták, hogy kiki magának egy-egy zsidó férfit békebírónak választ, kik I. Hermann cillei gróf elnöklete alatt viszályukat elintézzék¹⁾.

Valami nagy crimen tehát nem lehetett az ami, őket 1367-ben hazájuk elhagyására kényszerítette, különben nem térhettek volna vissza már két évvel később.

A testvér viszály csak 1372-ben ért véget az ez évben június 6-án Cilliben kelt hosszú itéléssel, melyben Herman gróf és a Klosterneuburgi Isserl zsidó, mint a viszálykodó fivérek által kölcsönös megállapodás alapján választott békebírók, köztük igazságot szolgáltatattak²⁾.

Budapest.

Mandl Bernát.

A TELEKI RABBI FELESÉGÉNEK KELENGYÉJE.

1917. márc. 25.-én este תרע"ז ח' חשוון hunyta le fáradt szemeit örökre Tatán a nagytudományú és szentéletű Glücksmann Dávid יחזקאל שמשון 96 éves korában, aki Glücksmann Fülöpnek מנחם מנחם teleki (Veszprém megye) rabbinak volt a fia, a ki kegyelettel őrizte meg atyjának néhány reá vonatkozó levelét. Glücksmann Fülöp, a teleki zsidó hitközségnek utolsó papja volt. Teleki azon tipikus kis helységek közé tartozott, amelyek a mult század második felében teljesen elveszítették zsidó lakósaikat, akik részben a fővárosban, részben a szomszéd városokban telepedtek le. A XVIII.-ik században és a XIX.-ik első felében azonban élénk zsidó élet pezsdült benne, a hol a hagyományos tudomány ápolói sem tartoztak a ritkaságok közé. A rabbi teljesen megelégedett életet élt a hívek között, akik nem

¹⁾ Ibid 87.

²⁾ Ibid 160 l.

hanyagolták el anyagi támogatásukkal sem lelki vezérüket. És amidőn leányát férjhez adta, az akkori viszonyokhoz mérten nem jelentéktelen hozományt és kelengyét adhatott neki édes atyja 1853-ban. Nemsokára reá a rabbinak elhunyt első felesége és 1856-ban a már akkor 71 éves özvegy férfitól házasságot kötött a szintén özvegy Schlesinger született Löwy Juliannával. — Az esküvő, úgy látszik, a rabbi székhelyétől csak körülbelül tíz kilométernyi távolságban levő komárommegyei Kisbér helységben volt márc. 10-ikén. A papnénak kelengyéjét kívánom leköszölni szó szerint, amellyel bepillantást nyerhetünk a rabbi háztartása berendezésébe a múlt század derekán. Engem tisztelt ugyanis meg az elhunyt Glücksmann Dávid családja, hogy atyjuk iratait átnézzem. Szeretettel tettem ennek eleget, mert a nemesszívű és fenkölt gondolkodású öreg úr számos boldog órát szerzett nekem és családomnak szombatontként, a muszafistentiszteletet megelőző látogatásával, amely alatt csodáltuk testi és szellemi mindvégig megőrzött ruganyosságát, kedélye frissességét és szeretetreméltóságát. Mindvégig meglátszott rajta, hogy magasztos gondolkozással megáldott rabbicaládnak szívnemességgel teltett sarja. — A jegyzék így szól:

Abschrift.

Verzeichniss

Über des Vermögen, welches Frau Julianna Schlesinger geborene Löwy bei Errichtung ihres Heiratsvertrags mit Herrn Philipp Glücksmann Oberrabbiner zu Telek an nachgesetzten Datum besessen und sich eigenthümlich vorbehalten hat.

Post No.	Stück	An Cmze	Fr. Kr.
1.	10 Neue feine Rumburger Hemden	30	—
2.	5 halbgetragene do	10	—
3.	8 Leintücher	8	—
4.	6 Tischtücher (4 Stück 12 F., 2 Stück 2 F.)	14	—
5.	2 Caffetücher	4	48
6.	8 Handtücher	1	36
7.	9 Servietten	1	48
8.	1 Duchet		
9.	1 Unterbett }	30	—
10.	4 Polster }		
11.	5 Duchetüberzüge }	16	—
12.	16 Polster do. (6 weisse, 10 Canafas) }		
13.	1 Steppdecken	2	24
14.	2 Perkail Bettdecken	4	12

15.	15 Leinwand Schnupftüchel	4	—
16.	1 Pervien Mantel mit Seiden gefüttert	30	—
17.	1 alter do	2	40
18.	1 Pervien Pelzel	6	—
19.	1 Samt Jouppen	9	—
20.	1 Cachemir do	1	15
21.	3 andere do	3	45
22.	1 Shawl Tuch von Pour de Laine	10	—
23.	1 Neues blaues eingearbeitetes Tuch	10	—
24.	1 Gestreiftes do	2	—
25.	1 Grosses weisses genetztes Sommertuch	6	—
26.	1 do kornblaues Seidenbareschtuch	3	—
27.	1 Wattmoll Tuch	2	—
28.	1 Chenillen Shawl	1	30
29.	3 Seiden Halstüchel	3	30
30.	2 Wattmoll do	1	30
31.	2 Tibet do	—	30
32.	1 Schwarzes seiden orleans-Mantalet	4	—
33.	1 Muff	6	—
34.	1 Schwarzes Seidenkleid	13	—
35.	1 Rothbraunes Cachemir Kleid	20	—
36.	1 Wattmoll Kleid	15	—
37.	2 Sommer Battist Kleid	12	—
38.	2 De Laine do	12	—
39.	1 Grünes Orleans Kleid	4	—
40.	1 Stoff Kleider und 1 Pour de Laine	15	—
41.	1 Neue Seiden Schürze	1	24
42.	4 Andere Orleans do	2	—
43.	2 Piqué Röcke neue	4	—
44.	3 Barchett geschnürte Röcke	4	30
45.	7 Weisse Perkail do	8	—
46.	18 Paar Strümpfe	7	12
47.	4 " Stiefeletten	6	—
48.	1 do Oberschuh	1	—
49.	1 Regenschirm	1	36
50.	1 Grosser seidener Sonnenschirm	3	—
51.	1 Samthut	8	—
52.	1 Seidenhut	6	—
53.	10 Chemisetten	8	—
54.	12 Hauben	18	—
55.	8 Nachthauben	2	—
56.	2 Theile Machsorim (Gebetbücher für Feiertage)	2	—
57.	1 Hebräisches Betbuch mit deutscher Übersetzung	—	40
58.	4 Goldene Ringel	6	—

59.	1 Paar Goldene Ohrgehänge	5	—
60.	1 silbernes Esslöffel, 2 Kaffeelöffel 5 1/3 Loth,	60	—
	1 goldene Kette	60	—
	Summa	475	50

Sig. Kisbér am 10 ten März 856

Philipp Glücksmann als Bräutigam m. p. Julia Schlesinger m. p. als Braut Heinrich Stauber m. p. als Zeuge Moritz Wiener mp. als Schätzer dass diese Abschrift mit dem Originale ganz gleichlautend ist wird durch Gefertigte u. erbetenen zwei Zeugen mittelst eigenhändiger Unterschrift bestädtigt.

Kisbér am 10 t. März 856.

Veil Simon als Zeuge.

Dr. Löw (?)

Albert Markus Zeuge

Megállapíthatjuk, hogy a több mint hetven évvel ez előtt férjhez ment teleki zsidó papnénak a kelengyéje ha nem is mondható dúsgazdagnak, de mindenesetre jó közép módúnak, a mellyel háztartását igen megfelelően vezethette. Házaselete jámboréletű férje mellett megelégedett volt. Élete utolsó napjain azonban a rabbi nagy csapás érte. Vagy hat esztendő téngetett át teljes világtalanságban, a mely idő alatt Dávid fia látta el hivatalos teendőit önfeláldozóan a szomszéd Bársonyosból nap-nap mellett meglátogatván őt, míg végre 1874 áb hó 14.-ikén végelgyengülésben örökre elszenderült a lassan igen csekély számra lepadt teleki zsidók utolsó rabbija 89 éves korában.

Tata.

Dr. Goldberger Izidor

IRODALOM.

SCHWARZ ÜNNEPI IRAT.

(Festschrift *Adolf Schwarz* zum siebzigsten Geburtstage 15. Juli 1916 gewidmet von Freunden und Schülern. Unter Mitwirkung von V. *Aptowitzer* herausgegeben von *Samuel Krauss*, *Berlin und Wien* 1917).

Ez a fényes kiállítás 577 (német) és 54 (héber) nagy nyolcadretű lapra terjedő kötet 35 német és 6 héber dolgozatot egyesít magában a bibliai, talmudi, rabbinikus tudományok és a zsidó történet köréből. A jubiláns szaktudománya és irodalmi munkásságára való tekintettel a legtöbb munkatárs a talmudi és midrasi tudományokból választotta dolgozata tárgyát, ezzel is kifejezve az ünnepezt személye iránt érzett mély tiszteletét. Illustris társaság került össze barátokból és tanítványokból, hogy hódolatát kifejezzék. A néhez idők dacára az ünnepi irat mind terjedeleme, mind a dolgozatok becse tekintetében méltóan sorakozik a békés időkben megjelent hason gyűjtő munkákhoz. A munkatársak zöme természetesen Ausztriából, a wieni szeminárium rektor működése országából került ki, de Magyarország és Németország is méltóan van képviselve, az előbbiből 6, az utóbbiból 8, de ha a külföldön működő magyarokat is számításba vesszük, akkor számuk ép a kétszeresre rug. Különben Schwarz rektor maga is magyar származású és még most is tud magyarul, habár 50 éve már, hogy hazulról elszármazott. Többen vannak, kik elteleink országaiban élnek (Anglia, Amerika, Dél-Afrika).

Az áttekintés cöljából ide iktatnám a tartalomjegyzéket, ha a nyomdai viszonyok nem követelnék a térkimélest.

Az értekezések általában becsesek, némelyek igen fontosak. Van olyan is, melynek tartalmával egyáltalában nem tudunk egyetérteni, de ez az egész mű értékét természetesen nem csökkenti. Egyenként nem is kívánjuk a

dolgozatokat értékelni, csupán néhány észrevételt teszünk.

A bibliai tudományok köréből rabbiképesítő dolgozatul a „R. Eliezer ben R. Józse Hagelili 32 exegetikai szabály”-át kaptam. Ebben azt a nézetet vallottam, hogy az összeállítás nem származik a nevezett tannától. Bacher erre a dolgozatra célzott, midőn az 1890-ben megjelent *Agada der Tannaiten* II. kötet 293. l., 1. jegyzete végén azt írta: „nincs okunk, hogy e normák fixirozását és felsorolását nem Eliezer b. Józse Hagelilitől származottnak tekintsük”. Éppen 30 év múlva bizonyítja Eliezer szerzőségét *Aptowitzer* (121—132) Bardovicz ellen, ki ezt „Die Abfassungszeit der Baraita der 32 Normen für die Auslegung der Heiligen Schrift” munkájában (*Berlin* 1913) tagadásba vette. A kérdésben nem akarok most állást foglalni, de a verselosztásból vett bizonyítéokra nézve Aptowitzerrel egyetértek. A 11. szabály (מסדר שנהלק) megállapodott verselosztást tételez fel, ez pedig, ugymond Bardovicz, a 2. században még nem létezett. Ez volt az általános nézet, de a *Jewish Quarterly Review*-ben már 20 év előtt az adatok egész tömegével bizonyítottam, hogy igenis volt fix verselosztás. Erre a 129. lapon A. hivatkozhatott volna a sovány 6. jegyzet helyett.

Büchler és *Freuna* dolgozatai sok pontban azonosak, mindkettő jeles dolgozat, kivált az első. A צרת דבת kérdéséhez (136. l.) általában azt jegyezzük meg, hogy a jogfejlődés a levírátus ellen irányult, a hol a mózesi törvény világos rendelkezésével összeütközésbe nem jöttek, kiküszöbölték. A levírátus története a zsidó házassági jog legérdekesebb fejezetei közé tartozik, egyik fényes bizonylata a rabbik önállóságának és éleseszűségének (136, 1, „156” sajtóhiba 15 b). *Jeb.* 4, 12, *Tos.* 6, 5; b. *Jeb.* 44b. különbséget tesznek a gyermekre nézve, ha az az elvált nő vagy a gyermektelen el nem vált özvegy sógornő rokonáé הנושא קרובת הולד ממנו. Világos, hogy ebben is a levírátusi kötelék gyengítésére irányuló tendencia nyilatkozik meg. Saját dolgozatomban a zsidó házasságjog három pontját tárgyalja, az első pont a férj halála megállapításának aktuális kérdését, de csak történeti szempontból. Funk (Bécs) a *Jüdische Lehrer-*

stimében néhány észrevételt tett, melyre alkalmilag talán még visszatérünk.

Krauss cikkében azt akarja a talmudból bizonyítani, hogy mint a félsekelt, úgy a tizedet is lefoglalták a rómaiak a maguk számára, mint szokásos templomi adót. Valójában egyetlenegy bizonyítékot sem hozott. Ha Rasi egy helyen az állami adót מעשר-nak (nem is מעשר nek) nevezi, csak a saját kora királyi adóját, a decimát nevezi meg, nem lévén más szó az adóra, (276. lap), a R. Elchanan szintén azt teszi egy erőltetett feleletben, melyet a toszafisták maguk elutasítanak. A talmudból hozott bizonyító szövegeket K. részben félreértette, részben félremagyarázta. Csak annyi igaz, hogy adót fizettek, ókori szokás szerint természetben.

Venetianer helyes cikket írt. Hogy az apostolok határozata (Ap. Cselek. XV 20, 21.) a főbünökről: „Bálványimadás, fajtalanság, megfojtott állat és vértől való tartózkodás” megegyezik az usai határozattal az עריות ושפיכות ערו גוילי-mi is mondtuk már folyóiratunkban valahol, hol azt is megjegyeztük, hogy שפיכות דמים-t félreértettek. Gyilkosság helyett vérkiöntésnek fogták fel. Az apostolok *hominis illiterati* voltak és csak Pálnak volt rabbinikus tudása.

A héber dolgozatok közül adatokban gazdag a *Guttmann* Mihályé és helyes megjegyzésekben bővelkedik a *Tschernowitzé*. Azt, hogy a toszafisták az egész talmudot úgy kezelték, mintha egy szerzőtől származott volna, mi is elmondtuk már folyóiratunkban, azzal a különbséggel, hogy analógiakép rámutattuk a római jog középkori glossatoraira (M. Zs. Sz. 32, 187 k.). Igen érdekes *Schwarz A. Z.* edíciója. Kis asztrológia.

A kötet élén Schwarz irodalmi működésének bibliográfiája áll (I—XIII). Az önálló, többnyire terjedelmes munkák száma 12, közöttük 2 héber nyelvű, más 2 héberre is le van fordítva. Főkép a tosziftának vannak szentelve, a mely mű Schwarzot fiatal kora óta foglalkoztatja, továbbá a hermeneutikai szabályoknak, melyeknek szintén specialistája. Bátran mondhatjuk, hogy a talmudi methodológiának legnagyobb képviselői közé tartozik. A talmud után a zsinagógái szónoklat Schwarz dominiuma, amely téren hét

szép kötet mellett vagy 150 egyes beszéd mutatja fényes szónoki képességeit és vallásos lelkesedését. Ha jól emlékszem, magyar rabbi is felhasználta beszédeit. A kisebb dolgozatok (értekezések, bírálatok) szintén tekintélyesszámmra rugnak, közöttük van négy, melyekkel folyóiratunkat díszítette (1884, 1891, 1893, העומר I), valamint az IMIT első évkönyvét is (1895).

Az ismertetett mű a zsidó tudományt sok pontban előbbre viszi és méltó ajándék az ünnepeltnek, kinek ez alkalmából is kifejezzük legjobb szerencsekívánatainkat, kihez különben harmincéves zavartalan meleg barátság fűz bennünket. Adjon neki Isten erőt, hogy a tanszéken és az irodalomban még számos éven át szolgálja a zsidó vallás és a zsidó tudomány magasztos ügyét.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

A SZIFRÉ NUMERI ÉS SZIFRÉ ZUTTA UJ KIADÁSA.

קובץ מעשי התנאים מערכה שלישית: מדרשי התנאים. חלק שלישי: ספרי על ספר במדבר וספרי זושא עם הלופי גרסאות והערות מאת חיים שאול האראוויטש. לייפציג תרע"ז לפ"ק. Schriften, herausgegeben von der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums. Következik latin cím).

A Gesellschaft z. F. d. W. d. J.'s a tannaiták összes műveit (Misna, Toszefta, Midrasok, Barajthák idézve a talmudokban s midrásokban) egy *Corpus Tannaiticum*-ban összefoglalva kritikai kiadásokban akarja kiadni. E célból hosszas és költséges előkészítés után több tudósnak adott megbízást, de eddig csak a címben megnevezett mű jelent meg. Horowitz S. a Szifré kiadását vállalta, melyből a Numerira való részt mint első részt bocsátja közre. Az aránylag rövid bevezetésben (V—XXI) jellemzi ezt a midrast, amely Jismáel iskolájából ered és számot ad a kritikai apparatusról. Új eredményhez semmi tekintetben nem jutott, de a bizonyítékokat arra, hogy a Szifré Numeri Jismáel iskolájából származik 7 csoportban tömötten és világosan foglalta össze. Alapul az editio princeps (Venezia 1545) vette, melyből az összes későbbi kiadások foly-

tak, de nem nyomatta le szó szerint, hanem 4 kézirat (2 Szifré, Midras Chakhámim és Midras Hagádól) és több nyomtatott mű segítségével más olvasatokat is felvett a szövegbe. A kiadás jelentősége a variánsgyűjteményben és észrevételekben, továbbá a forráskimutatásban és végül a szép kiállításban rejlik. A Gesellschaft nagy érdeme, hogy egésszéges elvek szerint készült gyűjteményben az összes tannaita műveket teszi hozzáférhetővé, mi által ezeknek elterjedését, különösen a modern tudós világban jelentékenyen előmozdítja. Vallásos termékekből irodalmi termékekké válnak, mintegy säcularizáltak. Nem fog nekik ártani, ily minőségben is be fognak válni mint az ókor szellemi munkásságának tiszteletre méltó maradványai.

Numerira megmaradt még egy másik tannaitikus midras is, a Szifré Zutta (ספרי של פנים שנים וייעלה זושא) melyet H. már régebben adott ki a Monatsschriftben és onnan különlenyomatban is. Ez a midras főképp a Jalkut és részben a Midras Hagádól idézeteiből lett rekonstruálva, más forrásból mindössze 4 részlet (XIX. lap, 33. jegyzet). Ez a midras Maimuni nyilatkozata (שמעאל) ellenére Akiba iskolájából származik. A bizonyítékokat H. (XV. lap) foglalta össze. A Szifré Z. több érdekes sajátosságot mutat, pl. azt, hogy a mi misnánktól lényegesen eltérő misnákat idéz és pl. azt helyett וייעלה זושא-t mond (XVI). H. szerint ezt a midrast nem Simon ben Jochai, hanem Eliezer ben Jakob szerkesztette (XVIII). Hogy ez a midras mint önálló mű elveszett, a zsidó nép mostoha sorsa mellett nem feltűnő, hisz elveszett a Mechilta de R. Simon ben Jochai is. De hozzájárulhatott az eltűnéshez az is, hogy a Jalkut felvette s így fölöslegessé tette. Ez oly jelenség, a mely az antik irodalomban igen gyakori — a kivonatok, anthológiák s hasonlóak az eredeti műveket fölöslegessé teszik a közönség szélesebb rétegei szemében és ezek vesztét okozzák. A legnagyobb konkurrens maga a talmud volt, kivonataival a halákha és midrasművek (barajthák) megsemmisülését idézte elő. Idézeteinek egyik célja már eredetileg az eredeti mű fölöslegessé való tétele volt. A mit tudni kell, benne van a talmudban, melynek

neve, בלל saját nyilatkozata szerint azt jelenti: össze van keverve benne minden: biblia, misna, talmud.

A Theodor Beresit rabba és a Zuckermannl. féle tószefta mintájára a lapszálon a sorok számozva vannak, a mi által a szövegbe beszurt zavaró jegyzetek kikerülhetők voltak. A variánsgyűjtemény szintén a fenti mintára külön csoportban adatik, a mely két körülmény a szöveget a szemnek kellemesebbé és az apparátust kezelhetőbbé teszi. A quart-alak a forrásművek komolyságához ma épügy illik, mint régebben a folió, melynek a talmud és a rabbinikus kódexek a rendületlen képviselői, külső megjelenésükben is dokumentálva konzervativizmusukat, helyesebben hivatják a szemet, a Friedmann kedvelte betoldások és törrendőnek minősített bekerítések nem tartják a szöveget. Mindez az új kiadás részben külső, részben belső előnye.

Mikor ezt írjuk (1917 április 17) a főkérdésre, a kiadás tudományos értékére nézve nincs még a mű tanulmányozásán alapuló ítéletünk, a mi csak a mű hosszabb használatára alapján alkotható meg. De Horowitz mint kiadó már bevált és bizonyára alapos munkát végzett, mire a módszere is vall. Mindezek után a művet megszerzésre melegen ajánlhatjuk. Az ár alacsony (12 M.), a Gesellschaft tagjainak még jelentékenyen olcsóbb. A Friedmann-féle kiadás különben sem kapható már.

Végül néhány részlet.

A bevezetésben VII. lap, 7. jegyzetben a מופת fogalomnál utalni kellett volna Schwarz művére Die hermeneutische Analogie. — XI, I. 7. sor R. A. helyett R. I. olvasandó. — Az egyik kéziratban több ízben 2 olvasat áll közvetlenül egymás mellett (XIV. I.). Ez általános jelenség, a görög papyrusokban még a hibás szó is megmarad a közvetlenül utána következő helyes szó mellett.

3. lap, 13. sor. ר' עקיבא אומר מוכר ועד נקבה תשלחו אחד אדם. וחד כלים במשעמ' ר' ישמעאל אומר וכו' ר' יהושע אומר וכו'. Horowitz megjegyzi, hogy במשעמ' szónak nincs értelme, bizonyára arra gondolva, hogy „him és nő” szó „edények”-et nem tartalmaz magában. Ez igaz, de Akiba a ועד szóból következtet, a mely főleg, minthogy állhatott volna נקבה וכו'. Hasonló

magyarázat Mechilta 19, 13-ra (64a Friedmann) אם כהמה אין לי אלא כהמה חיה מנין חיל אם כהמה וכו' אשה מנין חיל אם איש כהמה ואיש. Látjuk, hogy אן-ból magyaráznak, mert állhatott volna כהמה ואיש. Steinschneider-Festschrift 33 az אם szócskának עם-mel való egyenlő hangzására is gondoltam, különösen azért, mert Jismáel-féle midras, Akibának azonban a főleg szó is ellegendő.

Észrevételeimet a Szifréhez, melyeket a nevezett Festschriftben közlöttem, H. ugylátszik, nem ismeri, ugy-szintén nem a „Masoretische Untersuchungen” c. könyve-met, melyben a rendkívüli pontokról szóló Szifré (69. fejezet, Horowitz 64. lap) részletesen tárgyalva van. Ennek következtében antiquált álláspontot foglal el. Ugyancsak a Mas. Untersuchungen-ben (42. I.) magyaráztam a Szifré 84. szakasza alapján a megfordított nun betűket Numeri 10, 35 és 36-ban. H. pusztán a párhuzamos helyeket sorolja fel, még azt sem jegyezve meg, hogy a Szifrében a többi forrásoktól eltérőleg ומלמלה וילמלה áll, a mi a dolog veleje, t. i. az, hogy a két vers előtt és után pont van. Ez az antik világban általában a kritikai jel, mire most a görög papyrusok számtalan példával szolgálnak.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

A BÉCSI ZSIDÓK HAGYATÉKAI A 17. ÉS 18. SZÁZADBAN.

(Taglicht I., Nachlässe der Wiener Juden im 17. und 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Finanz-, Wirtschafts- und Familiengeschichte des 17. und 18. Jahrhunderts. Herausgegeben und bearbeitet. Wien und Leipzig 1917. 8 röt. VI, 344 német és 65 héber lap. = Quellen und Forschungen zur Geschichte der Juden in Deutsch-Österreich. Herausgegeben von der israelitischen Kultusgemeinde in Wien. VII. Band. Wilhelm Braumüller k. k. Universitäts-Verlagsbuchhandlung Wien VIII/1. Ára 14.40 K., 12 Márka).

A jelen kötet, melyen a szerző öt évig dolgozott, noha Wachstein B. az általa rendezett anyagot rendelkezésére bocsátotta, mind tartalmánál, mind szép kiállításánál fogva méltóan sorakozik a megelőző hat kötethez, melyek a hatodikat kivéve majdnem kizárólag a bécsi zsidók tör-

ténetére vonatkoznak. A tartalom a következő szakaszokra oszlik: Bevezetés. Hagyatékok a 17. században. Hagyatékok a 18. században. Házassági szerződések. Testamentumok. Mellékletek (4 darab). Személy- és helymutató. Héber rész (65 lap). Az érdekes bevezetés öt fejezetből áll: Általános észrevételek. Források. Jogi állás. Üzletek. Élettartás (lakás, ruházkodás). A munka dereka a hagyatékok, összesen 271, ehhez járul 13 házassági szerződés (272—275) és 18 végrendelet (276—292). A héber rész 3 házassági szerződést és 17 végrendeletet tartalmaz.

A mű egyik dokumentált tanúsága, hogy a bécsi zsidók gazdagságáról táplált hit, amely az ismert állami pénzkölcsönök és szállítások (a török háborúkban a hadsereg számára) nagyságából keletkezett, nagy tévedés. A kölcsönökhöz a pénzt arisztokraták adták. Nagy volt a kockázat is, az állam gyakori levonása is. A zsidók nagyon takarékosak voltak, hivatalos elismerés szerint már ez okból sem versenyezhettek velük a keresztény szállítók. Csak a gyermeknevelésnél és jótékonyagságnál pazarok (3. lap).

Jogi állásuk a középkori volt. Keresetük a pénzkölcsönzés mellett az árukiskereskedés volt. Nagykereskedők nincsenek, még a 18. században sem (23). Csodálatos az, hogy egyesek százezreket, milliókat forgattak, csekély vagy semmi saját vagyon mellett, a mi elhalálozóskor kiűnt (25). A gazdag családok az *Oppenheimerek* és *Wertheimerek* s mások voltak. A házi berendezés egyszerű volt, *csupán könyv van sok*. (I. pl. 44, 4. jegyzet). Wertheimer Sámson özvegye lakásánknak (3 szoba) berendezése le van írva a 45. lapon. Csak *Mayer Hirschl* (1737) birt pazarul berendezett lakással, ki talán pazar életmódja folytán ment tönk-re (u. o.). A berendezési tárgyak felsorolása 46 kövv. magában is igen érdekes, annál inkább az értékük egyenkénti megjelölésével. A ruházatról szóló fejezet (48—51) igen színes képet ad, a szó egyszerű értelmében, mert a szövegek igen tarkák voltak.

Az első pénzkölcsönzők Velencéből vagy más olasz városokból jöttek Bécsbe. A 17. század 11 hagyatéka közül az 5. (Simon Levi del Bancho), 8. (Prospero Levi), 10. (Jacob Levi del Bancho olasz zsidóktól eredhetett

(53—61 lap). Lengyelországba is Itáliából jöttek a pénzemberek. Wertheimertől 10 hagyaték származik (48—57 sz.), ellenben Oppenheimer csak 4 van (58—61 sz.), Eskeles pedig 6 (62—67). A házasságlevelek (kethuba) németül is kiállítottak, ill. lefordítottak (251—263 lap). Igen érdekes a Simson Wertheimer végrendelete. Ebben azt rendeli, hogy legkisebb fia talmudot tanuljon és ha majd megnő, hies tudós leányát vegye feleségül, „ne legyenek tekintettel sem pénzre, sem szépségre, sem tiszteletre és nagyságra, hanem csak Izráel egy nagy tudósának jámbor leányát vegye nőül”. Ha a leány szegény, a hagyatékból adjanak neki 25—30000 rhenist, hogy „pro forma ezt az összeget hozza fiamnak hozományul” (274. lap). A pénzemberek most is ilyen végrendeleteket hagynak hátra. Az utolsó végrendelet 1785-ben kelt (302).

Érdekes és tanulságos könyv.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

UJ NĚMET ZSIDÓ ORGANUM.

1916 október havában új zsidó folyóirat indult meg Berlinben, melynek címe: *Nue jüdische Monatshefte* és főmunkatársai *Hermann Cohen*, *A. Eliasberg*, *A. Friedemann*, *E. Fuchs* és *F. Oppenheimer*. Kéthetenként jelenik meg másfél - két ív terjedelemben és midőn e sorokat írjuk, 10 füzet fekszik előtünk, melyekből az új organum iránya és értéke megismerhető. Az első füzet *Fuchs E.* tollából „*Aussprache*” felirattal programfélélet adott, melynek értelmében az új organum a zsidóságnak létező minden irányt és pártot szóhoz enged és a kölcsönös megértést kívánja elősegíteni. A zsidó problémát a legszélesebb alapon kívánja ismertetni, a távol állókat a zsidóságnak belől érdekeltetni akarja, sőt a nem zsidóknak is felvilágosítással szeretne szolgálni. Mind e célok elérésére az összes zsidó kérdések előtt megnyitja hasábjait és munkatársakul is mindenkit szívesen lát. Csakugyan nemcsak a közlemények, hanem szerzőik is tarka sorozatot mutatnak: liberális asszimilátorok, cionisták, keresztény teológusok, etnográfusok, politikusok, költők, lengyel zsidók (Ostjuden),

hirlapírók s mások, a mag azonban leginkább a cionisták-ból kerül ki, ha nem is a cionizmusból. Megvan a *Treuga Dei*, a mit örönmel konstatálunk. Kevesebb örömet találhatunk abban, hogy a borítékon felsorolt kereken 100 munkatárs között zsidó szaktudós nevével alig találkozunk. Ez, sajnos, nem véletlen, hanem rendszer. A zsidó tudományért lelkesednek, de csak elméletben, és nem ok nélkül állították fel azt a tételt: a zsidó tudás zsidó ügyekben diszqualifikál. Nem a cionistákról szólunk, kik közül akárhány nyíltan hirdette már a zsidó tudomány fölösleges voltát, amely törekvéseiknek nem áll szolgálatába, hanem azokról a modern zsidókról, kiknek alaptétele az, hogy a zsidóság nem nemzet, hanem tisztára vallás. Egyik - másik cikkem meglátszik nemcsak az, hogy írója outsider, hanem az is, hogy a szerkesztő sem járatos a zsidó történetben. Erre kirívó példa Mackay báró cikke „Das Judentum in Ägypten” az 5. füzetben. Az egyébkép jeles szerző bevezetőleg az egyiptomi zsidók történetéről ad rövid áttekintést, melyben az asszuáni aram papyrusok kritikái vizsgálatát *Wilkennek* tulajdonítja (116.) W. híres görög papyrológus ugyan, de aramul nem tud és ezekhez a papyrusokhoz semmi köze sincsen. Ennél is nagyobb baj, hogy Wilkent vakon követve, sőt tullicitálva azt állítja, hogy a zsidók Egyiptomban kegyetlen pénzkölcsönzők és áruuzsorások voltak. Idézem saját szavait: „*Blepe sayton apo tón Joydaion*: Hüte dich vor den Juden! warnte *Sarapion*, Grosskaufmann zu Alexandria, seinen Verwandten, der tief über die Ohren an jüdische Sarafen verschuldet war. Es ist zweifellos: die Juden spielten im Geschäft der Steuerpächtereien, des Geldwechsels, des Zwischenhandels eine führende Rolle und waren weder milde Gläubiger noch die Preise herabdrückende Vermittler des Güteraustausches” (117).

Ehhez a következők jegyzendők meg. 10000 eddig publikált papyrus közt a fentidézett 4, mondd négy szó szól a zsidók ellen, ezek is csak feltevés szerint, mert a levél, melyben előfordulnak, nem egészen világos. Nincs a levélben, hogy a címzett zsidóknak adósa, az sem hogy adóssága vagy egyéb miatt óvakodjék a zsidóktól, még kevésbé az, hogy ettől az eladósodott embertől magas kamatot

szedtek. A „pénzváltás” és a „közvetítő kereskedelem” legújabbkori jelszavak, melyeket az antik világ egyáltalában nem ismert. Wilcken maga még kételkedve beszélt erről a dologról, ki egyébiránt mások (Stähelin, Bludau) dolgozatait vakon írta ki és a zsidók ellen kihegyezte. Az ilyesmi nem kerülhet zsidó folyóiratba, ha a szerkesztő a zsidó tudományban némi jártassággal bír.

Örvendetes minden esetre az, hogy a német „liberális” zsidók intellectuálisai a zsidóság iránt fokozott érdeklődést tanúsítanak és a zsidó kérdés igazságos tárgyalásának előkelő keresztény politikusokat, írókat, theológusokat, mely utóbbiak mintegy a szaktudományt képviselik, nyertek meg. Kiemelhetjük *Cohen* cikkeit, melyek a zsidó vallás egyes pontjait világítják meg. Továbbá: *Quessel* (birod. képviselő), *Der Anspruch des Judentums auf national-kulturelle Wirksamkeit* (29 - 34), *Brandenburg*, *Salomons Tempel in der Weltarchitektur* (72 - 75), *König*, *Der Geschichtsquellenwert der althebräischen Literatur* (94 - 102 és 124 - 131), *Horn*, *Babylon - Bagdad* (154 - 150 és 185 - 190), *Auhagen*, *Jüdische Kolonisation in Syrien* (269 - 274). Ha nem tévedek, ezeket a tartalmas cikkeket nem zsidók írták, a mit meglepéssel konstatálunk. Minden egyéb tartalmánál, jellegénél, terjedelménél fogva a normális hirlapi cikk. Figyelmet érdemel *Goldmann* fejtegetése „Judentum és Judentum” címen, melyben mintegy filozofiailag alapozza meg a német zsidók egységes szervezkedésének lehetőségét és szükségességét.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

AZ EGYPTOMIAK HALOTTAS TISZTELETE SZOBROCSKÁI.

Medvei Mária Budapest, 1917. Franklin-Társulat. —
A szerző kiadása.

Üdvözlöm a dissertatiót és kívánom, hogy kerüljenek ki Mahler Ede - tanítványok a magyar rabbikarból is. Kíváncsinos, hogy miként Venetianer Lajos assyriológus, úgy legyen egyptológus is, mert most van kathedrája e tu-

dományának, amit sajnos a nyolcvanas években nélkülözünk kellett. Az értekezés három részből áll. Bevezetőleg szól a halotti kultusról, melynek kutorrása ama hit, hogy a tulajdonképeni élet a koporsóba való költözéssel kezdődik, a koporsó az „élők szekrénye” és itt utal Medvei a בית הים névre — én ugyan euphemistikusnak tartom ez újabb elnevezést, régibb a בית עולם, amely egyiptomi nyelven „pr dd” (l. 17. lapon). A boldogultak állandó lakhelyét „sáalú” (שאל) nevezték.

Megismerkedvén az egyiptomiak halotti kultuszával, megértjük a Szentírásnak oly gyakran ócsárolt ígértét: „Tiszteld apádat és anyádat, hogy sokáig élj *ama földön*, a melyet az örökkévaló Isten neked ad”, hogy a halott tisztátalan (טמא), hogy még Mózes sirját sem kutatta az őskorban a sir szentségét kultiváló héber nép (Machpela, Jákob és József tetemének elszállítása Szentföldre.) Az egyiptomi nép azért élt és dolgozott, hogy *megszerezze nem a megélhetéshez, hanem a meghaláshoz szükséges anvagi föltételeket* (3 l.). Tanulságos, amit Medveia xa-ról, a tetemről és a lélek kettős megnyilatkozásáról, a ká-ról és bá-ról mond.

Mindennek a kutorrása a *halottak könyve*, amelyet tárgyal. Közbe kitér a *varázslatra* (26-29 l.) és itt érdekes megvilágítást látom a sém hamefóras kiejtésének tilalmának. A halott az isteneket a rájuk nézve legretentőbb büntetéssel fenyegeti, hogy *elárulja* az embereknek *igazi nevüket*. Már pedig ez a név adja meg a legfőbb varázserőt s hatalmat, e név nélkül megszűnnek természetfölötti erővel bírni . . .” (27 l.) Ki nem gondol ennek az olvasásánál a kabbalában szereplő tetragrammatonra és isten neveinek gyakorlati alkalmazására.

A névről értekezve megtudjuk, milyen fontos volt az *elhunyt nevének a fennmaradása*. „Addig míg a név fennmarad, halhatatlan az ember” (28. és 50. l.), a név eltávolítása valamely emlékről, stelárról stb. *egy volt az illető lelkének a megsemmisítésével*.

Mily más megvilágításban jelentkezik a képletes kifejezésnek vett büntetés, שמו מישאל vagy a praeventív törvény a gyermektelenül elhalt testvérnél vagy a prófétai

ígértet, hogy „adok neked *ישם יד emléket*, még pedig *névvel ellátottat*” (a 1 olyan, mint az az arab *ب*, amely olykor : még pedig).

Visszatérve a *ká* fejtegetésére, rátér e dissertatio második részére, a *halottas szobrocskákra*, a szobor a *ká* megszemélyesítője. Hiszen ez ismeretes a simulacra pro veris vallásos elv alapján; ott van a reincarnatio a kereszténység csodatevő képein; ott a néphit, amidőn a primitív gondolkodásu cselédleány átdőfi hűtlen kedvesének fotográfiaját. Érdemül tudom be, hogy itt különösen a *Beóthy Zsolt*-féle gyűjteményben levő faszobrocskákat tárgyalja.

A harmadik részt szenteli a *sirokban elhelyezett szobrocskákra és szoborcsoportokra* (72-98 l.), különösen a XVIII. dynastia óta igen gyakori az „*usabtí*”-nak elnevezett szobor. Medvei Max Müllert és Mahler Edét követve „*élelmező*”-nek fordítja. Míg eredetileg szolgálknak, cselédség, alattvalók ábrázolásának veszi e kis szobrokat, értekezése végén arra az eredményre jut, hogy e szobrocskák magát az elhunytat, illetőleg az őt megszemélyesítő helyettest ábrázolja.

Az értekezés újabb számokat helyez kilátásba, mert így szerepel: Értekezések a Kelet ókori népeinek történetéből 1. szám. — Szívesen látjuk a folytatást, de kérjük, hogy dispositiót és divisiót alkalmazzon, mert jelen dissertatiót mindkettő hiánya igen nehezen áttekinthetőnek teszi.

Tátrafüred, 1917. augusztus havában.

Dr. Kohlbach Bertalan.

A SZENT DOMOKOS-REND MULTJABÓL ÉS JELENÉBŐL.

Kiadja Dr. Horváth Sándor, Szt. Domokosrendi tanár
Budapest, Stephanaeum Nyomda 1916.

Láttam a könyvet; szép, érdekes és különösen a rend hazai történetét bőven és elevenen tárgyaló munka. Sok szeretettel írta meg szerző rendjének hétszáz éves történetét; gazdagon is illusztrálja arcképpel, tájak, templomok egyházi visiók ábráival, és csodák csodája!

Magyar Zsidó Szemle 1918.

A rend két legfőbb parancsolata a zsidóságból fakad; ha Máté evangéliomát is idézi, Mózesre megy vissza a „Szeresd a te Uradat, istenedet teljes szívből és teljes lelkebből” és teljes elméből, „Szeresd felebarátodat mint tenmagadat”, de az a szeretet csak egyoldalú: megérdemelték az inquisitiót az albigeusok, meg zsidók.

Olvastam a könyv címét: A Szent Domokos-Rend és szinte éreztem az ezerszámra elégetett zsidók füstjét, hallottam a lángban elhaló hangját a sok vértanunak; feléledt előttem a kényszer-vitalkozás, Raymondo Martinez és pugio fidei-je; a nagy Rambant is legyőzte a domokosrendű hitvitázó, szerző szerint —; ferrerri Szt. Vincze maga „Spanyolországban 25000 zsidót és 8000 mohamedánt tértített meg, Szavoyában és Dauphinében több ezerre menő eretneket.” (98 l.) Tanulták a dömések a hébert „főleg azért is, hogy a zsidó tannak, névleg a Talmud tarthatatlanságát kimutassák. Tudvalevőleg az utóbbi könyv akkor is, mint mindig főakadálya a zsidók megtérésének” (U. o. 99 l.)

Nem a talmud, hanem a keresztény szeretet volt egyik főakadálya az assimilációnak.

S miért vállalkozott épen e rend az irgalmatlan virtusra és legvéresebb eszközének, az inquisitio, vezetésére?

„Édes anyja, mikor még szíve alatt hordozza, álmában ebet lát, szájában égő fáklával, amellyel az egész világot felgyújtja” (11 l.), e symbolum ugyan nem magára a rend megalapítójára, Szt. Domokosra, vonatkozik, de a rendre, amelynek egyik művelt és nagyképzetségű tagja ma a XX. században, a fehér faj — többnyire keresztény emberiség rettenetes pusztulása idejében az inquisitiót jogos és parancsolt dolognak mondja (85 l.).

„De hát oly szegényfoltja ez a rendnek és a katolikus egyháznak, ahogy az elleneink ránk fogják? Távolról sem.” (84 l.). . . IV. Incze pápa ép azért bizta meg Szt. Domokos rendjét az inkvizíció vezetésével, hogy tudományos és istenfélő-férfiakat állítson annak élére és az intézmény pártatlanságát biztosítsa. (86 l.) De rá kell térnie Torquemadára is; tudja és meg is írja a szerző, hogy a domokos rendből idegenkedtek inquisitori állásból, hogy néhányan visszautasították ezen állást.

Savonarola és Torquemada közt von párhuzamot (102 l.) Amiért Savonarola Flórencben, ugyanazért küzdött Torquemada Spanyolországban: „a hit javáért, hogy hazájában a hitet számban és vagyonban elhatalmasodott zsidók és mohamedánok ellen biztosítsa. A veszedelem különösen a zsidók részéről volt nagy, kiknek egy része színleg felvette a keresztiséget, hogy a keresztény álarca alatt annál szabadbban folytathassa a spanyol nép kiszípolozását és utat nyisson magának az ország magasabb állásaiba és előkelő családjaiba.” 1492-ben 16000 család hagyta el Spanyolországot.

Ily viszonyok közt jött létre 1480. az újjászervezett inkvizíció, melynek élére 1483. Torquemada mint első főinquisitor került. Nevéhez fűződik az inkvizíció minden igaz és nem igaz borzalma.

Ez az egyetlen obiectív mondat, amikor zsidókról van szó.

Budapest.

Dr. Kohlbach Bertalan.

TANÚGY.

A BŰN ÉS A JÓ CSELEKEDET.

Isten, amint őt szentírásunk alapján ismerjük, az erkölcsi eszmény megvalósulása, maga az erkölcsi tökéletesség és így ő azt követeli az embertől, hogy az is az erkölcsi eszmény megvalósítására törekedjék szakadatlanul. Abban áll tehát Isten imádása, hogy e cél felé igyekezzünk haladni, nemcsak egyéni életünkben, hanem az összemberiség közboldogságának megteremtésében is, mert az egyéni tökéletesség sohasem lehet öncél, csupán eszköze az egész emberiég tökéletessége felé való közeledésnek.

Istent akkor imádjuk, akaratát akkor teljesítjük, ha hozzájárulni törekszünk erőnkhez képest ahhoz, hogy a földön az erkölcsi jó uralkodjék, s így megvalósuljon ott alant is Isten országa (malchusz saddaj) vagyis az erkölcsi-ég uralma.

Ki ez ellen tör, ki a jót elrontja, az bünt (avero) követ el és kihívja maga ellen az isteni igazságszolgáltatást. Ki e cél elérésére fáradozik, ezen munkálkodik, az azt cselekszi, mit Isten akar vagyis jó cselekedetet (miczvo) gyakorol. Ezen fogalmakban benne rejlik az emberi szabadakarat tana és így mielőtt a bűn és jó cselekedet fogalmait közelebbről vizsgálunk, ezen eszmével kell tisztába jönnünk.

Szabadakarat (בחירה).

Ugy a tóra, mint a szentírás többi könyvei és ezek alapján vallásunk összes bölcsei hangsúlyozzák, hogy Isten az embernek szabadakaratot adott s így ez maga választ a jó és rossz között. Magunk döntünk a fölött, hogy bünt vagy jó cselekedet követünk-e el s így mi hívjuk elő az áldást s az átkot, vagyis a jutalmat s büntetést a magunk számára.

A büntetésben azonban nem Isten bosszuja vagy haraga nyilvánul meg, hanem ellenkezőleg Isten szeretete. Ezen szeretetből ered, nemcsak a jó jutalma, hanem a bűn büntetése is, mert ezt Isten csak azért küldi reánk, hogy figyelmeztessen, tanítson és neveljen minket. A mint az atya megfenyíti gyermekét, úgy fenyít meg az Isten téged. (Mózes V könyv 8,5 v.). Ha a rossz cselekedetből is jó következne számunkra, sohasem tanulnók meg a jót követni és így a szabad választás s ennek következtében a bűn büntetése is az eszköze és módja annak, hogy megjavuljunk és tökéletesedjünk.

De az emberi szabadakarat kérdése korántsem oly egyszerű, mint első tekintetre látszik, sőt inkább ez képezte minden időben a vallásbölcsészet legnehezebb problémáját. A szabadakarat kérdése bizonyos mértékig ellentétben áll az isteni mindentudással, melynél fogva Ő előre tudja, vajon én a jót vagy rosszat fogom-e választani. Ellentétben áll továbbá az isteni mindenhatósággal, melynél fogva mindennek Ő az alapoka és tőle független ok nem érvényesülhet. Így hát az ember akarata már előre megvan határozva vagyis determinálva.

A szentírás maga ezen nehézségekkel nem foglalkozott, mert ezeket nem az élet, hanem csak a filozófia veti föl, azt azonban — épen az élet alapján — ő is tartja, hogy a mi szabad elhatározásunk nem föltétlen, hanem több oldalról korlátozva van. Nem egyedül magunk döntünk cselekvéseink fölött, hanem befolyással van arra a társadalmi környezet, amelyben élünk, a nevelés, amelyben részesülünk és igen nagy mértékben elődeink élete, azok kiválóságai és fogyatékai, melyeket tőlük örökre kapunk. „És megbüntetem az apák vétkét a gyermekekben harmad és negyedig, de kegyelmet gyakorolok ezer iziglen azokkal, kik engem szeretnek és parancsaimat megtartják.”

Csak egy tekintetre látszik igazságtalannak, hogy az utódok bűnhődnek azért, mit nem ők követtek el. Alapjában pedig ebben is az isteni szeretet nyilvánul meg, melynek célja, mint tudjuk, az, hogy az egyének után az egész emberiség a tökéletesedés felé haladjon és úgy Isten országa megvalósuljon. Ám ha a következő nemzedék nem

örökölné az előbbieket kiválóságait és így fogynak is, ha így minden egyénnek és nemzedéknek előről kellene kezdeni a munkát, úgy az emberiség fejlődéséről nem lehetne szó. Ezen öröklés azonban a mi akaratom szabadságát nem köti meg, csak befolyásolja és így korlátozza. Ezen korlátokon belül nekünk a szabadcselekvésre oly tágas működési tér áll rendelkezésünkre, hogy mi ezen korlátokat az életben alig érezzük és e korlátokba ritkán ütközünk. Atyáink érdemei — זכות אבות — csak segítenek bennünket a jó követésében, de korántsem kényszerítenek. Viszont elődeink bűnei csak megnehezítik számunkra az igaz uton való haladást, de azt egyáltalán nem teszik lehetetlenné. A mi sorsunk és sikerünk korántsem függnek aztán attól, amit születésünkkor magunkkal hozunk, hanem sokkal inkább attól, amire egyéniségünket a saját munkánkkal fejleszteni tudjuk. Hitünk tanai szerint az apák bűnei csak akkor büntetnek meg a gyermekeken, ha nem igyekeznek azoktól szabadulni, viszont a szülők érdemeire hivatkozni csak annak van joga, ki követi is az ő példáját.

Jogosult tehát úgy az isteni, mint az emberi igazságszolgáltatás, de ez utóbbinak abban is követnie kell az isteni igazságszolgáltatást, hogy célja sohase a harag és bosszúállás legyen, hanem a tanulás és nevelés.

A jó cselekedet (Miczvó).

Ha azon uton haladok, melyet Isten, az erkölcsi tökéletesség kútfeje, számomra, mint zsidó és mint ember számára kijelölt, — ha teljesítem ama parancsokat, melyeket Isten Izraelnek hivatása teljesítésére, az egész emberiségnek a világ közboldogságának elérésére kijelölt, akkor miczvót, azaz helyes cselekedetet végzek. A miczvók rendeltetése tehát az, hogy minket megszenteljenek, azaz az Isten által kijelölt uton lépésről-lépésre a tökéletesedés felé vezessenek. Azért nekünk köztük válogatni nem szabad, ilyen válogatásra nem is vagyunk képesek, hiszen mi nem tudjuk megítélni, melyik az köztük, amely tökéletesedésünkre nagyobb hatást gyakorol. Igen gyakran valamely miczvó sokkal nagyobb lelki hasznot nyújt nekünk, mint

azt hisszük és így ehhez sokszor *öntudatlanul* jutunk el azok segítségével. Epen azért a jó cselekedet akkor is jó cselekedet marad, — bölcseink nagyrészenek tanítása szerint — ha az nem is végeztetik a kellő tudatossággal jelentőségének teljes átértésével¹⁾.

Fontosságra értékre nézve mi nem tehetünk különbséget miczvók között és ha mégis beszélünk „nagy jó cselekedet”-ről, úgy ez alatt csak azt kell értenünk, hogy annak teljesítése nagy áldozatokkal jár. Minél nagyobb munkával jár valamely jó cselekedet teljesítése, minél nagyobb nehézségeket kell leküzdenem, hogy azt végezhessem, annál nagyobb a miczvó „becse”²⁾. Csak ilyen értelemben lehet szó nagyobb és kisebb miczvókról.

A miczvókat tehát belső értékük szerint nem osztályozzuk és nem áll módunkban közülük a nagyobb jelentőségűeket kiválogatni, azért azt kell teljesítenem mindig, a melyek végzésére előbb nyílik alkalmam és nem szabad várnom arra, hátha egy másik teljesítésére is lesz módom. Mihelyt tehát módomban áll valamely jó cselekedet teljesítése, azonnal hozzá kell fognom³⁾ és az a miczvó, melyet idejében végzek, mindig értékesebb, mint a melyet előbb halogatok⁴⁾.

Ha pedig már hozzáfogtam egy jó cselekedethez, azt semmi más miczvó kedvéért abbahagynom, félbe szakítanom nem szabad. Bölcseink tanítása szerint mindaddig, míg valamely miczvó teljesítésével vagyok elfoglalva, addig minden más jó cselekedet végzésétől föl vagyok mentve⁵⁾.

Nem föltétlenül szükséges, hogy én tudatával bírjak ama hatásnak, mellyel valamely cselekedet végzése engem a szentség és tökéletesség útján előbbre visz, mert általuk én öntudatlanul is eljuthatok ezen eredményhez, de annál fontosabb, hogy azok teljesítésével előttem semmiféle *önző-cél* ne lebegjen, azokért semmi előnyre jutalomra ne számítsak. Minden miczvót azért kell teljesítenem, mert azt

¹⁾ מצות אינן צריכות כונה Ros hasono, 28a.

²⁾ לפום צערה אגרא Aboth. 5 fej. v.

³⁾ שהיו מצות לא משהינן Jebamot. 47b.

⁴⁾ הכיבה מצוה בשעתה Peszachim, 68b.

⁵⁾ העוסק במצוה פטור ממצוה Berachot, 4a.

Isten parancsolja; mert Ő, — ki maga az erkölcsi tökéletesség és tölem a lelki tökéletesedést követeli, — azt számomra előírja. Így hát minden parancsot — לשמה — önmagáért kell teljesítenem, vagyis azért, mivel az parancs és nekem annak engedelmeskednem kell. Helyesen és méltán állították tehát, hogy vallásunk ezen ősi elvével azonos Kantnak kategorikus imperativusa: „Du sollst weil du musst“.

Nemcsak jutalomra, előnyre nem szabad számítanunk a miczvók teljesítésénél, de az se legyen a vezető ok, hogy ezen cselekedet nekünk jól esik, testi vagy lelki élvezetet nyújt, mert „a miczvók nem élvezetre vannak adva“¹⁾. A szombat és ünnep megszentelése élvezet számunkra, az is jól eshetik, ha látjuk, amint az éhező jóllakik az általunk nyújtott étellel, de ez nem lehet az irányítója cselekedeteinknek, mert számtalan miczvó van, melyek teljesítése nem ébreszti föl lelkünkben ezen jóleső érzetet, de azokat mégis végeznünk kell, mert az Isten parancsa. Ha egyéni érzelmeinket, hajlandóságunkat tennénk meg vezetőkkül, azok gyakran tévesztő utakra vinnének.

Szemeink előtt mindig csak az lebegjen, hogy Isten azért adta nekünk parancsait, hogy minket megszenteljen²⁾, azaz a lelki tökéletességhez, az üdvözüléshez elvezessen, így hát minden miczvó végzése közelebb visz minket ezen célhoz. Minden jó cselekedet megerősít minket a jó uton való haladásban és így újabb jó cselekedeteknek válik szülő anyjává. A jó jutalma tehát az abból önként eredő jó³⁾.

Az, hogy módomban áll valamely miczvót végezni, már magában érdem és jutalom זכיה a számomra, mely vagy saját előéletem, vagy szüleim érdeme — זכות אבות — folytán jutott részemül.

A bűn (avéro).

Bűnt követünk el akkor, ha föllázadunk az isteni törvények uralma ellen és letérünk azon utról, melyet Isten

¹⁾ מצות לאו להנות נחנו Erubin 31a.

²⁾ אשר קדשנו במצותיו.

³⁾ שכר מצוה מצוה Abot 4 f. és Aboda zara 19a

Izrael vallási hivatásának teljesítésére és az általános emberi tökéletesedésre kiszabott. Mihelyt ezen utról letértünk, kihívjuk magunk ellen az isteni büntetést és a romlás felé haladunk. Hogy valamely bűn milyen messzire fog elvinni minket az Isten által kijelölt utról, azt emberi ésszel megállapítani nem tudjuk, éppen azért a tóra a bűnöknél a büntetést is előírja, hogy így megtudjuk ítélni, milyen mértékben kárhozatos az számunkra. Ezen előirt büntetések alapján képesek vagyunk a bűnöket fokozatokba osztani és meg tudjuk állapítani, melyek azok, melyektől inkább kell óvakodnunk. Ha tehát emberi élet megmentésig a haza védelme vagy más magasabb cél érdekében kénytelenek vagyunk vallási bűnöket elkövetni, úgy mindennek előtt a fontosabbaktól igyekszünk tartózkodni és azokat csak az esetben fogjuk elkövetni, ha kisebb vétségek útján nem tudunk a kényszer helyzetből menekülni¹⁾.

A bűnök fokozatai, melyeket bölcseink a szentírás alapján megállapítottak, a következők:

1). A jó cselekedetek elmulasztása, midőn ugyan Isten utjáról még nem tértünk le, de már nem haladunk azon és így ezeket is a bűnök sorába kell számítanunk. Ilyenek az előirt imádságok, vallási gyakorlatok be nem tartása, az emberbaráti cselekedetek elmulasztása, szóval a miczvók elhanyagolása.

2). Az egyszerű tilalmak áthágása, melyekre a szentírás ezen kitéltet alkalmazza „ne tedd azt“. Ide tartoznak az étkezési tilalmak, embertársunk vagyona elleni vétségek, állatkínzás stb.

3). Azon tilalmak áthágása, melyekért a szentírás, kiirtással (koresh) vagy Isten által küldendő halállal fenyeget, minők a jomkipur nyilvános megszenteltségletelítése, a Chamecz tilalma stb. Ezen bűnök büntetését az isteni igazságszolgáltatás önmagának tartotta föl és a törvényszék abba nem avatkozott.

4). Bűnök, melyekre a szentírás a földi törvényszék által végrehajtható halálbüntetést mér ki. Így pl. az emberölés, fajtalanság stb.

¹⁾ מאכילין אותו הקל הדל Joma, 83a.

A büntetés azonban nem csupán attól függ, milyen bűnt követ el az ember, hanem még sokkal inkább attól, milyen szándékkal és milyen körülmények között hajtotta azt végre. E tekintetben vallásunk a következő fokozatot ismeri.

1. Ha külső körülmények *kényszere* folytán követünk el valamely tiltott cselekményt, azért minket büntetés nem ér. Sőt ha életveszély vagy valamely magasabb érdek folytán vagyunk kénytelenek erre, úgy kötelességünk is ezen különben tiltott cselekedetet elkövetni. Csupán három tilalom van, melyeknél inkább életünket kell föláldoznunk, mint azokat áthágnunk és ezek: Idegen istenek imádása, vérontás és fajtalanság. Sőt mások életet sem kell kímelnünk, ha azok vért ontani vagy fajtalanságot akarnak elkövetni.

2. Ki szándéktalanul, *tévedésből* követ el bűnt, azt sem éri a kiszabott büntetés, de azért teljesen bűntelennek ilyen esetben nem szabad magunkat tartanunk, mert ha valóban igaz emberek vagyunk úgy Isten megvéd minket az ily tévedésektől. Minden ilyen esetet az isteni gondviselés ujmutatásának kell tekintenünk, mely minket lelki ismeretesebb istenszolgálatra és megjavulásra int és figyelmeztet arra, hogy Isten törvényeinek megőrzésében nem voltunk eléggé óvatosak. A szentély fenállásának idején, ha valaki egyszerű tilalmat hágott át tévedésből, úgy bűn-áldozatot mutatott be, ha pedig vigyázatlanságának emberhalál volt a következménye, úgy száműzetésbe kellett vonulnia.

3. Ha valaki szabadakaratból, tudatosan, *előre megfontolt szándékkal* lép át valamely tilalmat, arra a szentírás a bűn fokozatának megfelelő büntetést szab ki. A talmudi törvénykezés azonban kiindulva az általános emberi gyarlóságból és szabadakaratunk korlátoltságából, a szándékoságot a legritkább esetben alapította meg, főleg ha halálbüntetésről volt szó. Csak akkor mondták ki az előre megfontoltságot, ha a tettes megelőzőleg két őt figyelmeztető tanú előtt oly nyilatkozatot tett, melyből az előre megfontoltság föltétlenül kivilágolt. Így a talmud tanúsága szerint a halálbüntetést Izráelben alig alkalmazták. De az

emberi igazságszolgáltatásnál súlyosabban kell, hogy büntessen minket a legszigorubb bíró, a mi lelkiismeretünk, mely föltárja előttünk ama szakadást, melyet magunk és Isten között előidéztünk és amelynek egyetlen orvossága a bűnbánat és megtérés.

4. Növeli bűnünk nagyságát, ha azt nem szenvedélyeinktől, bűnös vágyainktól legyőzve, hanem *dazból*, megátalkodottságból követjük el, avagy ha azzal nyilváncs botrányt idézünk elő és így *másokat* is bűnbe viszünk. Minden bűnt meggyógyít a megtérés, de ki már ily mély erkölcsi romlottságban szenved, az a legtöbb esetben már gyógyíthatatlan beteg, ki a megtéréshez már nem tud fölemelkedni.¹⁾

Megtérés. (T'suvó)

A rossz rosszat szül önmagából, míg a jónak jó a következménye. Azonban az ok és okozat ezen törvénye, mely a természet világában állandóan megnyilvánul, nem az egyetlen alap, melyre Isten a világot helyezte. Vallásunk tanítása szerint Isten már a világ teremtesekor az okság törvénye — midasz ha-din — mellett megalkotta az erkölcsi világrend másik alapját, a szeretet törvényét — midasz ho-rachamim. Ha tudára jövök bűneimnek, ha belátom, hogy nem igaz úton haladok, hanem letértem róla és eltölti lelkem a vágy, hogy Istenhez visszatérjek, megszületik lelkemben a szilárd elhatározás, hogy azon életet éljem, melyet Isten követel tőlem, — ezen megtérés megtisztít engem elkövetett bűneimtől és elhárítja azoknak átkos következményeit: a szeretet törvénye legyőzi az okság törvényét.

Nem volt hát szükség egy megváltó eljövételére, annak önfeláldozására, semmiféle rajtunk kívül végbe menő eseményre, hogy az emberiség számára megnyíljon a megtérés útja és a bűntől való megváltás lehetősége, — Isten az emberi lélekbe mindjárt a teremteskor beléhelyezte ezen erőt,²⁾ vagyis úgy alkotta meg, hogy önmagából kiindulva, saját erejéből képes legyen az Istenhez, az örök szeretet-

¹⁾ Joma, 87a.

²⁾ Peszachim 54a.

hez vezető utat megtalálni újra, ki őt közvetlenül megtisztítja bűneitől és az eltévedt lelket magához visszafogadja. A zsidó megtérés-eszmének abban rejlik tehát felülmúlhatatlan magasztossága, hogy minden idegen tényező, minden saját lelkünkön kívül végbemenő esemény nélkül, tisztán önmagunkból kiindulva visz minket mennyei atyánkhoz és vezet vissza az igaz utra, melyről bűneink folytán letértünk.

Minden óra, minden perc alkalmas arra, hogy bűneim tudatára jöjjek, azokat megbánjam és a jó utra térjek. Vallásunk mégis kiválóképen az esztendő első 10 napját jelöli ki e célra. Könnyen fölfoghatjuk ezen vallási intézmény jelentőségét. Midőn az újév előtt állok, melyről előre csak annyit tudok, hogy abban utól ér engem az elmúlt évben elkövetett jó és rossz tetteim következménye és Isten érdemeim szerint ítél fölöttem, ilyenkor a legerősebb bennem a törekvés, hogy rossz tetteim rossz következményeitől megmeneküljek.

Vallásunk három módot, három szellemi fegyvert jelöl ki számunkra e célra és pedig először a *megtérést*, mely abban áll, hogy bűneim tudatára jutva, eltölti lelkem az önvád, hogy képes voltam emberi méltó ágomról megfedkezni, Istent tőle való elfordulásommal megbántani és azért megjavulást fogadva és testemet, sanyargatva, valom be előtte bűneimet. Másodszor az *ima* midőn legbensőbb érzelmeimet kiöntöm előtte és az imádkozás útján igyekszem lelkemet Istenhez fölemelni. Harmadszor a jótékonyság gyakorlása, vagyis a szeretet művei által törekszem hibás tetteimet ellensúlyozni. E három szent eszköz kibékít engem Istennel, a jomkipur végével lehozza nekem Tőle a bűnbocsánatot, de csak azon bűneimre melyeket Isten és saját magam ellen elkövettem. Ha azonban bűnös cselekedeteimmel embertársaimnak is kárt okoztam, ha őket vagyonukban vagy becsületükben megbántottam, úgy a bűnbocsánat elnyeréséről csak akkor lehet szó, ha embertársaimat ezekért kárpótoltam és az ő bocsánatukat előbb kiérdemeltem.

A szeretet története így legyőzi az okság törvényét. Rossz tetteim következményeitől megszabadít a megtérés még akkor, is ha azok fizikai hatásait nem is szüntetheti

meg, mert ha az anyagi világban utól is érnek azok káros következményei, az Istennel való kibékülés kárpótlást nyújt ezekért is nekem és azok az én boldogságomat és üdvömet nem zavarhatják.

Losonc.

Dr. Vajda Béla.

AZ ORSZ. IZR. TANITÓKÉPZŐ-INTÉZET LEGUJABB ÉRTESÍTŐJE.

Három évenként bocsájtja közre az izr. tanítóképző nagynevű igazgatója, Bánóczi József az intézet történetéről, működéséről szóló beszámolóját. Az előttünk fekvő legutolsó Értesítő, a háboru jegyében lefolyt utolsó három esztendőnek történetét öleli fel. A beszámolóban minden lapjáról írójának nagy szeretete sugárzik, amellyel a reábi-zott ügyeket vezeti. Nemcsak a gondos adminisztratív, az intézet történetének és fejlődésének minden mozzanatát megörökítő hűséges krónikás szólal meg e beszámolóban, hanem a szívek jósa ember, az iskoláját és hivatását melegen szerető tanár. Az ügyszeretetből fakadó szinte tulságos gondossággal és részletességgel megírt jelentés könnyűvé teszi az intézet majdani történetírójának feladatát, mert semmi más adatra szüksége nem lesz, mint az értesítőben foglaltakra.

Tízennyolc fejezetben mindenről a legprecízebb megemlékezés történik, úgy, hogy a 75 oldalra terjedő könyv az intézet utolsó három esztendő történetének hű tükré.

A háboru — mint minden téren — itt is éreztette hatását.

A tizenegy tagból álló tanári testületből 5 bevonult 2 hősi halált halt, a tanulók közül pedig 40-en vonultak háboruba. Így természetesen a tanulók száma is leapadt és 60-65 tanuló volt az évvégi létszám. Képesítő vizsgálatot pedig az utolsó három évben mindössze 52-en tettek, ami, bizonyára korántról elégitette ki az ország zsidó tanító szükségletét annál kevésbbé, mert ezek közül is kilencen, hadi oklevelet nyertek és így fegyveres szolgálatra vonultak be.

Az intézet megalapítása óta 1421 képesített tanítót adott az országnak, — a zsidó tanító lelkes gárdáját, évente tehát 24-et. Érdekes, hogy a tanulók többsége állandóan Pestmegyéből és az északnyugati vármegyékből kerül ki, míg a Dunántúlról csekély számú tanuló jelentkezik.

Érdekes kimutatás számol be az intézetben működő összes tanárokról. Megalapítása óta 49 tanerő működött az intézetben. Közülük ketten — a zsidó tudomány diszei — külföldre kerültek, Schreiner Márton a berlini Lehranstalt für die Wiss. des Judentumsnak korán elbetegeedett nagyetektségű és tudós tanára és Krausz Sámuel, a wieni izr. theologische Lehranstalt egyik jelese. Sokan elköltöztek már az élők sorából, sokan más helyen töltik be hivatásukat.

Pontos kimutatás van az összes alapítványokról, eredetükről, rendeltetésükről és összegükről. 11 állandó alapítvány áll az igazgatóság részére 71100 kor. tőkeösszeggel a jó előmenetelű és szegénysorsu növendékek segélyezésére.

Az újonnan szervezett, a miniszterium által is jóváhagyott kántortanfolyam 1916. okt. 24-én megkezdte működését.

Megjegyezzük, hogy a tanulók legnagyobb része — az összes tanulósnak 95 százaléka, csakúgy mint a rabbiképzőben, orthodox szülőktől származik.

Részletes elszámolás az internátusról, az ifjúsági egyesületek működéséről és gyakorló iskoláról zárják be az Értesítőt.

Hatvan esztendeje annak, hogy a magyar zsidó kultúrának ezen erős támasza megalapított. Ünnepegy nélkül, csendben, fáradhatatlan munkával, megállás nélkül halad el az izr. tanítóképző a hat évtizedes multnak fordulóján, de megelégedéssel és büszkeséggel tekint vissza és reménységgel néz a jövőbe.

Az Értesítő beszédes adatai mindkettőre méltán feljogosítják.

K. M.

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: Festschrift *Atoll Schwar* zum siebzigsten Geburtstage 15. Juli 1916 gewidmet von Freunden und Schülern. Unter Mitwirkung von V. Aptowitzer herausgegeben von Samuel Krauss. Berlin und Wien 1917. — Schriften, herausgegeben von der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums. Corpus Tannaiticum etc. *Siphre d'be Rab* Fasciculus primus: *Siphre ad Numeros adjecto Siphre zutta*. Cum variis lectionibus et adnotationibus edidit H. S. Horowitz. Lipsiae 1917 (Gustav Fock. Ára 12 marka). — Mi az igazság? Válasz Ágoston Péter **A zsidók útja** című munkájára. Tartalmazza Balthazár Dezső, Blau Lajos, Venetianer Lajos, Bernstein Béla, Székely Ferenc, Komáromi Sándor, Szabolcsi Lajos cikkeit és tanulmányait, Budapest 1917. Ára 3 korona (Az Egyenlőség könyvkiadó hivatala, Budapest V. Személynök-utca 25). — Évkönyv. Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Szerkeszti **Bánóczy József** 1917. Budapest. — Neubauer I., Bibelwissenschaftliche Irrungen. Ein Beitrag zur Kritik der alttestamentlichen Bibelkritik an der Hand eines gerichtlichen theologischen Gutachtens, Berlin, Louis Lamm, 1917. — Venetianer L., Asaf Judaeus a legrégibb héber nyelvű orvostudományi író. III. rész, Budapest 1917. (A Ferencz József Orsz. Rabbiképző-intézet Értesítőjében). — Ugyanaz németül: Asaf Judaeus der älteste medizinische Schriftsteller in hebräischer Sprache, Budapest 1917. — Mahler E., Naptárunk ujjaalakítása és a husvétkérdés, Budapest 1917 (Értekezések a tört. tudom. köréből. Magy. Tud. Akadémia, XXIV. 7). — Blau L., Adalékok a Ferencz József Országos Rabbiképző-Intézet Történetéhez, Budapest 1917 (Ára 6 korona). — Frisch A., Vallásoktatás a középiskolában, Budapest 1917 (Különlenyomat az I MIT 1917-iki Évkönyvéből). — Bánóczy J., Az orsz. tanítóképző-intézet Értesítője az LVIII., LX. és LX. tanévről 1914/15., 1915/16. és 1916/17. Budapest 1917. — Hadzsega Gy. Szentirási Kánon és Szövegtörténet tekintettel a keletiekre, Ungvár 1917. Ára 6 K. — Winkler I., Adalékok a zsidó eskü középkori történetéhez, Budapest 1917 (dissz.). — Reschöfszki A., Jeruzsálemi Tanchum ben József Almursid Alkafi (Az elegendő vezető) című szótárából. (28—8). Első ízben adta ki, bevezetéssel látta el, és magyarázó jegyzetekkel kísérte, Vác 1917 (dissz.). — A betű I. részét latin és héber címmel kiadta **Nebel A. I.**, Bpest 1917. — **Neményi E.**, Zsoltárok könyve, Budapest 1917. — **Bloch S. I.**, Kol Nidre und seine Entstehungsgeschichte. Mit einem Vorwort von A. Stern, Wien 1917. — **A világ vége.** A János látomásairól szóló könyv,

fordította: *Szimonidesz Lajos. Budapest 1917*, Scholz testvérek könyvkereskedésének kiadása. Ára K 1.60.— *Groszmann Zs.*, A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849-1870). Történelmi tanulmány. Budapest 1917 (Az „Egyenlőség” könyvkiadóvállalata. Ára 3 korona). — *Guttman M.* מפתח החלום, II. vége, Budapest 1917. (אדמה—אלה).

Dr. Blumgrund Naftáli, abonyi rabbi, mint lapzártakor értesülünk, Budapesten 46 éves korában meghalt. Jeles ember szállt vele sirba. Áldás emlékére!

Rabbi perirata a Pester Lloyd 1868. mellékletén. Rabbiknak hitközségeikkel, vagy hitközségeik némelyik pártjával folyt pöreik ritkán épületesek, de majdnem mindig tanulságosak, amiért is megemlítettem a M. Zs. Sz. XXIV. évfolyamának 352. lapján és Adalékok a magyar zsidók történetéhez 3. számának 28. lapján a borsodmegyei heőcsabai zsidó hitközségnek az ő rabbijával Alexandersohnnal a mult XIX. század 30-as éveiben folytatott pörét, melynek Alexandersohntól kiadott iratai: Ehrenrettung und auf Dokumente gestützte Widerlegung (Dessau 1846), חומר כבדו cz. héber része a munkának (Berlin 1845) és meg is vannak a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet könyvtárában.

Az 1868 évi újságok harmadik évfolyamában a minap megejtett kutatásaim alkalmával szemembe ötlött az, akkor a mainál nagyobb rétű, Pester Lloyd július 5-én kelt 160-ik számának 3-ik melléklete és annak mindkét oldalán egy a Pester Lloyd azon évi 94-ik számára is hivatkozó, „Zur Abwehr” felkiáltású polemico — apologetikus nyilatkozat, mely kelt „Neusohl 22. Sziwan 5628”. (Besztercebánya 1868 június 12.) — „M. H. Goldzieher Oberrabbiner des Sohler Comitatus” tollából. — (V. E.)

Pótlás. A mult 1916. évi XXXIII.-ik évfolyam 313-317. lapjain között Lederer Ábrahám című cikkemnek utolsó előtti kikezdésében felsorolt növények közül dr. Augustin Béla és dr. Darvas Ferenc „Utmutatás a vadontermő gyógynövények gyűjtéséhez” című 1917. májusban megjelent 80 szedez oldalnyi füzeté fonalán sikerült megtudnom a következő két növény magyar neveit: Fauler Jude (Colchicum autumnale, 24.) = Őszi kikirics. — Judenkirische. (Atropa Belladonna, 55.) németül: Tollkirische, Waldnachtschatten, Wolfsbeere, Wolfskirsche is; magyarul: Farkascseresznye is. Judenrübe (Datura stramonium, 62.) németül Stechapfel is, magyarul Redőszírom, maszlag, csattanós maszlag, maszlagos redőszírom, cigánymogyoró. — Így tehát a 316-ik oldalon felsorolt „zsidó” florából még két növénynek, vagyis ötnek a nevét közöltem már.

Budapest.

Vadász Ede.

TÁRSADALOM.

SCHILL SALAMON KOPORSÓJÁNÁL.

(1918. június 4-én).

A Ferencz József országos rabbiképzőintézet vezérlőbizottsága és tanári kara mély gyászát fejezi ki Schill Salamon ravatalánál és hálájának cipruságát teszi le koporsójára. Schill Salamon személyében klasszikus tudás összhangzatosan párosult a héber biblia ismeretével és jellemében antik vonások egyesültek zsidó jámborsággal. Szaktudománya a klasszikusok, szíve gyönyörűsége a szentírás, szenvedéseinek enyhítője, lelkének vigasza. Mind e jelességei intézetünk kebelében szórták sugaraikat, melynek élete munkáját szentelte. Teljes harminc éven át, míg csak erői birták, széles tudással és beható elmével tanította a klasszikus nyelveket, szilárdan megalapozva rabbijaink és más pályákon működő derék férfiak általános műveltségének nagyjelentőségű alkotó elemét.

Tudása és szelleme nem tűnik el vele, tovább él a tanítványok százaiban, kik ma közelben és távolban fájó érzéssel gondolnak a távozó mesterre és kiknek szívében emléke örökké fennmarad. Tudása és szelleme tovább él irodalmi alkotásaiban, melyek, miként tanítói tevékenysége, szintén egyaránt szolgálják az antik tudást és a zsidó érzést. Elszórtan közrebocsátott észrevételei a szentírás szövegéhez maradandó becsüek, még többet magával visz a sirba.

Schill Salamon erős egyéniség volt, nyílt jellem, következetes ember, ragaszkodó barát. A tartózkodó külső alatt meleg szív dobogott. Mindvégig törhetetlen hűséggel ragaszkodott intézetünkhöz, meleg baráti érzéssel kartársaihoz, melyet a szenvedések hosszú éveiben is változatlanul megőrzött. Résztvevő szívvvel kísértük nagy szenvedéseit, de lelkünkben az ereje teljében ragyogó férfiú képe

fog élni, melyet az együttműködés hosszú idejében szívünkbe zártunk.

Távozó kartársunk, intézetünk nesztora, fogadd tanártársaid meleg köszönetét szeretetedért és hűségédért, melyet irányunkban egy emberöltőn át tanusítottál. És fogadd elfáradt nemes férfiú tanítványaid meleg köszönetét, közöttük a magamét is, nemes fáradozásaidért, melyet kiképzésük körül tanusítottál. Schill Salamon, öreg barátunk, búcsúznak a tanítványok száza. Buzgón munkálkodtál, nemeset alkottál, a közpályán töltött élet után elfáradtál legyen nyugodalmas örök pihenésed. Isten veled! Isten veled!

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

SCHILL SALAMON.

Ama régi fajta őserejű zsidó törzsnek, mely a tudomány és a hit világában szigorú egyszerűséggel élt az ideák tiszteletének, egyik legkiválóbb hajtása volt Schill Salamon. Komoly hit, becsületes meggyőződés, edzett és művelt elme, biztos tudás, lelkes egyszerűség, egyenes férfiasság, szakadatlan munkálkodás. E tulajdonságok sehol semmi pályán sem látszanak meg tisztábban az ember előtt, mint a tanítói pályán. De ő benne és az ő működésében a szokottnál határozottabban mutatkoztak. Ő benne a tipikus tulajdonságok is egyéniekké váltak és mindenestül erősen kidomborodtak. Testi és szellemi mivolta nem olyan volt, hogy egy-kettőre elmosódnék, hanem eleven erővell áll előttiünk. Erős alakját, férfias fejét, domború homlokát, tüzes szemét aki csak egyszer látta, szavát és ítéletét aki csak egyszer hallotta, az is erősen emlékezik reá. Olyan volt mint az érc és olyanná lett mint a roskatag por. Pulvis et umbra sumus.

Kicsi korától a tanuláshoz élt. Apja nagy hébertudományú, vallásos ember volt, ki itt Pesten az Orczy-féle házban talmudot tanított. Nagyon okos, szigorú ember volt az öreg. Tőle tanulta a fiú otthon és a sok tanítvány között gazdag héber nyelvi ismeretét, a szentíratokhoz, kivált

a bibliához való nagy szeretetét, mely elkísérte őt szinte a halál pillanatáig. Tőle nyerhette a szigorú logikát s a határozottságot. Édesanyját korán elvesztette. Talán alig is ismerte; a szeretet szavait talán alig is hallotta. De jó kedvű, erős fiú volt — mondják, akik akkor ismerték — jó pajtás, egészséges testű és egészséges lelkű. A gymnasiumot is itt Pesten járta kitűnő eredménnyel. Őt órákor kelt, imádkozott, apja tanítását hallgatta és, mielőtt az iskolába ment volna, naponként megtanult egy csomó bibliai verset memoriter. Tudta is, alighanem az egészet fejből; görög szöveget is később nagyon sokat. Memoriája szinte csodálatos volt. Tanárrá lévén három évig az aradi gymnasumban tanított, azután harminc éven át az 1906-07. iskolai év végéig a Rabbiképző-intézetben. Itt töltötte be hivatását. Itt működve erősült tudománya és itt írta munkáit.

Mikor a görög nyelvet egyre-másra szorították és a grammatikák vastagságát okolták az eredmény csekély voltáért, Schill alkalmas eszközül látta Hintner bécsi tanár könyvét, hogy rövid, de alapos és a mellett újszerű grammatikával segítse a görög nyelv tanítását és megtanulását. Hintner könyvét átdolgozva a görög tanítás ügyének valóban hasznára volt. Nagy sikere lett az egész országban, és most már egy egész emberöltő nőtt fel, mely az ő munkájából tanult.

Három vezető elvet említ Schill, amelyek Hintner könyvét könnyűvé és ajánlatossá teszik. Ezek közül az egyik, amelyet legjobban kiemel, az erős és a gyenge igető elmélete, bár elfogadott igazság a tudományban, nem bizonyult egészen jó eszköznek a tanításban, legalább úgy amint e grammatikában jelentkezik. Ép az ígerezés gyöngébb fejezete a könyvnek, nem épen zavartalan és igen megkívánja a tanár erős egyengető munkáját. De ujtásnak mégis nagyértékű volt e könyv egészben, mert a tudományos igazság alapján állva végre eltakarította az utból az afféle magyarázatokat, melyek a főbajt megkerülve csak ép a mnemotechnikának szolgálnak és inkább adják a tudnivaló ismertető jegyeit, mint értelmi jegyeit. Schill könyve tudományos gondolkodásra tanít.

A syntaxishoz tartozó fejezetek praecisiója kitünő. Ez pedig a rövidség e keretében, ki kell jelenteni, nagyobb mértékben Schill érdeme, mint Hintneré. Akárhány definitio, akárhány interpretatio jobb a magyar átdolgozásban, mint a német eredetiben. A mellett, hogy élesebb logikájával sokat jobbitott, külön érdeme, hogy a könyvet nem fordította magyarra, hanem a magyar nyelv törvényei szerint alkalmazva átdolgozta magyarul gondolkodók számára. Magyarsága ugyan jobb is lehetne, de kár volna tühegyre venni azt, ami még magyar irodalomtörténeti munkákban is feltűnő bátorsággal jelentik. Eléggé bizonyítja a könyv hasznát nagy elterjedettsége és több kiadása. Olvasó könyvét nagyobb dicséret illeti az átdolgozás érdeméért, mint grammatikáját: több gyakorlata, tudniillik magyarból görögre fordítandó fejezete, természetesebb és helyesebb beszédű, mint Maywald sokszor túlfelhalmozott mesterséges példakészlete, mely nehezen illeszkedik kapcsolatos szöveggé.

A grammatikában is a syntaxisban is most már sok mindent másképp és egyszerűbben lehet megmagyarázni, kivált az újjörög nyelvből nyert tapasztalatok óta, melyek manapság már a philologusok tágabb köre elé kívánkoznak; e magyarázatokban is magukban majd annyi a psychologia, mint a logika; a szólásmódok és szerkezetek alakulását illetőleg a történeti fejlődést is nagyon célszerű az iskolában megmutatni. Azonban akkor, mikor Schill az ő könyveit kibocsátotta (1884-ben jelent meg az első kiadás), egyetlen tankönyvíró sem érvényesített effélt (mi nálunk most sem teszi meg egyik sem) és a rövidség szent érdekében bizonyára sokan tiltakoztak volna ellene később is.

Görög irodalomtörténete jó tankönyv, csak egyben-másban meg kellene ujitani.

1896-ban jelent meg az Izr. Magy. Irod. Társ. 4. kiadványául „Alexandriai Philo jelentése a Caius Caligulánál járt küldöttségről”. A mi a görög szöveg interpretációját illeti, kitünő. Maga a fordítás nem egyenletes, néhol darabos, kifejezése többször nem szerencsés és nem jellemzi eléggé Philot. De, ahol Philo keserű haragját és sziporkázó

gúnyolását vagy az istentelenségtől való ijedelmét kell tolmácsolni, csodálatos ererjű, nemes egyszerűségű, szép és igaz melegségű. Ezeket a helyeket zsidó szíve lüktetésével írta.

Általában azt látni, hogy sokat tudott; többet, mint amennyit megakart mutatni. Mások félannyi tudással szászorta hangosabban dolgoznak hírükért.

Elhagyom és a hozzáértőkre bízom azon írásait, a melyek héber tudományát dicsérik. De meg kell említenem azt az igen nagy érdemét, hogy Deutsch Henrik imakönyve fordítását átdolgozva a legjobb fordítású imakönyvet adta a magyar zsidóságnak kezébe.

Nem volt hiú ember és úgy látszik nem volt rá kedve, hogy minél többet írjon. Vagy talán korán kezdődött betegsége és az ellen kellett fordítania ereje egy részét, hogy megküzdjön vele, amíg lehet.

Nem volt az ingadozás, a megalkudás embere. A mi kötelesség, abban nincs tétozás. Amit tudni kell, azt nem lehet így is mondani meg amúgy is. Szigorú becsületességgel kell dolgozni, ha tudni akar az ember, nem pedig képmutatónak lenni ön maga meg mások iránt. A virággal ékeskedő tudatlanságot, az ügyes színben jelentkező ürességet megvetette és gyűlölte. Az ilyen jelenség, kivált ha tanítványai közt látta, keserű méreggel tölté el stoikus lelkét. Egyébiránt talán, mint a régi stoikus iskola, kissé ridegen választotta el a jót a rossztól, amit sokan nem értettek meg igazi intentioja szerint. De szívvél-lélekkel tette azt, amit tett és mondta azt, amit mondott és általában biztosan és helyesen ítelt.

Justum et tenacem propositi virum

Non civium ardor prava iubentium

Non voltus instantis tyranni

Mente quatit solida neque auster...

Nem ismerte a puha engedékenységet. A munkában való lanyhulás vagy valaminek elmulasztása és a gondolat fonalának elejtése, vagy a gondolat egy láncszemének elhullajtása komoly baj volt előtte és valamiképen egy azon mérték alá esett, egy azon defectusnak látszott, mert az ethika és a logika ő benne egy úton járt és

egységben működött. A mily szigorú askesissel, vasfegyvelmezőssel nevelte önmagát, olyat akart látni tanítványain is, mert azt vélte természetesnek. Tudásuk, azt, akarta, a legteljesebb legyen. A ki tehetséges volt, sokra ment alatta; a közepes ész is megélesedett és kicsiszolódott; az elégséges gyakorta leverte más iskolák jobbait. Kitünően ismerte őket. A kiket csak egy hétig látott (egy évvel annak előtte, hogy nyugalomba vonult), azokat három hónap múlva is tisztán meg tudta ítélni és egy év múlva is vissza emlékezett rájuk. Azért ítéletében még sem volt elbizakodott. Bizonyos féltékenységgel tudakolta, mikor utódja lettem, jeles tanítványait, hogy milyen értékűek és csak, amikor már hallotta dicséretüket, akkor vallotta meg elismerő véleményét és akkor csillant föl szeme örömmel a testi fájdalom érzései közt. Sok jeles tanítványa büszkélkedik nevével.

Schill Salamon azon jeles férfiak közé tartozott, akik tisztelni való hirre emelték a Rabbiképző-intézetet és ezzel szép és nagy emléket biztosítottak maguknak. Tisztelettel hajlok meg emlékezete előtt.

Dercsényi Móric.

SCHILL SALAMON ÉLETRAJZA.

Schill Salamon született Budapesten, 1849. október 4-én. Tanulmányait Győrön, Budapesten és Bécsben végezte. Miután tanári oklevelet kapott, az aradi főgymnázium tanára lett, hol 1874—1878-ig működött. Steinhart aradi rabbi héber tudománya folytán nagyon kedvelte és ügylátszik része volt abban, hogy 1878-ban a Rabbiképzőbe hitták meg. Itt a latin nyelvet kizárólag ő tanította, váltakozva az egyes osztályokban a görögöt is. Irodalmi működéséhez, amely az előbbi cikkben behatóan méltatva van, megjegyzendő még, hogy legtöbb cikke a Magyar Zsidó Szemlében jelent meg. Itt láttak napvilágot a biblia szövegéhez való észrevételei, részben a Zeitschrift für die alttestamentlichen Wissenschaft-ban is. Bloch 80 éves születésnapja alkalmából kiadott ünnepi iratot ő szerkesztette,

ugyszintén az intézet 25 éves fennállása alkalmából közrebocsátott füzetet, amely adalék az intézet történetéhez. Boldog házasságban élt Frommer Zsenivel, ki két fiúval ajándékozta meg: dr. Schill Imre orvos és Schill László mérnök. 1907-ben munkaképtelenné lett, súlyos szenvedéseit 11 évig stoikus nyugalommal viselte, a tudomány és a zsidóság iránt majdnem mindvégig eleven érdeklődést tanúsítva. Máj. 31-ének éjjelén halt meg 69 éves korában. A június 4-én végbement temetésén a család nevében Dr. Fischer Gyula, a Rabbiképző nevében Dr. Blau Lajos búcsúztatta.

TUDOMÁNY.

A ZSIDÓK A RÓMAI BIRODALOMBAN.

A zsidók történetéhez az adatokat, ellentétben más népekhez, nem a nemzeti irodalom szolgáltatja, hanem a külső források. Kivétel e tekintetben csak Josephus és Philo, (valamint a jórészt eltűnt hellenista írók) mert ezek zsidó voltak mellett a hellén általános kultúra részei. A rabbinikus irodalomból sohasem lehetne a zsidók történetét megismerni, (valamint a zsidó hagyomány jellegét mutató újtestamentumból sem), mivelhogy ezek a művek — jobb szó híján így kell nevezni — mindenüvé inkább tartoznak, mint a historiografiába. A rabbikat, legalább egyiket-másikat bizonyára népük multja tisztán történelmileg is érdekelte, de ennek az érdeklődésnek az általuk produkált szellemi termékekben csak itt-ott van nyoma. Ennek megvan a maga oka: a talmud (a szó legtagabb értelmében) valláserkölcsei kódex és nem világi ismereteket terjesztő mű. Sem formájában, sem létezésénél fogva nem irodalom, évszázadokig nem volt szabad felírni és a mai napig sem tudjuk, hogy ez a tilalom mikor szűnt meg.

Ha a zsidók multját meg akarjuk ismerni, a történet általános forrásaihoz kell folyamodni. A zsidók vallásuk mellett, melyet legbecsesebb kincsükként őriztek, a világban éltek.

Számottevő nemzetet alkottak saját hazájukon kívül is legalább ezer esztendeig (keréken 500 időszámításunk előtt — 500-ig időszámításunk után) és ezen minőségben viszonyuk a többi népekhez a világ birodalmi és országai által nem egyszer törvényileg szabályoztatott. Ezekből a törvényekből nemcsak jogi állásukra, hanem egyéb viszonyaikra is esik egy-egy fénysugár.

A zsidók nem voltak *quantité négligeable*, felkeltették környezetük figyelmét, úgy, hogy az írók róluk tudomást vettek. A felsőbb réteg félelmét mutatja sok görög-római mű zsidó gyűlölete. Ezekben sok becses történeti anyag van, de tévednek a modern historikusok, midőn a zsidóellenes kifakadásokból az ókori népek zsidóellenes hangulatára következtetnek. A pogány népek széles rétegei, melyek a zsinagógákba tódultak, nem lehettek „antiszemiták”. Ezt szem előtt tartva, a nevezett irodalom a zsidó történetnek másik nagy forrása.

Harmadik forrást, még pedig jelenleg már igen gazdagon folyót alkotnak az „írott emlékek”. Azelőtt csak inscriptiók voltak, ezek is aránylag gyér számban, most azonban nemcsak ezek szaporodtak meg, hanem tömegesen kerültek elő papyrusok, aram és görög nyelvűek, melyek az ókori zsidókra vonatkoznak. Ezek eddig összeségükben nem használtattak fel.

Ez utóbbi körülmény áll az egyházatyák műveiről is. Rég-használják őket, de teljességükben még nem értékesítették a zsidó történet szempontjából.

Zsidóellenes polemiájuk tiszta szemmel nézve tárgyilagos felhasználásra is nyújt anyagot. Amit mondanak, elég sűrűn azt jellemzi, aki mondja és nem azt, akiről mondja.

Mindezeket a forrásokat elfogulatlan felfogással felhasználta *Juster Jean*, ki két terjedelmes kötetet, (510 és 338 lap) bocsátott közre „a zsidók jogi, gazdasági és társadalmi helyzetéről a római birodalomban”. (*Les Juifs dans l'empire Romain leur condition juridique, économique et sociale, Paris 1914.*) Nem azonos Schürer ismert nagy munkájával, amely csak 130-ig terjed, míg a jelen mű a VI. századig, habár természetszerűen részben ugyanazokat a kérdéseket tárgyalja. A 212 lapra terjedő *Introduction*-ból kiemeljük a IV. és V. részt. Az előbbi „*Diaspora*” cím alatt felsorolja földrészek és országok szerint azokat a helyeket, melyekről ránk maradt adatokból tudjuk, hogy azokban zsidók laktak. (180—208.) Bennünket külön érdekel a következő két sor (186. lap) „*Pannonie*.” Alberti Irsa, Salva (près Granl. Intercisa, Soklos, Sarajevo”. Dalmácia is szerepel Senia

várossal (187.) Az egész világon laktak zsidók, mert kétségtelen, hogy nemcsak ott voltak, ahol jelenlétüket még ma is bizonyítani lehet. Az V. szakasz (209—212.) azt bizonyítja, hogy a zsidók mindenütt jelentékeny számmal voltak. A római birodalom összlakosságának 10 százaléka, nem túlzott feltevés (5—6 millió, sőt valószínűleg több.) Philo szerint a zsidó nép az emberiség fele. (Leg. 31. §. Juster 209.) Palesztina lakossága legalább 5 millió volt. (219, 2.) A zsidók mindenütt rómaiak akartak lenni, ott is, ahol a városi polgárjoggal bírtak. „A zsidók a római birodalom egyesítő elemei voltak, még pedig oly mértékben, hogy helyenként a Rómához való hűségüknek áldozatául estek. Nem meglepő tehát, hogy a római törvények őket, mint Róma barátait, mint hűséges alattvalókat, mint bölcseseket, jókat, a törvényeknek engedelmeskedőket dicsérik.” (219.) Privilegiumaik római törvényeknek tekintettek (221). A római formula az volt, hogy a zsidók élhetnek saját törvényeik szerint, mint a többi népek. (u. o.) Ezek a privilegiumok egységes tömböt képeztek és állandósággal voltak felruházva. (223.) *Leges aeternae* voltak és a 70-iki nagy felkelés után is fentartattak. (225.) Csak a kereszténység, amely teológiai okoktól vezéreltette magát, szüntette meg a privilegiumokat, vagy legalább egy részüket. (227.) Adott nekik privilegia odiosa, vagyis megszorította őket polgári jogaikban. (231.) „Összefoglalva a zsidó kultusz türeje és a zsidók üldözése majdnem dogmája az egyháznak: a zsidók elleni törvények keresztény tudósok és papok gyártmánya.” (u. o.) A pogány kultuszok toleránsak voltak egymással szemben, megengedték, hogy mindenki vallási és nemzeti szokásai szerint éljen. „Pikáns dolog, hogy ennek a jogi elvnek, mely a pogány istenek kölcsönös türelmében gyökerezik, hódoltak, midőn feláldozták a zsidók kedvéért, az ő türelmetlen istenük kedvéért a hivatalos vallás követelményeit, felmentvén őket az alól, hogy annak rítusait kövessék.” (248.) Ezt szerző maga huzta alá. Azután azt jegyzi meg, röviden szólva, hogy a kereszt. vallás szintén türelmetlen lévén, uralomra kerülésével, a forradalom említett szabadelvűségét intoleranciára változtatta át, de a zsidó kultusz mégis megtűrte, vele kivételt tett. (248.) Szüksége

volt a zsidókra, mint a kereszténység élő tanúira. (250.) A zsidó vallás volt az egyetlen, melyet még's megtűrtek. Később (Heraclius stb.) a zsidó vallást sem akarta tűrni. (251.) Egy inscription ez olvasható: מריה היתה הרלקת. Ez annyit jelent: *María a buzgó prozelitanő* (I. 254. az 1. j. vége felé.) Feltűnő először מריה szóalak, másodsor a הרלקת égő szó. A felirat hamisítvány benyomását teszi. Zsidók nemcsak térítettek, hanem maguk is kitértek. Vissza is tértek. Lásd I., 272. k. Keresztények zsinagógákba mentek imádkozni, szombatot és más zsidó ünnepnapokat tartottak. (230. k.) A szombati bőjtölés (281. jegyzet) talán zsidó eredetű, miről most nem akarunk bővebben szólni. A kereszténység nagy erőfeszítéseket tett a 2. századtól kezdve, hogy a zsinagógától átvett ünnepek, rítusok stb. eredetét eltüntesse, hogy a népet a zsidó vallásbeli életmódról leszoktassa. (I. 305. k.) A husvétot egészen átalakította, a mi csak nehezen és nagysokára sikerült. Husvétkor a keresztények *bárányt vágtak és pászkát ettek*. Az egyházatyák ez ellen írtó háborút folytatnak és azt bizonyítják, hogy a husvéti bárányáldozat a zsidóknak sincs megengedve a templom elpusztulása után (315., 3. és 316.) Ebből az látszik, hogy a zsidók közt akadtak még, kik a husvéti bárányáldozat rítusát a 3—4. században is gyakorolták. A két talmud nép jámborság tekintetében nem mértékadó, mert ez a két mű csak a theologusok vallását tartalmazza és legfeljebb a palesztinai és babyloniai zsidó népre hű forrás. A diaszpóra többi országaiban más zsidóság is létezhetett. Tudjuk, hogy Tudosz Rómában a népet a husvéti bárány bemutatására szoktatta (Berák. 19 a., Peszáhim 53), a mi ellen a palesztinai tudósok tiltakoztak. A keresztények husvét este bárányhúst és pászkát ettek, tehát az ünnepeket úgy ünnepelték, mint a zsidók Rómában és kétségtelenül máshol is a római birodalomban s sok országban, melyeknek zsidóságáról nem maradt ráuk értesítés. A keresztények zsidózása gyakorolt zsidó szokást tetelezz fel. Egyébiránt van számos (nem zsidó) adat arra, hogy a zsidók a husvéti bárányt ették. Lásd az összeállítást I. 357., 1. Az egyház az istentiszteletet is átvette a zsidóktól, melyen az eltávolodás kedvéért változtatott

ugyan, de az alapvonások megmaradtak. (317. k.) Még az éneket is átvette (324), de azért Jeromos azt mondja, hogy a zsidók zsoltáréneklése disznóröfögés. (324. 7.) Az egyház usurpationak tekintette azt, hogy a zsinagóga tovább éneklé azt, amit az egyház tőle átvett. Az egyház minden ünnepe és egész liturgiája zsidóellenes tartalmat nyert. A zsidót mindig bevették az imádságba, oly ünnepeknél is, melyek új alkotások, azaz nem zsidó eredetűek voltak és így nem volt közvetlen ok a zsidók elleni hángulat felkelésére. (325. k.) Összefoglalás 335. lapon. A szombat szigorú megtartásáról értesülünk Chyrostomus egyik homíliájából, hol azt mondja, hogy a zsidók, ha szombat napján egész kincset kínálnának nekik, nem fogadnák el, semhogy a szombatot megsértse. (I., 355. 2.)

Justinianus ismert 146. novelláját Juster behatóan tárgyalja (369—377). Arra az eredményre jut, hogy Justinianus az egész talmudot tiltotta el és hogy a szadduceusok pártjára állt a farizeusok ellen. (375.) A szóban forgó novella a szadduceusoknak a 6. század közepén való létezését bizonyítaná, mit Juster joggal tart fontos momentumnak, ha t. i. igaz.

A patriarchának fizetett évi adóról szólva, tévesen mondja I., hogy II. Juda patriárcha a 2. század végén élt. (387. 4. eleje, olvasandó I. Juda). A patriarchatus érdekes történetét adja a római jog és az egyházatyák alapján. Éppígy ugyanazon az alapon a zsinagóga összes functionariúsát. A papság közt első helyen az *archisynagogus* áll (450—453). Ez a rabbiszséggel azonos.

Kétségtelenül sokszor így van, de az is bizonyos, hogy a ראש הכנסת név aequivalense (mit Juster nem említ), ez pedig bizonyára nem volt mindig rabbi, azaz tudós. Juster összeállítja a még meglevő forrásokból az archisynagogus jogait, kötelességeit és ténykedéseit. Ez mind helyes, csak az nem helyes, hogy minden egyes archisynagogus mindezen jogokkal birt és ezeket a teendőket véggezte, hanem különböző helyeken és különböző időkben más-más volt az archisynagogus joga és tevékenysége. Hogy ismert terminológiával éljek, némelykor a rabbít, máskor a hitközségi elnököt jelenti, amivel nem akarjuk azt

mondani, hogy nem volt zsidó tudása, hanem csak azt, hogy mi volt a tisztése. J. szerint az archisynagogus nemcsak theologus, hanem orvos is volt. Erre az egyik bizonyíték Jeromos következő nyilatkozata: *Praepositos habent synagogis sapientissimos quosque, foedo operi delegatos ut sanguinem virginis, sive menstruatæ, mundum, vel immundum, si oculis discernere non potuerint, gustu probent* (Ep. 121. 10. Juster 452. 3). Világos, hogy a דם בתולים és דם נדה megkülönböztetéséről van szó, amihez nem kell doktornak lenni, amint az ilyen kérdésben ítélkező rabbi sem az. 455. 3. felsoroltatnak a görög (és latin) terminusok, melyekkel a zsidó tudóst nevezték. Ezek között van *sophoi's*. Ez azonban nem הלמד דת-nak, mint J. állítja, az aequivalense, hanem חכמים-nak.

A zsinagógákról bámulatos nagy anyagot hord össze kis téren (456—472), miből egy kötetre is telik. A nevek között szerepel δ οίκος (457.) a jegyzet közepén. Emlékeztet a הבית szóra, mellyel a talmud a jeruzsálemi templomot szokta jelölni. Egy 4. századbéli feliraton (Cyprus szigete) előfordul Ἐβραϊκή (u. o. és R. E. I. 61. (1911) 285). A talmudban (j. Gittin 43 b 7) előfordul synonym szó a zsinagógára: יהודאיק: Ἰουδαϊκή. Ez a szó egyszerűen zsinagógával fordítandó. A talmud szóban forgó helyén a külföldről hozott valólevélről van szó, melyben a nevek olyanok, mint a „népek” nevei. Felvetik azt a kérdést: kell-e a küldöttnek (שליח) ismerni az aláírt tanuk neveit? Erre Jóchanan igennel felel és mellelte való bizonyítékul a talmud az ismert barajtát idézi, melyben az áll: A külföldről jövő valólevelek, ámbár a benne előforduló nevek olyanok, mint a népek nevei, érvényesek, mert a külföldi izraeliták nevei olyanok, mint a népek nevei. A talmud ehhez megjegyzi: csak a külföldről mondja, de a belföldről (Palesztina) nem mondja. Azután következik a kérdés: hát hogy van a dolog? Mire R. Bibi R. Aszi nevében ezt mondja: Irni kell a Judaiké helyén. Ha nincs ott Judaiké, a zsinagógában. Ha nincs ott zsinagóga, gyűjtsön össze tíz embert. A döntő részlet eredetiben így hangzik: עד שיכתוב במקום יהודאיק, אם אין שם בית הכנסת מצטרף עשרה בני אדם. Halákailag a kommentátorok a helyet nem értették, miről

könnyű meggyőződni. Arról van szó: mikép biztosítsák az, hogy a tanuk zsidók legyenek? Erre Asszi azt ajánlja, hogy a *Judaïke*-ben írják, akkor természetesen a tanuk is zsidók. Ha nincs *Judaïke*, azaz a görög nyelvű zsidóknak nincs az illető helyen külön templomuk, írják a *bet hake-neszet*-ben azaz a zsinagógában. Ha pedig ez sincs, — írják — tíz ember jelenlétében. *Judaïke* is zsinagóga és בית המדרש is zsinagóga és a kettő között mégis különbség van: az egyikbe görög, a másikba héber (aram) zsidók járnak. A bécsieknek Tempeljük van, a tarnopoliaknak Schül-jük van, mindkettő zsinagóga. Megjegyzésre méltó, hogy az egész rabbinikus irodalomban csupán az említett Jerusalmiban fordul elő a *Judaïke*. (Krauss, Lehnwörter II. 279.)

A *proseuche* és *synagógé* szavakat pogány templomokról is használták (Juster 457 lent). Így érthető talán az, hogy Rómában és Korinthusban (Deissmann, Licht vom Osten) volt egy *synagógé tón Hebraiôn*. Meg kellett közelebbről halározni a még neutrális *synagógé* szót. Már máskor (M. Zs. Szemle) kiemeltük, hogy a keresztények templomait szintén zsinagógáknak nevezték és hogy *conventicula* ez utóbbinak szolgái fordítása. I. 458. a jegyzet végén szintén azt mondja, de a bizonyítékok közt a milánói türelmi edictumot (311) nem említi. A zsinagógák viz mellett épültek, mely tényre a mi szerzőnk (459, 1) bizonyítékokat állít össze, közöttük olyant is, amely tudomásom szerint eddig nem hozatott föl. Abban azonban nincs igaza, hogy a talmud a viz melletti zsinagógákról nem tud. Lásd erre nézve M. Zs. Sz.

Érdekes az, hogy Ambrosius (Ep. 40, 13. §.) a zsinagógát nyilvános épületnek (*aedificium publicum*) nevezi, a római praefectus és konstantinápolyi püspök épületéhez hasonlítja (459, 4). Ebből kitűnik, hogy a zsinagógákban nemcsak istentiszteletet tartottak, hanem ott mindenféle ügyet intéztek el. Ez kitűnik a fent említett Judaikéről szóló jer. talmudi értesítésből is, hol arról van szó, hogy a válóleulet a zsinagógában írják. A zsinagógákat (épületeket) a császárok védték, ami nem zárta ki, hogy a keresztény korszakban itt ott elvették, vagy lerombolták. De ez per nefas történt. Az idők folyamán ez a crimen mégis

szaporodott, minek szomorú történetét olvashatjuk munkánkban. (462 kk.) Röviden szól J. a zsidók bibliothékáiról (474.) és archivumaikról (475. k.) Szerzőnk szerint a zsidóknak már az ókorban voltak kórházai (476).

A második kötet talán még érdekesebb, mint az első. Hogy azonban az itt rendelkezésre álló tért ne vegyük túlságosan igénybe, csak a főbb tartalmat soroljuk fel és csupán néhány észrevételre szorítkozunk. A tárgyalt anyagot a szerző ebben a kötetben is két csoportra osztja: 70 előtt és 70 után. A templom elpusztulása (a zsidó állam megszüntetése) kétségtelenül határkő a zsidó nép életében és általában felosztó momentum, habár nem válik ki minden kérdésben, melyet e mű tárgyal. Az V. fejezet a zsidók polgárjogáról szól (status civitatis). Ebben négy korszak van: 70 előtt, 70 után, Caracalla után, a római birodalom bukása után. A keleti gótok pl. a zsidókra az egyébként megszünt római jogot alkalmazták (25. k.) Az egyház végül idegeneknek tekintette ezeket az utolsó rómaiakat (27.) A VI. fej., „a személyi status” fogalma alá tartozó jogi kérdéseket tárgyalja. Ide tartozik pl. a zsidó genuin jog szerint való bíráskodás (29. kk.) A VII. fej. címe: A házasság (41. kk.) Érdekes a 3. pont, a melyben a vegyes házasságokról van szó. Pogányok és zsidók közötti házasságok nem voltak ritkák. Juster (46) felsorolja az irodalomból ismert eseteket. Origenes egyházatya anyja zsidónő volt, ki christiánizált pogány felesége volt és fiát héberre tanította (45, 5. jegyzet végén). Az elvirai zsinat (306. év) volt az első, amely a zsidó-keresztény házasságot megtiltotta. (46, 1). Constantius 339-ben zsidó és keresztény nő házasságát *turpis consortium*-nak nyilvánította, de még ez a törvény is megengedte, hogy keresztény zsidó nőt vegyen el (47.) Az egész fejezet roppant érdekes. A nazareti zsidó nőknél szebbek nem voltak sehol. Jeromos a zsidóknak szemükre veti, hogy szép nőket s sok gyermeket kívánnak. (52.) A VIII. fej. a válásról, a X. a szerződésről, a XI. a tulajdonról szól. A XII. fejrészletesen adja elő a rabszolgaságra vonatkozó törvényeket. A keleten megszorították a zsidók rabszolgatartási jogát, a nyugaton (az V. század elején) még nem (73. lap).

Justinianus ezen a téren is kifosztotta a zsidókat (76). A XIII. fej. a testamentumról szól. A XIV. fej. Jurisdictio. A zsidók törvényszékeit a rómaiak 70 után is elismerték (97). A codex Theod. (398.) ebben is megfosztotta a zsidókat jogaiktól (101). Összefoglalás 104. lapon. A zsidó bíraskodás az államtörvény dacára továbbra is fennállott; erre nézve Juster egyetért velünk (106, 2).

Ezután szó van az okmányokról (108. kk.). J. idézi Gittin 11 a (Tos. Gitt. 1, 4) barajtháját (199, 2) s azt mondja, hogy Simon ben Gamliél Josephus kortársa volt. Összetevesztette a második S. b. G-t az elsővel. Minthogy S. b. G. ugyanott Akibáról beszél, Juster tudhatta volna, hogy ez a Simon nem élhetett 70 előtt. A szóban forgó helyen arról van szó, hogy a pogányok által kiállított okmányok érvényesek. De csak במקום שאין ישראל חותמן אבל במקום שיש להם חותמן. Rassi helyesen jegyzi meg, hogy a pogányok nem engedik meg a zsidóknak, hogy aláírjanak. A többi, amit még hozzáfűz, a történelmi helyzet nem ismeréséből fakadó rationalisztikus magyarázat. Juster (i. h.) szintén nem értette a barajthát. Az értelem röviden ez: Az okmányok, melyek a pogányok archivumaiba kerülnek, (minden okmánynak oda kellett kerülni, hogy jogerővel bírjon) érvényesek, való és rabszolgát szabadon bocsátó levelek is. De csak ott, hol zsidó nem írhat alá, de ha zsidó aláírhat, akkor a tanuknak zsidóknak kell lenniök. Alkalmilag majd bővebben kifejtjük.

Az első, ki a zsidókat a tanuzási képességtől megfosztotta, Justinianus volt, kit azonban már egy concilium megelőzött, amint hogy a jogfosztásoknál eretnekek, pogányok, zsidókra vonatkozólag, mint szerzőnk II. 123, 3. megjegyzi, a törvényhozót mindig megelőzte valamelyik zsinat. Zsidó, — így szól a törvény — igazhitű keresztény ellen nem tanuszkodhat, de mellette igen. (C. Just. 1, 5, 21. Nov. 45. I.) A zsidók az eretnekekkel egy kalap alá kerültek (123. l.) Az igazságköveteli annak konstatacióját, hogy a zsidók már jóval előbb *intestabiles*-nek nyilvánították saját eretnekeiket és a pogányokat. A מסור לעדות törvény történetét még nem kutatták, mint már más alkalommal kiemeltük. Nincs kizárva hogy Hadrian üldözéseinek ellenhatásaként nyilvánult meg,

még először, de az sincs kizárva, hogy régebb keletű és római előtti idők üldözésének a szomorú produktuma. Talán még rákerül a sor e fontos kérdés kutatására. Az aram papyrusokban pogányok is szerepelnek zsidó okmányokon. Justinianus is megengedte még, hogy orthodox keresztények szerződésein, vagy végrendeletein zsidó tanuk legyenek. (124.) Az esküről szóló pont (124—126.) szintén igen fontos.

A büntető jog előadása folyamán (XV. fej. 125. kk.) Juster behatóan tárgyalja azt a fontos kérdést, hogy meddig volt még a Szanhedrinnek a capitalis ügyekben való bíraskodás joga? Arra az eredményre jut, hogy a talmud állítása, miszerint 40 évvel a templom lerombolása előtt elvették a főbenjáró ügyekben való ítélkezést (j. Szanh. 1, 1 és 7, 2) a históriával ellentétben van (133, 1 és 138, 1). Ezután részletesen vizsgálja Jézus elítélésének kérdését. Pál apostol perét szintén megbeszéli (143, 1). Helyesen jegyzi meg mindjárt az elején, hogy az Apostolok cselekedetei mindenütt cserben hagy bennünket, hol lényeges dolgot tisztán és jogilag kell meghatározni. Mi ugyanezt konstataituk (Zsidó házasság felbontás I.) az Actának a válásról szóló nyilatkozatairól.

A papyrusokról tartott előadásomban kifogásoltam azt, hogy a jelenkori historikusok ókori zsidó ghehtókról beszélnek. A mi szerzőnk ghehtó felírás alatt (II. 177) azt mondja, hogy a zsidók az együttlakásban kedvezményt láttak. Ez privilegium volt, melyet adtak nekik, nem pedig jogvesztéssel való sujtás (178). Csak egy példa van rá, hogy a zsidókat egy helyre szorították, t. i. Alexandriában Caligula alatt, de ez is csak rövid ideig tartott (u. o.) V. ö. még II. 328, pótlás 177 laphoz.

A zsidók általános ókori tanuság szerint revolutonárius nép voltak. Juster 182—202 felkeléseiket, melyek közé tartozik a 70-iki és 132—35-iki szabadságharcok is, elmondja. Nyughatatlan nép volt, de csak ha bántották, különben békés elem volt. Az orosz zsidó tömegek a pogromok előtt nyugodtan viselkedtek. Feltünőbb az, hogy az ókori zsidók közt sok volt a kalóz és a rabló (202. k), de J. szerint az ókorban ezeket a foglalkozásokat nem tekintették becstejeneknek. A közönséges gyilkosságot azonban zsidók rit-

kán követtek el, csak egy példa ismeretes (ugyanott). Öszszefoglalás a zsidók bűnözéséről: nincsenek speciális zsidó bűnök, talán csak a lázadás (214). Ruházatukban sem különböztek a görög-római pogány világtól a Diasporában, sőt talán Palesztinában sem (215). Ez utóbbi állítás a tal-rudra (Sabb. 120 a és j. Sabb. 16, 4) támaszkodik (216, 1). „Az emlékeken a zsidók ruházata semmi különlegességet nem mutat” (218, 1 végén). Az ellenkező véleményeknek nincs alapjuk (219). Rengeteg tudományt mutat a XVI. fej. a nevekről. Először következik a zsidó nevek felsorolása, ábécé sorrendben, amint a feliratokban, papyrusokban stb. található (222—226, 227—234). A proselyta, valamint a kitért zsidó új nevet vett fel a régi mellé. A rómaiak sem a ruházatra, sem a névre vonatkozólag semmiféle rendelkezéseket nem tettek (234 b).

Zsidó közhivatalnokokról XXI. fej. Voltak: király barátai (a midras אמר המלך-je), lovagok, senatorok, legatusok stb (248. kk.). Csak a keresztény császárok fosztották meg a zsidókat a köztisztviselégektől. Voltak főorvosok és nyilvános tanítók (254 k). Egy zsidó (Cosmus) a II. század végén Intercisában (Pannonia) *praepositus stationis* volt (257, 2). Ebből megállapíthatjuk, hogy az említett időben zsidók éltek a mai Magyarország területén. 425-ig ügyvédek is lehettek (263). A zsidók, mint ismeretes, egyiptomi, perzsa s görög seregben mint katonák szolgáltak. Még a római seregben is szolgáltak. 175-ben Marcus Aurelius, 195-ben Nigér alatt (273). A IV. század végén annyi a zsidó katona a római seregben, hogy az egyházatyák emiatt lármát csapnak (276, 5). A keresztény korszakban innen is kizárták őket a törvény szerint, de ez nem sikerült mindig (277). A rendőrségben is voltak zsidók (279).

Foglalkozásra a hazájukból erőszakkal elhurcolt zsidók többségükben földmivesek voltak és lettek. Közmunkára is alkalmazták őket. Sok zsidó kereskedőnek (tyrusok, görögök) adatott el, következőképp kereskedésben, iparban tevékenykedtek. Az önkéntes kivándorlás a túlnépesedés miatt az előbbinél még nagyobb volt (292 k). Az iparról 305, különösen amit Cosmas Indicopleustes mond, hogy t. i. sok ipari ágát mai napig a zsidók üznek (Mózes II. köny-

vében leírt) a pusztai hajlék felállításánál tekintetbe jövő mesterségekről van szó. Cosmas szó szerint idézi is bibliát). Voltak zsidó festők, drámai művészek, poéták (nem héber nyelven!), historikusok, filozófusok stb. (309 k). Hires alchymista volt a III. században Mária zsidó nő. Galenus Salamon zsidó főorvos ellen irta a „Remediis parabilibus” c. könyvet (310). A IV. században arról panaszkodnak, hogy nagyon sok a zsidó katona (312). A zsidók szociális tagolt-ságáról való összefoglalás (313). Sok a zsidó rabszolga, az V. század végén azonban már nagyon ritka; a diasporában sok a földmives; több mesterséget (üveg, festő, szövő ipar) majdnem monopolizálva; a pogány író sohasem jel-lemzi a zsidókat mint kereskedőket, csak az V. század végén adják a zsidók magukat egyre nagyobb számban kereskedésre. Kevés gazdag mellett sok a szegény zsidó; olyanok is, kiknek a megkereszteléshez szükséges inget sem tudták előteremteni és erről nagy Gergely pápa külön leiratban rendelkezik (319, 7 és 321, 1). A pápa, mint látszik, az egyházzal egyetemben a zsidók szegénységére alapította a térítést (321). A pogány római birodalom a zsidókat polgári jogaikban és foglalkozásaikban nem korlátozta, azt a keresztény császárok kezdték, ami által a zsidókat egy-részt a mesterségekből a kereskedés felé szorították, más-részt szegénységbe taszították (323).

Az itt adott részletek, jórészt kivonatok, távolról sem kívánnak képet adni a nagy mű egész tartalmáról. Gazdag-ságáról alig alkothatunk magunknak elég nagy képzeteket. A tudás szélességére és mélységére semmi tekintetben nem áll Schürer elismert műve mögött, de messze áll fö-lötte elfogulatlanság tekintetében. A rabbinikus forrásokat valamint a modern zsidó irodalmat kielégítő mértékben használta fel. *Juster Jean műve standard work lesz a zsidó irodalomban.*

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

- 7 שביעים. מאורם כמגורת זהב נוביעים. מוסר רב מקשיבים שומעים. וכדרך
אורם מוספים ולא גורעים. בלשונך
- 8 מרפא כל פצעים. מחיה וגם יראה . . . ידועים יקרים . . .
- 9 בן מרגא ורבנא משה הרב מופת
הדור פניו ועוקר הרים. אשר זיו כבד בית ה . . . חק חמדת ישראל
. . . ברכת אל אשר בשמאלה מעשית. בכבוד ת—
- 10 ובימינה ימים מערכת. בהוד הדר לבניהם המ . . . ת ובניהם למו כותרת
ועמרת. יהי רצון שוכני סנה לכונן אשוריהם
- 11 למלא משאלותיהם. להקים על סלע רגליהם. להודיעם אורח חיים שובע
שנחות את פניו נעימות בימינו נצח. — שלום משמי
- 12 מעלה וברכת בכל פועל. והצלחה בבנין אל פעל. ומרפא למוזר צרי ותעל ;
ורחוק כל רעל. ודיחיו רע בליעל. עם שאר
- 13 כל הברכות וההצלחות והתשועות תהיינה לך ולכל ייש לך סלה. שא
שלום רב ממנו ומכל הנלויים ועליו ברחמי
- 14 משנכנו שלום לנו ומודים בכל לב לאלנו שמו לעולם מכבדים ככת'
אורה יי' אלהי בכל לבבי ואכבדה שמך לעולם. ומודיעים
- 15 כי תורת אלהינו היא מקור חיים מסירה מחוקיה ממוקשי מות ככת'
תורת חכם מקור חיים לסור ממוקשי מות והמצוה גם
- 16 הא שומרתו ככת' שומר מצוה שומר נפשו. ובהיות התורה והמצוה על
נביון ובה בכל כמוך אשר נתת תורת אמת
- 17 מלבושך. והמצוה אדרת עשייתך. והיראה צניף לראשך. אשרי הוריק פקדוך
חקדוך כי במדוך ואשרי רואיך הנושאים ונותנים
- 18 עמך בדברי תורה תמיד שמתוך דברך נמשך ומיץ חמאה והיינו הפעים
להיות כמוך וכיוצא בך מחוברים ביחד כי לא נעלם מפיך
- 19 נכבדנו מקום רבותינו וקיינו הנאמנים . . . הדר . . . ידוע ומפורסם וכבר
עב . . . ל . . . א ואנחנו עמכם במשקלנו הידוע
- 20 ועכשיו נותרנו בלי חבר כחמד ואמת מביע ולולי שאנו מתנחמים במקצת
מת . . . מי . . . יוכו בתורה וביראה
- 21 ואנו שמחים בהם כשמחת אדם בבנו חמדות העובד אמו והיינו מתאווים
מידה . . . רא או מיתותא. גם ראינו
- 22 בעלי התלמוד מתמעטים ומתנבזים בעלי לשון עול בלשונם ואין עומד
בפרי . . . לפיכך מלאנו לבנו לפרש התלמוד חתלמוד ונעשה . . .
- 23 כפי מה שקיבלנו מרבותינו ובלב מהם מה שמסרנו לתלמידינו ומהם
מי שלא מפי . . . ה מהם שתסיעינו בתפילה
- 24 על זה שישפיק הקב"ה . . . הוח"מ רצון. ואודות כתבנו זה אליך
אחינו הנכבד מרבים עסק מר' ור'
- 25 אברהם שיח' ואחי' בן מר' ור' שלמה ובלבד המוביל כתב זה אליך
להודיעך כי הוא איש ישר עש כשר באורחותיו תמים בדרכו

- 26 לא ראינו בו עולה אמנם ראינו בו מדות טובות מרובות והוא בן תורה
והוצרכנו להודיעך כדי שתזכה בו ולהיות לו מליץ יושד
- 27 ותורתו מה לעשות ותהיה לו לפה דלא כל ימים מודמן כזה וההוספה
שוכה אשרו והמתעצל מתנחם אחרי בן ואינו משיג
- 28 . . . ופחות מזה לאיש רב נכון והכם כמוך דורש שלומך ושלום
כל אנשי ביתך ובני עמך . . . ביד
- 29 . . .

Jegyzetek a szöveghez.

1. sor. מדורה = a tóra *tűzhelyének* tartózkodási helye, épügety ngyire a tórának e nevei.
2. sor. משרבו הפרוצים היו v. ö. Kiddusin 71. a מוסרין אותו לענונים שבכתנה stb. = jeles szülők gyermeke; a sor második harmadában a pergament lekopott. יקות stb. a talmudi kifejezés Ex. 27 f-re.
3. sor. Zs. 12. 7;
4. sor. Zs. 144. 14 verssel kapcsolatosan v. ö. Berachot אין פרין שאר תהא סיעתינו כסיעתי של דוד שיצא ממנו אחיתופל, ואין יוצאת שלא תהא סיעתינו כסיעתו של שאול שיצא ממנו דואן האדומי stb. ismeretes reggeli ima. A sor második harmadában a pergament lekopott. ויקות stb. a talmudi kifejezés Chullin 137b דגור מסומיה דרב נפקין וזקוקין דגור מסומיה דרב נפקין.
5. sor eleje. Chagiga 14b. mondja r. Jochanan b. Zakai a talmudik és talmudi מומנים לכת שלשתי אהם ותלמידים ותלמידי חכמים. Az égi lakásban, ahol hét van, mely látja Istent. Midr. Tehil. 11. A. שבע כתות הן שעתידין לעמיד לעתיד לבוא לעמוד לפני ה' וקיים 7-re. A többi helyen a pergament lekopott és a sor végén lyukas; שוע = gazdag.
6. sor. ומדרשות az előbbi sor utolsó szava ismételve; az egész sor végképen tönkrement, lyukas.
7. sor. Mint a chanukka lángja a Hilleliták szerint Sabbath 21b. מוסף והולך
8. sor. חסדים מרפא Prov. 12. 18. ; a hiányzó szavak teljesen lekoptak.
9. sor. מופת הרור R. Elazar így szólítja r. Ászit Chullin 130b. ר' יסף סיני רבה עוקר הרים Hor. 14a סיני עוקר הרים ; a hiányzó helyek lekopnak; a sor vége allusio Prov. 3. 16. A ה betű a sor végén az üres hely kitöltésére szolgál.

10. sor. A hiányzó hely kikopott; Prov. 17. 6; שונו
Isten V. M. 33. 16; a sor vége Zs. 40. 3.

11. sor. Zs. 40. 3; Zs. 16. 11.

12. sor. מרסא stb. Jer. 30. 13; רעל Zach. 12. 2.

14. sor. Zs. 86. 12.

15. sor. Prov. 13. 14.

16. sor. Prov. 19. 16.

17. sor. אדרת עשיתך ruházatot diszköpenye.

18. sor. מין המה-t olvasom a nagyon homályos betűk-
ből. Prov. 30. 30. Célzással Berachot 63b. אמר דבר יא מאי
דברים כי מין וכיו כמי אתה מוציא המה של תורה כמי שמקרא חלל שיוק
מישירי אמן עליה

19. sor. A pergament lap kettévált, csak ennyit leh-
tett megmenteni a sorból.

20. sor. A hiányzó helyen lyukas a pergament.

21. sor. Lekopott és így nehezen érthető; a 22. sor
végén e szavak: החלמוד תעשה; a sor fölött betold-
va;

24. sor. Lyukas a hiányzó rész.

25. sor. עשה = עש.

27. sor. II. M. 4. 16; 28. sor. nagyító segítségével le-
hete t kibetűzni. והחושף שוכה stb. körülírása a sor körül-
nak

29. sorban 3 szónak nyoma.

Budapest.

Dr. Weisz Miksa.

A TÓRA TÖRVÉNYTANI ÉS ELBESZÉLŐ RÉSZEL.

A szorosabb értelemben vett talmudi irodalomnak
legsajátosabb jellegéhez tartozik, hogy a körébe vont kér-
dések az élő szó közvetlen hatása alatt vannak megszer-
kesztve. Az irodalmi formák és szempontok csak igen kis
mértékben jutnak érvényre. Ez a tárgyalási mód itt nem-
csak szerkezetre és stílusra, hanem még inkább anyagra
és tartalomra hatott ki. Sok kérdés csak onnan kezdődik,
ahol már vitás pontokhoz érkezett. A tulajdonképeni kez-
det elmaradt, mert nem nyújtott anyagot nézeteltérésekre

és így nem is tárgyalták. Sok nézet és kijelentés hangzik
el az előzmények teljes elhallgatása mellett, ami ugyancsak
onnan van, hogy a talmudi diskusszió az élő szó hű vagy
kivonatos lejegyzésére szorítkozik. Az élő szó pedig nem
szorul kommentárba, mert azt a közvetlen viszonyok szol-
gáltatják. A legnagyobb hézagokat lehet azonban megállá-
pítani ott, ahol szövegmagyarázó elvekről van szó. Kétség-
telen ugyanis, hogy úgy a palesztinai mint babilóniai főis-
kolákba kerülő ifjak bizonyos készsétséget hoztak maguk-
kal. A készsétségs anyaga főképpen a szentírás szövege és
annak magyarázata lehetett. Amit a hallgató készen ho-
zott magával a főiskolába, az mint elemi tudás szerepelt
amit nem fejtettek ki többé, csak hivatkoztak rá az alk-
alomhoz képest. Ilyen rövid alkalmi hivatkozásokra bukka-
nunk legsűrűbben szövegmagyarázó diskusszióiban, a mi
természetes is. Csak az a kár, hogy az utókor számára
elveszett az akkori elemi ismeretek corpora és kénytelenek
vagyunk azokat töredékes idézetekből és alkalmi megjeg-
yzésekből megkonstruálni.

Vizsgáljuk meg ez alkalommal, hogy a halacha minő
különbséget tett a tóra egyes szövegei között? Mert hogy
különbségek voltak, azt egyes adatok kétségtelenné teszik.
Ilyen pl. a pal. talmud ama tétele למן תורה קודם דבר ילמדן j.
M. K. III. 5. Ennél az idézetnél különben is megállhatunk,
mert azonkívül, hogy a tóra szövegét a haláchikus követ-
keztetés szempontjából két részre osztja, kinyilatkoztatás
előttire és az azt követő részre, iskolai példája annak, hogy
ily rövid és senki által meg nem támadott mondanok mily
szorosan függnek össze a speciális esettel és mennyire nem
általános érvényűek. Tény ugyanis, hogy úgy a pal. mint
a babil. talmud számos haláchát vezet le a pal. mint a meg-
előző szövegekből. Így pl. a családalapítás törvénye Gen.
1, 28 vagy 9, 7 alapján Jebám. 65b és Szanh. 59b szerint.
Gen. 9, 7-t kell feltételeznünk Maim. Isuth 16, 1-ben. V. ö.
Jebám. 65b Tosz. s. v. ולא ק מר. A körülmetélés fontos tör-
vénye ugyancsak színjelölti törvény Gen. 17, 12 és lőv.
alján. A törvény maga ismétlődik ugyan Lev. 12, 3-ban,
de részletek hiányzanak, még a büntetésről sincs ott emlí-
tés. A talmudi források főként Gen. 17-ből vezetik le az

idevágó szabályokat. V. ö. Toszifta Sabb. 15 (16) fej. babil u. o. 19. fej. és jer. u. o. részletesen Gen. r. 46, 9-13. A mondottakon az sem változtat, hogy jer. Kidd. I. 61a 21 Lev. 12, 3-t idézi annak a megállapítására, hogy ez apai köteleesség. Babli Szanh. 59b Gen. 17-ben látja a tulajdonképi forrást, Lev. 12, 3 csak részlet הוא דאמי למישי יצבת הוא דאמי Amiről pedig kizárólagosan az első könyvből értesülünk, az a ניר הניסה Gen. 32, 33.

A felsorolt törvényeken kívül van számos szabály, szokáson alapuló mihez tartás, mely színajelőtti szövegeken alapszik. Csak néhány példát akarunk említeni. A rituális nap kezdetét Berach. 26a Gen. 1, 5 alapján határozza meg. Az asszony férje rangja és vagyoni helyzete szerint él. Ketub. 61a Gen. 3, 20 szerint. Az eskü fogalma és formája Gen. 24, 2 (Sebuót 38b). Gen. 9, 11 (Seb. 36a). A vendégfogadás fontossága Gen. 18, 3 (Sább. 127a). A bántalmazó nem nyer engesztelést Istentől, míg a megbántottól nem kér bocsánatot, Gen. 20, 7 (B. K. 92a). Rabszolgákra nem vonatkozik a házasság intézménye Gen. 22, 5 (Kidd. 68a). A birtokbavétel formái Gen. 23, 13 (Kidd. 2a). Kerülni kell az örvendetes alkalmak, ünnepélyek egy időpont-ra való halmozását, אין מעדין שמחה בשמחה Gen. 29, 27 (jer. M. K. I 7. V. ö. még babli u. o. 8b).

Van még ezenkívül sok más haláchikus tétel is, mely Gen. könyvéből vagy Exod.-nak a kinyilatkoztatást megelőző szövegeiből származik. Egy egész csoportja a törvényeknek, az úgynevezett בני נח מצוה noachidák vagyis az egész emberiségre vonatkozó parancsok csakis Gen. könyvében találhatók. Jellemző végül, hogy Jebám. 5b szerint a kinyilatkoztatáselőtti törvények súlyosabbak, mint a későbbiek.

Mindebből világosan látjuk, hogy a tétel ובי למדין מקורם nem lehet általános értelmű. De meg kell állapítanunk másrészt azt is, hogy arra a tételre vonatkozólag, melynél e kijelentést találjuk, feltétlenül fennáll még a babli szerint is. Sőt ez utóbbi a vonatkozó vers idézését is mellőzi. Eből azt gyaníthatjuk, hogy az idézett szavak bizonyos elvvel kapcsolatosak, melyet a diskusszió elhallgatott, de amelyet magáénak vallott úgy a jer. mint a bab. talmud.

אחר מתן קודם ואחר הדבור vagy אחר מתן תורה és קודם megkülönböztetése mellett önként adódik a tóra szövegének egy másik felosztása, a törvénytani és elbeszélő részek megkülönböztetése. Ez ugyanis haláchikus szempontból a legtermészetesebb felosztás. Amikor törvényről beszélünk, akkor azokra a szövegekre gondolunk, melyek törvényt tartalmaznak. Az elbeszélő részek előzményei és kísérő körülményei lehetnek ugyan a törvénynek, de maguk nem nyújthatnak tulajdonképeni törvényt. Az agádisták szükségesnek találta magyarázni az elbeszélő elemeknek a tórába való felvételét. R. Jiczchák azt mondja, hogy nem kellett volna kezdődnie a tórának, csak a második könyv 12-dik fejezetével (mert csak onnan kezdődnek a tulajdonképeni törvények), hogy azonban mégis a Genesissel kezdődik, az azért van, mert Isten tudatni akarta hatalmának erejét, amint irva van (Zsol. 111, 6) Tetteinek erejét tudtul adta népének, adván nekik nemzetek birtokát. Tanch. ed. Buber Beresit 11. Bővebben fejti ki a gondolatot Rasi Gen. 1, 1-hez (V. ö. még Gen. r. I 2. Tanch. Maszé 10 és ed. Buber u. o. 7.). R. Jiczchák idézett kérdése nem áll ugyan teljes terjedelmében, mert, mint kimutattuk, vannak Gen.-ben is haláchák, csak hogy aránytalanul kis számban az elbeszélő szövegek terjedelméhez képest. Mindenesetre tükröződik benne a tudatos megkülönböztetés törvénytani és elbeszélő szövegek közt, amit különben számos más agádában is találunk.

Az elbeszélő elemek azonban, ha mindjárt nem is nyújtanak közvetlen haláchát, mégis mélyreható a zsidó életre való befolyásuk, közvetve pedig a haláchát is gazdagítják. A talmud felhasználja a nem-haláchikus adatokat tények és helyzetek megállapítására, melyek tanulságos példákat nyújthatnak a gyakorlati élet számára. Ilyen példák analógiákká válnak és a törvény jellegével bíró intézményeknek az alapját képezik. Így pl. nem találunk rendelkezést az adásvétel, a birtokszerzés formáira és módjaira vonatkozólag, de igenis van példa arra, hogy adtak és vettek. Ábrahám kettős barlangot és mezőt vett Efrón-tól 400 sekelért Gen. 23. Jákob mezőt vett Chamór fiaitól 100 keszitáért U. o. 33, 19. Sűrűbb példák vannak a Szent-

írás későbbi könyveiben. Legnevezetesebb idevágó hely Jer. 32, 7-16. Ezekből az esetekből leolvassa a talmud azt, hogy a régi adás-vétel mily formák között ment végbe és ezekből az elemekből építi fel a magánjog egyik nevezetes fejezetét. V. ö. jer. Kidd. I 3. babli B. B. 100a. U. o. 69b. Kidd. 2a. Éppen úgy nincsen törvény arról, hogy miként kell esküdni (A szóta esetétől eltekinthetünk e helyen, mert az nem közönséges eskü), de találunk analógiát az esküre Ábrahám életében Gen. 24, 2 és köv. V. ö. Seb. 38b. A talmud innen állapítja meg a törabeli eskü formáját נקטת חפץ שם המפורש. Kiegészítőleg v. ö. Seb. 36a, mely Gen. 9, 11 és 15-ben ולא יהיה עור מכול is lát analógiát az eskü formájára. Hogy hogyan kell egy munkásnak dolgoznia, arra Jákób élete nyújt analógiát Gen. 31, 6 ככל כחי melyre Maim. Szechirut 13, 7 hivatkozik. Ez minden valószínűség szerint egy régi midrasmagyarázaton alapszik, mert az előtte való szabály, hogy a munkás ne csökkentse bérbe adott munkaerejét saját céljaira fordított külön munkával, vagy munkaképességének egyéb módon való leköltésével, benne van a Tosziftában. B. M. 8, 2. 387. Világosabb analógiát nyújt Gen. 31, 40, melyet B. M. 93b mint költelenséget regisztrál.

De nemcsak jogi, hanem rituális vonatkozásokban is van nagy szerepe az analógiának. Nőé áldozása Gen. 8, 20 analógiául szolgál rab Huna értelmezése szerint Zebach. 108b a העלאת הבית ismérveinek a megállapítására. A prozelita bemutatathatja a נכדיו-t a megfelelő szakasz olvasása mellett Gen. 17, 4 alapján, melyben Ábrahám a népek atyjának nevezetik. Maasz. Sényi végén. Az ősi népeknél Gen. 20 12 szerint csak az anyai rokonság vétetett számba az e címen tiltott házasságoknál. Ez az analógia törvénné szilárdul a talmudban. Szanh. 58b. A rituális metszésre vonatkozólag Gen. 22, 10 וקח את המזבח Zebach. 97b és Chul. 16a. A szombatra vonatkozólag Gen. 24, 17. Sabb. 77a.

Az idézett példák eléggé mutatják, hogy a nem-haláchikus szövegeknek jelentős szerepük van a haláchában ott, ahol analógiát nyújtanak jogi vagy rituális mihez tartás-
ra. Az analógia útján megállapított szabály gyakorlati szempontból mellrendelhető a tulajdonképeni törvény mellé,

ha az analógia különben helyes és alkalmas az általánosításra. Mert ez a döntő. Vannak ugyanis nem általánosítható példák is, elszigetelt és a helyi viszonyokkal összefüggő vagy vélelenségek összetalálkozásából eredő esetek, melyek nem alkalmasak a haláchikus analógia képzésére. Ilyen példák természetszerűen leginkább az első könyvben találhatók. Az első 11 fejezet az emberiségről szól általában. Főbb elemei a világteremtés, vízözön és Bábel tornyának az építése. A 12-dik fejezettel kezdődik a patriárchák története. Vándorutjaik és viszontagságaik köré csoportosuló eseményekben több idegen elem is vegyül. Így különösen József történetében előtérbe nyomul az egyiptomi élet. József egyiptomi szokás szerint temeteti el atyját. Bebalzsamoztatja. E művelet 40 napig tart. 70 napig tartott a síratás. Azután következett külön hétnapi gyász Gen. 50, 2-10. Ez az egész gyászszertartás speciálisan egyiptomi volt. Az ősök történetében ez többé nem ismétlődik és a multat különben nagyrabecsülő hagyomány nem láthatott ebben a teljesen idegen rítusban analógiát.

A sabchai r. Acha a Gen. 50, 10-ben szereplő hétnapi gyászból való következtetést azért nem tartja helytállónak, mert azt lehet mondani שיש בזה חשבון ועוד לה מילת יורה דרומה שיש יעקב שיש בזה חשבון ועוד לה מילת יורה. A Seeltót minden valószínűség szerint nem a jer. hanem Gen. r. 100, 7 alapján szól arról, pedig ott is olvassuk ולמדן דבר קודם מ"ה. R. Acha tehát mellözi a világosan kimondott okot és más magyarázatot ad helyébe. Hasonlót mond Nachmanides Gen. 27, 29-hez ואולי נאמר ולמדן דבר שנתן בהם מתחלה נכדיו האומות. Ez ugyan nem fedezi a ולמדן דבר קודם מ"ה szavakat, de okot tartalmaz, mellyel az adott szabályt megmagyarázhatjuk. Látjuk ugyanis, hogy csak olyan hely nem vétetik analógiául, mely a נכדיו האומות sajátos szokása gyanánt vehető. A szövegnek ez a kivételes helyzete, hogy idegen szokások tükröztetése folytán nem alkalmas analógiára, természetszerűen, mint már említettük, csak a Gen.-re illik. Ezen a véletlenen alapulnak az idézett kétértelmű szavak מהן הורה קודם-rol, melyek azonban csak egy-két példára alkalmazhatók.

Megjegyzendő azonban, hogy a kivétel csak az ana-

lógiai körében konstatalható. Ahol parancsról van szó, nem szorítható háttérbe a Gen. szövege semmiféle tekintetben. Az a kevés törvény, mely benne van, teljesen egyenrangú a kinyilatkoztatási törvényekkel. Sőt, mint Jebám. 5b mutatja, súlyosbító körülménynak tekintették, ha a parancs színajelőtti, mert az ősiség csak nyomatékot ad a szabálynak és emeli jelentőségét.

Budapest.

Dr. Guttmann Mihály.

IRODALOM.

SZETNIRÁSI KÁNON- ÉS SZÖVEGTÖRTÉNET TEKINTETTEL A KELETIEKRE.

(*Hadzsega Gyula*, Szentirási kánon- és szövegtörténet tekintettel a keletiekre, *Ungvár*, 1917. 8. r. 136 lap. Ára 6 K.)

Ez a munka, amely első sorban theologiai hallgatókat tart szem előtt, 21 fejezetben tárgyalja az ó- és újszövetségi kánont és a szöveg történetét katolikus álláspontból. Mint a cím mondja, „tekintettel a keletiekre”, ami annyit jelent, hogy polemizálva a keleti egyházzal, amely a protestánsokhoz közledett, azokkal már a 17. század eleje óta több ízben tárgyalt és theologiai növendékei sűrűn küldi a német evangélikus fakultásokra. Felette érdekes tény, de bennünket e helyen sem ez, sem az ujttestamentum tovább nem fog foglalkoztatni, hanem csak az „ótestamentom” és az is tisztán tudományos, nem dogmatikai szempontból. Mi a „szentirási kritika” alatt egész mást értünk, mint a szerző, kinél ez lényegében a kath. egyház hivatalos értelem megállapítását jelenti, akár a régiekét, (egyházatyákét) akár az újakét. A saját szempontjából szerző világosan és népszerűen adja elő a dolgokat, mint egy kollégiumban szokás. A biblia szövegének írástörténeti kritikájáról nincs szó, a héber szöveg körülbelül szóba sem kerül, valamint a régi aram fordítások sem, hanem a görög, román, bolgár és szerb fordítások, vagyis a LXX. kivételével a keleti egyház fordításai.

Terjedelmes fejezet az „ószláv biblia története” (63—76), melyet csak az ószövetségi kánon kialakulása mul felül (22—48). Tartalma nem az, ami az új bevezetéseké, hanem főkép az egyházatyák nézeteinek a felsorolása. A zsidók felfogása, beleértve Josephust és az alexandriai zsidókat, másfél oldalon van letárgyalva (24—25). Itt nem pontos. 2. Makkab. 2, 1—3 azt mondja, hogy Jeremiás pró-

féta a számüzötteknek átadta a Törvényt (tórát), nem azt, hogy Jeremiás törvényt adott, ahogy szerző szavait (25) érteni lehet. „A jeruzs. Talmud Esther könyvének megerősítéséről szól. Azt mondja továbbá a Talmud, hogy Nehemiás lezárta a kánont” (ugyanott). Mindkét mondat helytelen, a jeruzs. talmud nem beszél sehol Esther megerősítéséről, a Talmud pedig Nehemiást nem is tartja írástudónak, hanem Ezrát. A 33. lapon szerző helyesen beszél ily összefüggésben Ezráról és nem Nehemiásról. Hogy „Josephus Flavius legfeljebb a maga szektájának nézetét tolmácsolja” (u. o.) és nem a palesztinai héber kánon terjedelmét adja, előttünk érthetetlen állítás. Milyen szekta?

Az egyházatyák s más egyházi tekintélyek (zsinat, const. apost.) jórészt a héber kánont fogadták el, amint H. felsorolásából kitűnik. Vissza térve egy előbbi pontra, különösnek tartjuk a következő állítást: „Jellemző e tekintetben, hogy pl. a szentpétervári egyházi akadémián a zsidó Chwolson tanította a héber nyelvet. Chwolsonnak az utolsó vacsora idejére nézve Gorkijjal nagy vitája volt. . . A moszkvai és szentpétervári metropoliták igazat adtak a zsidó Chwolsonnak” (11. lap). Ismert kérdésről van szó, de az mellékes itt, a fődolog az, hogy Chwolson áttért az „orthodox” hitre, miért zsidó tehát hitbeli kérdésnél? Nem voltak más zsidók a héber nyelv tanárai, pl. Petrus Níger? És ha zsidó is maradt volna Chwolson, nem lehet neki egy exegetikus kérdésben igaza? Szerzőnk metropolitább, mint a legnagyobb két orosz metropolita. A keleti teológusok, mint H. referátumából kitűnik, elfogulatlanul kutatták a kánon kérdését. Az ujszövetségre nézve is inkább a modern protestáns teológusokkal tartanak az „orthodoxok”, amiért H. (54. l.) nincs velük megelégedve.

Az apokryph irodalomról szóló fejezet (54–62) a nézetek egész tömkelegét mutatja és nem csoda, hogy a protestáns egyházak a régi héber kánonra mentek vissza. A szláv irodalom érdekes adatokat őrzött meg, mint ismeretes a Henoch egy része csak ószláv fordításban maradt meg. Terjedelmes fejezet szól az „ószláv Biblia történetéről” (63–77). Ehhez nem értünk, de érdekesnek tartjuk az utolsó mondatot, amely így szól: „Megjegyzendő, hogy

számok helyett — a görögnek megfelelőleg — betűket használ a fejezetek és versszakok jelölésére” (77). Ez természetes, mert a számokat az araboktól vették át az európaiak (az arabok az indusoktól), míg a görögök, mint a zsidók, betűket használtak számjelölésre. Szép konzervativizmus.

„A Szentírás olvasása” c. fejezet (109–118) előadja a nézeteket arról, hogy szabad-e, kell-e az Írást olvasni. A keletiek általánosságban a protestáns álláspontra helyezkedtek, hogy nem a hagyomány, hanem az Írás maga a tekintély, a hit forrása és szabályozója. Más szóval, hogy a biblia „papoknak és világiaknak egyaránt kézbeadhatók”. (115). Vannak nézetek is. Említésre méltó, hogy a zsidók ilyen gondolatra sohasem jutottak, néhány résztlettől eltekintve, a bibliát rendszeresen olvasták fel az istentiszteletnél, a magánolvasást nagy érdemnek tekintették, mint „Az óhéber könyv” c. munkában kimutattam, bibliák óriási számban voltak forgalomban. A héber szövegről a 120. lapon azt olvassuk: „*Szándékos rontásról a héber szövegben nem szabad beszélni*” (Eleonskij: Az ószövetségi szöveg története). Messianikus helyekről van szó, melyek a héber szövegben másképp hangzanak, mint a szláv szövegben és ezért a hébert a fordítások és egyéb kritikai eszközökkel kell a szláv szöveggel összehangba hozni.

A keleti egyház bibliáiról és annak felfogásáról tudommal nincs magyar könyv. Ebből a szempontból Hadzsega könyve hézagot pótol és ajánlható mindazoknak, kik ebben az irányban érdeklődnek. A felvilágosítás, informálás célját a mű sikeresebben, vagy legalább kellemesebben szolgálná, ha tárgyilagosan referálna és nem polemizálna. Magától értetődik, hogy a szerző is, az olvasó is megmaradhat saját álláspontjánál.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

GERMANIA JUDAICA

herausgegeben im Auftrage der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums von M. Brann und A.

Freimann, Frankfurt a. M. 1917. (Band I. 1. Von den ältesten Zeiten bis 1238. A—L.)

A címben nevezett mű abécé sorrendben sorolja fel a német birodalom mindazon helységeinek nevét, amelyekben valaha zsidók éltek, a legrégibb időtől a bécsi szerződésig (1815) és tudományos történetüket adja elő. A terv előkészítésétől az első füzet megjelenéséig 14 év múlt el, noha a legkiválóbb tudósok ülnek a bizottságban és így is csak úgy sikerülhetett az előkészítés, hogy először *Süssmann A.* (elesen) és azután *Tykocinsky H.* állandó segédmunkásként alkalmaztatott, amelyenkről nálunk álmolni sem mernének. De ez mellékes, a tudományos munka létesülése a fő. A mű három kötetből fog állni. I. A legrégibb időtől II. Frigyes zsidó szabályzataig *Judenordnung* (1238). II. 1238—1500-ig. III. 1500—1815-ig. Célszerűbb lett volna egy alfabetán belül tárgyalni az egész anyagot, a hármas felosztásra más ok nem gondolható, mint az, hogy a mű megjelenése előbb legyen megindítható. Ha a mű teljes lesz, így is össze lehet majd olvasni a cikkeket.

Az egyes cikkek berendezése egységes terv szerint történt, amely terv az előszóban (IX. lap) közölve van. Minden közegnél először a *külső* történet adatik elő, amihez a község keletkezése, jogi állása, fa jainak száma, megsemmisítése tartozik. A *belső* történet: a szabályzat, igazgatás, törvénykezés, oktatás, vallásos intézmények (zsinagóga, fürdő, temető), községi tagok gazdasági helyzete, egyletek. Minden közegnél a kiváló férfiak életrajzai is adatnak, ilyen férfiak: a vezetők, írók stb. A cikkek rövidnek, tömöttek, de közérthető formában irandók meg. Ez nagyjában a tervezet, amely az előttünk fekvő I. kötet 1. felében (168 nagy 8 rétű oldal) keresztül van vite. A munka derekát az e célra fizetéssel alkalmazott már nevezett *Tykocinsky* végezte el, de *Brann* és *Freimann* szerkesztők maguk is jelentékeny anyagi munkával járultak hozzá. B. a sziléziai cikkeket írta, lévén a sziléziai zsidóknak speciális történetírója. A szerkesztők egyik alapvető munkája az irodalmi kutforrások összeállítása volt.

Jelen kötetben különösen fontos cikkek: Bayern (22—24), Böhmen (27—46), Bonn (46—60), Cöln (69—85 *Kober*), Donau

(szint a legrégibb héber név 87—88), Erfurt (97—102), Frankfurt (104—108), Halle (124—130), Kärnten (140—142), Koblenz (144—147), Leipzig (155—157), Lothringen (160—163 *Ginsburger*).

Már ebből a névsorból, amelyben minden terjedelmesebb cikk bennfoglaltatik, látszik, hogy a zsidók története a legrégibb idő óta alapjában szintért változtatott, mint a helyi történet általában. A kiűzések hatása azonban csak a II. kötetben fog mutatkozni, minthogy a fekete halál (1348) üldözései után kezdődött a rendszeres száműzés. Az újkor elején a zsidóság német földön megfogya, megtörve volt. Kérdés, hogy 1238., vagyis II. Frigyes *Judenordnungja* korszakalkotó jelentőségű-e a német zsidók történetében?

Ezzel általánosságban bemutatuk a nagyjelentőségű munkát. Az olvasott cikkek a legnagyobb alaposág benyomását tették reánk, itt-ott meglepő részletekre bukkantunk, de észrevételeink jelenleg nincsenek. Egy standard work-kal több az ilyenekben szegény zsidó irodalomban, az ár aránylag alacsony lévén, könnyen megszerezhető.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

A HÉBER NYELV TÖRTÉNETI GRAMMATIKÁJA.

(Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testaments von Hans *Bauer* und Pontus *Leander Erster* Band: Einleitung. Schriftlehre. Laut und Formenlehre. Mit einem Beitrag (55—69) von Paul *Kahle*. Erste Lieferung. Halle a. S. 1918 8°, IX, 272 oldal).

A jelen grammatika célja, hogy az általános nyelvtudomány elvi alapján kutassa a héber nyelvtant, ami eddig nem történt. Az indógermanistika adja a módszert. Idézem a szerzőket: „Was wir in diesem Buche anstreben, ist also, auf Grund der Prinzipien der heutigen Sprachwissenschaft unter steter Vergleichung der verwandten Idiome und ausgiebiger Verwertung des epigraphischen, besonders auch des keilschriftlichen Materials eine wissenschaftliche Darstellung und Erklärung der hebräischen Spracherscheinungen zu bieten, wie sie beim gegenwärtigen Stand der Forschung erreichbar sei“ (IV. lap). Ezen az alapon a legmeglepőbb új

eredmény a szerzők szerint, hogy a héber vegyes nyelv (eine Art Mischsprache), amelyben egy régibb és egy újabb réteg mutatkozik. Ezzel kapcsolatban áll az az ujtítás, hogy az *imperfectum* és *perfectum* he'yett szerzők *aoristos* és *nominal* (és *vav-nominal*) terminusokat hozzák be, általában a verbumnál új terminusok vannak.

A megjelent részlet a következő négy szakaszból áll: I. *Bevezetés* (1—55). Fejezetei: 1. A sémi nyelvek. 2. A héber nyelv története. 3. A héber nyelv grammatikai feldolgozása. 4. Fonetikai és nyelvtörténeti előészrevételek. II. *Az írásjegyek* (56—162). Az öt fejezetből négyet (6—9 k. k.) Kahle irt, melyekről a jelen könyv megjelenése előtt irt ismertetést e cikk végén adjuk. Tárgyalásra kerül: a héber bibliaiszöveg maszoretikus hagyományozása, a magánhangzók jegyei, a különbözőképp olvasandó mássalhangzók jegyei a szónyomás (hangsúly) és a szöveg előadásának jegyei (56—162). III. *Hangtan*. Összesen 17 fejezet (10—26 k. k. 163—242). IV. *Alaktan*. Egyelőre csak a pronomen (27—29 k. k. 243—272). Az egyetemes ítéletet az általános nyelvtudomány szaktudósainak kell átengedni, mi csak részletekre szorítkozhatunk.

A sémi nyelvek csoportosítására nézve szerzők a Hommel nézetéhez csatlakoznak, de úgy látják, hogy az *akkad* nyelv a héberrel szorosan összetartozik, mire több bizonyítékot hoznak fel, melyek közt a legérdekesebb a lexikális bizonyíték. 19 közös szó van a két nyelvben, melyekre a többi sémi nyelvben nincs *aequivalens*. Ezek között van *אח* (nota accusativi) és *ש* (= *אשר*). Külön közös csoport *אני*, *אנכי*, *אנחנו*, *עיר* (holló) (6—7). A régi csoport tehát *akkad-héber*, a fiatalabb csoport föníciai, arab, áthiops (8). A sémi népek őshazája Arábia (9). Sematikus áttekintés a sémi nyelvek koráról, élettartamáról és rokonsági viszonyukról található a 17. lapon. A legrégebb az egyiptomi, melyet a szerzők a sémi nyelvek közé számítanak (4000 ante). Ha ettől eltekintünk, a sorrend a következő: *babyl. assyr* (2800 körül); *héber* 1500 körül (moabita is), föníciai (1000 körül), *aram* (900 körül), *arab* (időszámításunk eleje körül). Még négy nyelvről van szó: *szabeus* stb. A korok az írott emlékekre vonatkoznak, nem a nyelvek életkorára.

A héber nyelv története a nyelv megnevezésének meghatározásával kezdődik. „Der Name hebräische Sprache” *לשון עברית* findet sich erst in der Mischna, im Alten Testament dagegen (vielleicht zufällig) noch nicht” (13). A misnában előfordul többször *עברית*, pl. *Jadajim* 4, 5, de *לשון עברית* nem található a misnában, hanem *Szanhedrin* 21 b *Mar Ukba* vagy *Mar Zutra* mondásaiban, itt is szövegünkben *לשון עברי* (nem *עברית*). A helyeket, amelyeken a héber írásról és nyelvről a bibliai könyvek írásával kapcsolatban szó van, idéztük könyvünkben „Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből” II. szakaszában.

Ellenben *לשון הקודש* rendes név a misnában, pl. *Szóta* 5, 2 *ב לשון הקודש*; *נאמר*; 8, 1; 9, 1. szerint *לשון הקודש* a későbbi zsidó irodalomban az uralkodó (u. o.). Az *Amarna*-levelek említik a *Habiru* embereket, kiket *עברים*-el azonosítottak. Hogy az *ע* h hanggal van visszaadva, nem nehézség, mert e levelek írója az *ע*-t más szavakban is h-val írja át, pl. *haparu* = *עפר*, *hulla* = *על*, *zuruh* = *זרע* (14. lap és u. o. 2. jegyzet). Vajon nincs-e ennek a kiejtésnek nyoma a bibliai héberben? A 97. zsoltár 11. verse, a jól ismert *אמר ווע לצדק* kissé merész képet tartalmaz és emendáltak már a régi fordítások alapján *אמר ווע לצדק*-ra = világosság sugárzik az igazságosnak (l. Ginsburg és Kittel kiadásait). Nem lehetetlen azonban, hogy csak a h hang van *ע*-el átírva.

A héber nyelv dialektusairól szólnak a 28—32. lapok. Nemcsak a konzonansokban, hanem a vokálisokban is mutatkoznak. A maszoreták vokalizációjában a jeruzsálemi dialektus érvényesült. Ez a vokalizáció az összehasonlító nyelvtudomány szerint teljesen megbízható. De a héber kiejtését csak a 6. századból, a maszoreták korából ismerjük. A kiejtés szerint vokalizáltatott az egész héber irodalom, tekintet nélkül arra, hogy mely vidékről származtak a könyvek és hogy ejtették ki szerzőik. „Das Verhältnis ist also ähnlich, wie wenn wir die deutsche Literatur etwa von 1100 ab nur in Konsonantenschrift besäßen und mit den Vokalen des Leipziger oder Münchener Dialektes von 1900 aussprächen” (31). Van mindebben igazság és sok tulzás. A bibliából ugyanis minden héten háromszor nyilvános is-

tentiszletnél olvastak, az iskolákban állandóan tanulták számos ember könyv nélkül tudta, a zsidó nép intelligenciája benne élt, nem volt tehát soha holt nyelv. Ez egy. A második pedig az, hogy szent könyv volt, melyet formailag is csodás gondnal őriztek, tehát a kiejtést is.

A héber grammatika történetének rövid ismertetése után (a régibb történet Bacher munkái alapján) következik az írás-jegyekről szóló szakasz. A jelenlegi írást „alakja után כתב מרבע-nak négyzetes írás származása után pedig „assyr“-nak, vagyis syr, aram írásnak nevezték, ellentétben a régi „héber“ írással, כתב עברי (57). Hogy Ezra hozta volna magával az aram írást, helytelennek tartja. Hogy ezt a kérdést részletesen tárgyaltuk (Zur Einleitung in die H. Schr.) nem jutott tudomására. Téved a szerző, hogy a régiek, pl. a talmud, ismerték a כתב מרבע terminust. Ki használta először? — A héberben eredetileg nem voltak a szavak elválasztva. „Worttrennung durch *Spatien* findet sich zuerst in Inschriften und Papyri aus persischer Zeit, sie ist ferner in mehreren nabatäischen und sinaitischen Inschriften nachweisbar“ (59). A *scriptio continua* mellett felhozható a görög szokás, amely a sémi (föníciai) írásból ered.

Az 5 végbetűről azt olvassuk, hogy a zsidó grammatikusok 4-et אותיות משמות-nak neveztek, a 5-et azonban כתובות-nak zárt (60). A מן כתובה és מן פתוחה már a talmudban Sabbath 104 a és Szanh. 94 a található (Masoretische Untersuchungen 55, Bacher, Terminologie I, 163). De az אותיות כסולות is talmudi eredetű, j. Megilla 71 d 32 כל האותיות הכסולות כאלף בית. Az egész kérdést tárgyaltam Zur Einleitung 100—106 (Tanulmányok 86—90), ahol azt. iparkodtam bizonyítani, hogy egy ideig végyesen használták a kétféle betűt. A héber a szótörést nem ismeri, vagyis nem lehet a sor végét mással, mint egész szóval befejezni. E célból egyes betűk felső gerendáját (vonását) meghosszabbítják. Ezek a betűk אהלת. Így könyvünk is a régi felfogás szerint, megjegyezve, hogy a nyújtás kéziratokban ג, ה, נél is előfordul.

Ehhez megjegyezzük, hogy a maszóra אהלת-ről nem tud semmit, a fosztati 11. századbeli válólevelek tetszés

szerint tágitják a betűket. A zsidó házasságfelbontás II. 85 (német kiadás II. 94.) és az benyomásom, hogy a litterae dilatabiles szabály igen késői eredetű és nem érdemel helyet a nyelvtanban. A kanaanita ábécé nem keletkezett képirásból, hanem független találmány. A föníciaiak közvetítették nyugatra, talán délre is, de nem találmányuk (69). 69. lap 5 betű áll a felsorolásban. A rövidítéseknél (71) fel kellett volna említeni, hogy a Sachau papyrusokban már előfordul ש : של helyett, a zsidók tehát már az 5. században időszámításunk előtt ismerték a rövidítéseket.

A maszóráról szóló fejezetet P. Kahle, e téren már eddig is kivált tudós írta, a maszórát a legszelesebb értelemben véve. Négy szakaszra (6—10 §. §.) oszlik az egész anyag, melyeknek címei a következők: A héber bibliaszöveg maszoretikus hagyományozása (6 §). A vokális jelei (7. §) A különbözökép olvasandó konzonánsok jelei (8. §) A hangsúly és a szöveg előadásának jelei. (9. §) A vokalizáció összefoglaló története az irodalom nagyméretű felhasználásával, igaz, hogy a középkori héber irodalomnak jórészt csak másodkézből való vételével. Kahle jelenleg a babyloniai és palesztinai punctatio (nem azonos a tiberiáival, azaz a mienkkel) legnagyobb ismerője és nagyon érdemes munkát végzett. A hangjegyek homályos történetének több pontjára fényt derített, még többnél felvetette a problémákat és utat mutatott a további kutatásra. Kezében van a szerző kedvességéből az általa írt részlet, melyhez futólagos olvasás alapján a következő megjegyzéseket fűzhetem.

A „szóferek javításai“, melyek 11 és 18 között igazodnak, nem is egy egész oldalon vannak letárgyalva (76—77). Legalább utalni kellett volna „Masoretische Untersuchungen“ 49—52. lapjaira, hol be lett bizonyítva, hogy a név a palesztinai tudósoktól ered és több pont meg van világítva. Minthogy szerző az említett iratot ismeri (a rendkívüli pontoknál eredményeit elfogadja 79. lap), itt is utalhatott volna rá.

A „nyílt és zárt szakaszok“ (80.) nem abban különböznek, hogy az első hosszabb és a második rövidebb, habár pl. a tórában 290 nyílt és 379 zárt szakasz van, hanem

két különböző felosztási módot mutatnak, melynek alapelvei nincsenek kikutatva. De ettől eltekintve utalni kellett volna arra, hogy a hellenista könyvek is ismerték a szövegnek üresen hagyott tér által való külső tagolását, ami először folyóiratunkban, azután La letteratura moderna sul libro könyvemben (51. lap) és Papyri und Talmud c. előadásomban bizonyítottam. A szakaszokról behatóan értekezik Finfer alább megnevezett művében. Igaza van a szerzőnek abban, hogy a szemnek láthatóan a versekre való osztás későbbi, mint a szakaszokra való osztás (80). De elméletben még kérdéses, hogy nem régebb-e a versebeosztás? Erről a kérdésről bővebben szoltam a Jewish Quarterly Review-ban (régibb évfolyam), ugyancsak a versekzet és versvég jelzésekről.

A dolog természetében van, hogy a versekzet a fontosabb, az emlékelesnél a versekzet lévén a fő (Revue des Études Juives LV, 216-7). Habár a punctator a versvégi pontokat alkalmazta, pl. a Kahle 81. sz. hivatolt kódex, mégsem tekinthető ez a jel maszórának, amely tudommal nem említi. A palesztinai heti szakasz (דברים) beosztásról szóló részletet K. a következőkkel fejezi be: „Die Seder-Einteilung des ganzen Alten Testaments ist in Vergessenheit geraten, seitdem die Kapiteleinteilung der Bibel vom Christentum übernommen wurde. Das ist seit dem 14. Jahrhundert geschehen” (81). Ezt K. átveszi Ginsburg Introduction into the Hebrew Bible 25 lapjából, de azért nem helyes. A héber bibliák nem vették át a 14. században a fejezetbeosztást a bibliába, Meir Nátán, a Jair Natib a héber biblia konkordanciájának szerzője, ki a fejezetbeosztást átvette, a 15. században élt. De ettől eltekintve, az elfelejtés ezzel az átvétellel nem áll semmiféle összefüggésben. Elfelejtették a századok folyamán a szédereket, mert nem volt használatban. Meg kell jegyezni, hogy most is ismeretesek, külön héber könyv foglalkozik velük (Finfer, a 31. köv.) מערכה (a nyugatiak, palesztinaiak) hibás pontozás, a bethbe nem kell dages. K. szerint a Jakob ben Chajim által redigált rabbinikus biblia (1524—25) a Ben Aser szövege és ez a *textus receptus* (89). Segol = סגול (a tárgumban) = szülő, a vokalis külső

alakjáról. Az egyetlen hangjegy, amely így kapta nevét (98). Volt palesztinai rendszer is, nemcsak a babyloniai, amely csak 6 vokálissal bírt (98). Hogy a kábec á hangzó, babyloniai eredetű, a spanyol zsidókhoz a babyloniaiaktól jött (100). Nem értjük a szerzőt, hisz a görög fordítások (LXX stb.) á-val írják át, Abraham, nem Abrohom. A szerfard kiejtést Reuchlin vezette be a hébernek tudományos kiejtésébe (102).

Hogy milyen eltérések vannak a punctatióban, érdekesen mutatja a pathach gubba (pathach furtivum). Az eiről szóló részlet a 113. lapon olvasható.

A köznyelven, a helytelenül úgynevezett német-zsidó zsargomban, a démont „ruch”-nak nevezik; épp így nem mondják, hogy van „koach”-ja, hanem „koch”-ja. Ez meg egyezik a Reuchlin-profétakódex vokalizálásával. Pontos tóraolvasók ך szót nem „ruach”-nak, hanem „ruvach”-nak ejtik. És így más hasonló szavakat. Ennek okát senki sem tudja, azt sem, hogy mióta járja ez a kiejtés. Egy hozzámm intézett kérdésre nem tudtam kellő felvilágosítást adni. Talán a szóban forgó pontozási módszerben találhatjuk meg a feleletet: ך irás szerint kiejtve, *ruvach*. Hogy azután kovacht is olvasnak, noha az a szó mindig defective íratik (כח), már csak következetesség.

A legtanulságosabb rész a vokálisok és accentusok történetéről szól, melyből a babyloniaiakból a névnel több alig ismeretes. Sokat foglalkoztak aránylag a Pászékkal (Peszik), melyről K. (157—162) beszél. Következetesség eddig nem állapítható meg, az azonban, hogy „valamely hagyadikus okokból” kihagyatott volna (160 lent), kizártnak tekinthető. K. hivatkozik a Midras rabba 2 feje vége felé található ismert magyarázatra: אתה יוצא במדרש אברהם יש בו פסוק יעקב יעקב יש בו פסוק שמואל שמואל יש בו פסוק אברהם יש בו פסוק, amiből az következik, hogy Isten Ábrahámmal, Jakobbal, Sámuellel nem beszélt mindig, de Mózesnél mindig beszélt. A midras a naszoretikus megjegyzéssel mindig úgy magyarázza, mintha a szöveghez tartoznék. Ezt az általános szabályt itt is látjuk, a midrás úgy magyaráz, mintha a bibliai szöveg így hangzanék: אברהם יש בו פסוק יש בו פסוק יש בו פסוק, Ábrahámnál van megszakítás, Mózesnél nincs megszakítás.

a megszólításban, amely a szöveg tartalma, vagyis Isten mindig beszélt Mózesnek. Ilyen magyarázat eszébe jut az agadistának, ha egyszer van és mászor nincs Paszék, de hogy kihagyjon Paszékot, hogy az agadistának ilyesmi eszébe jusson, azt a maszoréta nem teszi. Nem is tette soha, nincs egyetlenegy kifogástalan bizonyíték sem. Praetorius a Paszékot rövidítő jelnek és régibb eredetűnek tartja, mint a puncta extraordinaria-t (idézve 162).

K. helyesen utasítja el ezt a felfogást. Hozzátehető még, hogy a vonás mint rövidítőjel nincs az ókorból kimutatva, a középkorban is pontokat használtak e célra.

Budapest, 17. 11. 2.

Dr. Blau Lajos.

ÓKORI ZSINAGÓGÁK GALILEÁBAN.

(H. Kohl und C. Watzinger, Antike Synagogen in Galiläa. Mit 18 Tafeln und 306 Abbildungen im Text, Leipzig 1916, 231 lap, 29, Hinrichs).

Ezt a diszművet, amilyen a zsinagógákról még egyáltalában nincs, ismertetem az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1918. Évkönyvében, ahol egyik-másik pontot meg is világítottam. A nagy közönséget nem érdeklő megjegyzéseimet e helyen fogom előadni. Mielőtt ezt teszem, megemlítem, hogy Tell Hum (Kapernaum), Keraze (Choraz'n), Irbid (Arbela), Umm el Amed, Kefr Birim, en Nabraten ed-Disis (Gischala), ed-Dikke, Umm el-Kanatir, Chirbet Semmaka zsinagógáinak romjai vannak leírva és többnyire rekonstruálva, melyek közül a legjelentékenyebb a Tell Humi. Antik zsinagógák nemcsak korra, hanem építésre nézve is, amilyenről az irodalmi források értesítései után nem is gondoltunk volna. Szép illusztrációja annak az általam sokszor hangoztatott felfogásnak, hogy a talmud által nemcsak házagosan, hanem egyoldaluan is vagyunk informálva. A talmud szerzői nem voltak ugyan pusztán teológusok és jogászok, de historikusok sem voltak, főképp pedig esekély volt a vallási és erkölcsi körön kívül eső világ iránti érdeklődés. A görög kivételével más keleti népnél sem volt másképp az ókori világban. Szerzőink közül az egyik archeológus, a másik építész, maguk is sajnálattal

említik, hogy a zsidó irodalmi forrásokban nem járatosak. Mégis el kell ismerni ez irányban is tanusított nagy igyekezetüket, első sorban az archeológusét. Sikertől nekik több pontban a „czechbeliek“ állításait korrigálni, homályt eloszlatni, terminusok jelentését felderíteni. Hogy itt ott tévedés is becsuszott, csupán kis szépséghiba, ami a mű nagy értékét, óriási horderejű felfedezéseit a templomépítés történetének terén, beleértve a keresztény templomépítést is, semmiképen sem szállítja le.

Ezek előrebocsátása után a mű sorrendjében haladva előadjuk észrevételeinket.

Az Irbid, a talmudi Arbél zsinagógájának építését Rabbi Izsák Chelo, ki 1333-ban járt arra, Nittai Arbelinek tulajdonította. Ez a Nittai szerzőnk szerint időszámításunk II. századában élt (59. lap). Helyesen a II. században időszámításunk előtt, Schelo pedig felreértése a francia Chelonak, mely a héber חלו átírása és így Chelonak olvasandó.

Kefr Biráim zsinagógájában találták ezt a feliratot:

יהי שמום במקום הזה ובכל מקומות ישראל יוסה חלו בן דני עשה השוקף
(91. l.)

Érdekes az orthografia יוסה, amely a misnában (Szanhedrin 56 a) előfordul, nem pedig יוסי, ahogy a név rendszeren írva van. Figyelemre méltó, hogy az áldás formulája nem תבא עליו ברכה, hanem כמעשו A p áthuzása היה szóhoz (91. l., sor) sajtóhiba. A giskalai (גיש חלב) zsinagógájában a következő feliratot találták (111. lap).

יוסה בר נחום

עבד הארץ

תאת לה

ברכתה

Aram nyelven lévén fogalmazva, megjegyzésre méltó, hogy a „láda“ nem ארנא, hanem a héber תארת הארץ a talmudban תתי-nek íratnék, ברכתה pedig ברכתא-nak, példa arra, hogy a status emphaticus ה-vel van jelölve, mint a bibliai aramban elég sűrűn, ahol általában az א helyett sokszor áll ה. Ezt a héber környezet hatásának tekintették, ami helytelen, mert az aram papyrusok szintén ily orthografiát mutatnak az V. században időszámításunk előtt, mint látjuk, itt is יוסה áll (ה betűvel). A két felirat egyuttal tény-

beli bizonyíték a Jósze név gyakoriságára. A másik gya-
kori név: Simon, azért beszél a talmud a hasonló nevűség
példájánál két József ben Simonról (שני יוסף בן שמעון). Ha a
fiu József, akkor az atya Simon.

A 180. lapon idézi a szerző az alexandriai *diplostoon*
(bazilika) leírását a tószeftából (Szukka IV.) és azt mondja,
hogy a „zsinagóga világos, tágry leírása az épület formá-
járól több felvilágosítást ad, mint az összes reconstructio
kísérletek.” R. Jehuda 3 sorban többet tudott mondani,
mint egy modern tudós 3 lapon. A modern zsidó tudósok
közt akárhány akad, aki a talmudot, akár az utolsó szá-
zad sok pilpulistája, agyagnak tekinti, melyet szabadon
gyúrhat, az alexandriai zsinagóga Krauss Archaeologie-ja
szerint (II, 258) vásárcsarnok. Szerzőnk (180, 2) ezt a „meg-
lepő nézetet” elutasítja, helyesen mondja, hogy a mester-
emberek a zsinagógában éppúgy saját csoportokban ültek,
mint a keresztény templomokban mai napig. Hasonló szo-
kásra antik világban vannak párhuzamok. A héber idézetben
az utolsó előtti harmadik szó sajtóhiba. A 185. lapon a
pentagramm (=Salamon pecsétje) és a hexagramm (=Dávid
pajzsa) érdekes megbeszélése alkalmából (ókori zsinagó-
gákban már megvannak) az irodalom közt hiányzik a
Jewish Encyclopedia összefoglaló cikke.

Vizsgálódásai folyamán szerzőnk az Antoninus-Rabbi
problémát is érinti, „Krauss kritikáját és módszerét tisztára
elhízáottnak tekinti” és más eredményre jut. Igaza van
abban, hogy anekdotaszerű adatok, de hogy bevonja (Sab-
bath 33 b.) R. Jehuda mondását a rómaiak piac, hid és
fürdő építéséről, egyszerű tévedés, mert ott Jehuda ben
Ilaj beszél, nem Jehuda a pátriarcha (211. lap 1. és 3.
jegyzet). Szerző saját nézetét történelmi vizsgálódásai alap-
ján a 217. lapon foglalja össze a következőkben: „Als
sicher kann danach angesehen werden, dass die Zeit des
Septimius Severus und Caracalla den historischen Hinter-
grund für die jüdische Legendenbildung geliefert hat und
dass der Name Antoninus, an den die Tradition alle ihren
Angaben anknüpft, dem Sohn des Septimius Severus, der
seit 198 Augustus und Mitregent seines Vaters, von 211
bis 217 Alleinherrscher gewesen ist, bezeichnet. Er ist

neben Septimius Severus der einzige Augustus, der sich
so lange Zeit im Orient aufgehalten hat, dass die Bezie-
hungen zu dem jüdischen Patriarchen überhaupt möglich
sind, und für ihn wird ebenso wie für Septimius Severus die
Toleranz gegen das Judentum ausdrücklich durch die histo-
rische Überlieferung bestätigt.” Caracalla gyerekkori játszó-
társa egy zsidó volt (Spartianus, Caracalla I. 6).

A zsinagóga átvette a pogány bazilikát és ép ezért a
zsinagóga az átmenet a pogány bazilika és a keresztény
templom közt (219). A ker. egyház a zsidóktól vette át a
szokást, hogy a férfiak és nők a templomban külön ülnek.
A görög neve a bizanci keresztény templomban
gynaikonitis, vagyis asszonyok helye. „A szokással az en-
nek számára teremtet épületalakot is átvették a zsidósá-
gtól” (221). Az előcsarnok már a tell humi zsinagógában
megvolt és arra szolgált, hogy a látogató kútból, vagy
mosdótáliból a rituális mosdást végezze, az udvar csarno-
kai és excedrai pedig az oktatást szolgálták. A jelen szo-
kás eszerint a palesztinai ókorba nyúlik vissza. „Az elő-
csarnok e kettős célját a keresztény templom a zsinagó-
rával osztja” (223). Csupa meglepő tény. „Dieser Vergleich
soll nichts weiter lehren, als dass wir bei der Frage der
Entstehung des basilikalen Kirchenbaus neben allen heid-
nischen Vorläufern auch mit der Synagoge als einem wir-
kenden Element für die Neuschöpfung der Basilika rech-
nen dürfen” (224). Mindez felette meglepő és eddig isme-
retlen vorás a zsinagógának az egyházra gyakorolt hatá-
sának képében. Ha mindent összevesztünk, azt konstál-
hatjuk, hogy a kereszténység nemcsak szentírását, hanem
templomát és istentiszteletét is a zsidóktól vette. Ha azon-
ban jól meggondoljuk a dolgot, ez nem meglepő, hanem
természetes, hisz a kereszténységnek nemcsak alapítói,
hanem első községei is zsidók voltak.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

IRODALMI SZEMLE.

Beer G. „Hebräische Grammatik” II. kötete (Berlin-
Leipzig 1916. Sammlung Göschen 764) az ígékét, particu-

lákat és a mondattant öleli fel, szűk téren csodálatos tömörséggel mindent felölelve. Hogy kezdő ebből megtanulhatna héberül, nem hisszük, de ismételésre, hézagok pótlására alkalmas eszköz. A sajtóhibák száma sokkal nagyobb, mint ezeknek a végén álló javításából gondolni lehetne. Pl. 21-26 minden oldalon, 59, 109, 111, 112 s máshol. Dágésekről lévén szó, melyek a német tudományos kiejtésben nem hallhatók, kérdéses, hogy mind sajtóhiba-e. A III. kötet gyakorlatokat tartalmaz, de ezt nem néztük át. Bizonyára jó, mert B. ügyes tanító.

Taubenschlag R. szép monográfiája a papyrusok büntető jogáról (Das Strafrecht im Rechte der Papyri, Leipzig-Berlin 1916) zsidó szempontból kevés analógiát nyújt, mert a zsidó büntetőjog az, a mely az első század közepe óta majduem teljesen megszűnt, de azért ebből a szempontból sem tanulság nélkül való. Két konkrét jogi kérdésről külön cikkben fogunk szólni, itt csak azt jegyezzük meg, hogy halálbüntetés ritka, a Ptolemeusok büntető jogában csupán két bűnre alkalmaztatott: hamis mértékre és az asylumjog megsértésére (33). Különbséget tettek szándékos és szándéktalan emberölés között (8. lap), de a büntetésről nincs adat. A gyilkos szabad lábon marad (81. lap és u. o. 5. jegyzet). Mindenesetre látjuk, hogy a halálbüntetés megszorítása már időszámításunk előtt mintegy a levegőben volt. Ha tehát a talmud a mózesi törvény halálbüntetéseit redukálta, pl. a 36 „kiirtás” büntetést az égre bizta, vagy egyéb módon iparkodott a halálbüntetés végrehajtását lehetetlenné tenni, pl. az előzetes megintést és annak a bűnöző részéről való elfogadását követelte, a kor szellemében járt el, illetve még túltett rajta, mert a halálbüntetés teljes kiküszöbölésére törekedett. Hogy a ptol. büntetőjog a hamis mértékre halálbüntetést szabott, ennek a bűnnek nagy elterjedtségére vall és talán az is az oka, hogy a királyi kincstár nagyméretű megkárosítására vezetett. Az asylumjog megsértésének halálbüntetése az egyiptomi és a görög jogból eredhetett. A rómaiak ezt a jogot korlátozták (104).

A ptol. jog kétféle pénzbüntetést ismer, olyat, a mely a sértett magánfelé és olyat, amely az államé (a királyé).

„Meglehetősen valószínűséggel állítható, hogy *zémia* csak a magánbüntetést jelenti, *epitimon* ezt épúgy, mint a közbüntetést” (74). A byzantinus korról: „Hogy... *zémia* szóval milyen büntetést gondoltak, ebben a korszakban sem világos... egy levélben szemmel láthatóan a *prostimonra* utal” [az íge] (125). A Jerusalmiban egymás mellett áll: *אֲרִימוֹת, נִלְוִיִּת, וְזִמָּה, פִּסְיִן* (Pea 15b 62 s még néhányszor ugyanabban a mondásban), azaz Isten megóv ettől a négy kiadástól, ha alamizsnát adsz (Krauss, Lehnwörter II, 247). Az áldást érdemünkől élvezitek, nemcsak nem adtok belőle semmit; hanem ránk hárittok *אֲרִימוֹת, פִּסְיִן, וְזִמָּה, נִלְוִיִּת* (j. Gittin 47c 50). „Isten megáld és megőriz” (Móz. IV. 6, 24) ezt jelenti: Nem jön *זִמָּה* az országra (városra) és ezt mondják neked: „Adj aranyat” (Tanchuma *נִשְׁאָה* 10). A misna megállapítja, hogy ki tekintendő a város lakójának és egy barajtha hozzá teszi: *פִּסְיִן* és *זִמָּה* tekintetében 12 havi otthagás után (j. Baba b. 12a 74). A fej és az *annona* adóról nem szól. Mindebből világos, hogy *zémia* nem rendes adó, hanem bünteteskép városra, tartományra egyszerre kivett összeg, melyet a sujtottak egymásközt osztottak fel. *פִּסְיִן*, amely Fleischer szerint = syr portio, rata contributionis és amely Löw szerint (Kraussnál II, 450) az egyedül helyes etymológia, ugyanazt jelentheti, mint *zémia*. Ha aramul beszélt a hatóság, *פִּסְיִן*-t mondott, ha görögül, *זִמָּה*-t mondott. Mindenesetre biztos az, hogy a *zémia* az állampénztárba folyt be, a talmudi nyelvhasználatból a hézagos papyrus nyelvhasználat sikeresen magyarázható.

A testi fenyeiteket a papyrusok csak a rabszolgánál ismerik, de Philoból tudjuk, hogy az egyiptomit és a görögöt is érhetette, az előbbit a vesszőztetés, az utóbbit a kevésbé megszégyenítő bontbüntetés (in Flacc. 10 p. 510 Mangey, idézve 74, 2). Ha rabszolga szabad embert vassal fenyegetett, alexandriai jog szerint száz ütésen alul ne kapjon. (77). A mózesi törvény rendelkezése szerint (V, 24, 1. 2.) 40-en felül ne üssenek, a rabbik magyarázata szerint vesszőztetés értendő és csak 39 verendő. Pál apostol, mint a rabbik, „40 egy híján”-t mond.

A lopást a ptol. jog valószínűleg kétszeres visszafizetéssel sujtotta, mint az attikai jog (28, 3. j.). Hozzátehetjük,

hogy a mózesi törvény (II, 22, 3) és a rabbinikus is a duplumot rendelik, bizonyos esetekben a négy- és ötszöröst. A rablásnál (*leia*) vagyon confiscatio következett be (29), melyet a zsidó jog nem ismert. A terminus technicus lésztés (rabló) a rabbinikus irodalomban sűrűn fordul elő.

Lewin B., ki Serira leveléről és Seriráról magáról a frankfurti „Jahrbuch” VII. és VIII. évfolyamában és külön is (Prolegomena) értekezett, most Serira gáon életrajzát bővítve héberül is kiadta, mint első füzetét egy sorozatos munkának német és héber címmel. Az utóbbi így hangzik: מתקופת הגאונים. רב שרירא נאמן (Jaffa 1916. Ára 1.50 M. Berlin C., M. Poppelauer könyvkereskedése). A források teljes ismeretén és beható tanulmányozásán alapuló életrajz. A geniza több új és fontos részlettel szolgát a gáoni korszak ismeretéhez általában, Seriráéhoz különösen. Orthodox álláspontjából kifolyólag nem látja, hogy Serira cum ira et studio ír (24. l., 10. j.), de ez a ténybeli adatokra nincs befolyással. „Az exilarchák méltóságukat pénzért vették”, de vajon volt-e világi hatalommal járó zsidó méltóság, melyet a multban Keleten Nyugaton vagy bárhol nem pénzért vettek? Minden esetre be kellett szedni az adót, illetőleg egy összegben megfizetni és természetesen beszélni. Talán az Arabarch, az egyiptomi zsidóság feje Philo korában szintén adóberlő volt. A bab. exilarchatus történetét az adózás történetével kapcsolatban kellene tanulmányozni. Az sincs kizárva, hogy a hosszú idő folyamán, ke-reken ezer esztendőről van szó, egyik-másik exilarcha általános adóberlő volt, mint pl. időszámításunk előtt 200 körül a palesztinai Tobiádák. A közép- és ujkorban a Judenmeister, Befehlshaber, Judenbischof, Oberrabbiner s hasonló méltóság velejében adóbeszedő volt. A lenyűgözött népek vezérei kétségtelenül szintén megfizették méltóságukat, minden időben. A „megfizetés” ténye önmagában nem mai viszonyok és fogalmak szerint ítélendő meg és az exilarchákat, kik, mint mondtuk, ezer esztendeig a zsidó nép vajdái, nem szabad általánosságban elítélni. Serira halálát Ábrahám ben Dávid a Szefer Hakabbálában e ta-

lányszerű kitételrel fejezi ki: ונתלה בידו אהת, miről sokféle „sejtés” került forgalomba (29—30). Lewin végül a függékben 15 részletet nyomat le Serira életrajzához, Aruch kéziratából javítva egyet-mást. Alapos dolgozat.

Jacob G. a „Der Islam” c. folyóiratban VII, 3 török okmányokat közöl a magyarok történetéhez a török hódoltság korában, ezek között van egy, amely zsidóhoz van intézve. Nincs ugyan aláírva, de bizonyára a budai pasától ered. Tartalma utasítás a hídfeleügyelőnek, hogy egy pesti martalócnak (zsoldosnak) fizesse ki egy félévre a zsoldot. Így kezdődik: „Te, ki hídfeleügyelő a zsidó Mózes vagy, ha elér ez a cédula, tudd meg, hogy adj . . . 18.5 piasztert” stb. Az okmány Budán kelt 1591 évben. Ugyanazon személyhez még egy levél van intézve és mindkét okmányon héber jegyzet áll, melyet Jacob szakértői nem tudtak elolvasni. Mindkét okmány eredetijét Jacob török „Hilfsbuch”-jában adta ki (Islam 177-178).

A nevezett folyóirat ugyanazon füzetében Flury S. érdekes cikket ír egy kézirat illuminációjáról (Islamische Ornamente in einem griechischen Psalter von ca. 1090. Mit 9 Abbildungen und 2 Tafeln. 155—170 lap). A tárgy maga roppant érdekes, szempontunkból még érdekesebb az, hogy az iszlám művészetét héber illuminált bibliakódexekből lehet és kell tanulmányozni. Egy 1010-ből származó héber codexről (162. lap, 2. fejezet) F. ezt mondja: „Die Bedeutung dieser Handschrift für das Studium der islamischen Keramik, Textil- und Miniaturkunst fordert eine eingehende monographische Bearbeitung”. Más helyen (157, 2) általában azt mondja F., hogy „a héber és iszlám kéziratok művészi kiállítás tekintetében oly meglepően egyeznek, hogy külön-külön nem tárgyalhatók”. Az anyagot F. „L' Ornement Hébreu” diszműből veszi, melyet Stassof és Günzburg adtak ki. Meg van lepve, hogy ezt a nagyértékű publikációt semmi figyelemre nem méltatták (157.). Mi nem vagyunk meglepve, csak egy jelensége a „Judaica sunt”,

elvnek. A kárt persze a zsidót megvető büszke tudás vallja — saját tudatlanságában.

Chivi al-Balchi (Balch város Chorasánban, a régi Baktria, jelen Afganisztán), ki 875 körül élt, a biblia, különösen a tóra ellen 200 kifogást emelt, valószínűleg arab nyelven, melyeket Száadja versben cáfolt. Nagy hatása volt a kritikusnak, de könyvének emlékét csak ellenfelei irataiból ismerték, még pedig nagyon hiányosan. *Davidson* az ó-kairói genizában felfedezett Száadja elleniratából töredékeket, melyeket 1915-ben Saadia's Polemic against Hivi al-Balkhi c. alatt Newyorkban közrebocsátott és melyet ezen a helyen már bemutatunk, *Fosnanski* S. a ZFHB 1916. évfolyamában behatóan foglalkozott az új lelettel és most a Hazezirahból készült különlenyomatban és töredékeket találó javításokkal és kezeztéssel ellátva újból kiadta. A 40 lapos füzet címe: *השמות רב ספרה נאמן על שאלות חז"ל* (Varsó 1916). Összesen 30 részlet. Tanulságos füzet.

Wenger L. kis füzet: „Über Papyri und Gesetzesrecht“ stb. (München 1914. Sitzungsberichte der kön. bayer. Akademie der Wiss. 1914, 5) zsidó szempontból sem érdektelen. Egyebek közt mindjárt az elején azt a kérdést tárgyalja, hogy a római birodalom provinciáiban mennyiben volt érvényben az illető nép régi törvénye ill. jogrendszer, miről már Mitteis is beszélt „Reichsrecht und Volksrecht“ c. alapvető munkájában (1891). Biztos, hogy Palesztinában, amely épúgy császári magánbirtok volt, mint Egyiptom, a régi zsidó jog érvényben volt. Eire senkisé ism hivatkozik. Viszont Egyiptomról is visszakövetkeztethetünk a szent földre. „Wir wissen zunächst, dass das national-ägyptische Recht nicht verschwunden ist, sondern noch Anwendung finden konnte. Wir erschen aus mehreren Papyri das ägyptische Gesetz noch in der Römerzeit in voller Anwendung für ägyptische Parteien“ (15). Für sie [die grosse Menge der national-ägyptischen Bevölkerung] bestand die peregrine Nationalität und damit auch das pe-

reginische Recht fort, soweit nicht das Jus gentium ausgleichend wirkte“ (római korban. 16. lap). Mayr szerint Diocletian orientalizálta a római jogot (20), a birodalom sulypontját Keletre téve át. Nem csoda, hogy a zsidók is többet foglalkoztak vele, mint sok más császárral és felvették a talmudba. Egy részlet. „Im national-ägyptischen Recht möchte man auch den Ursprung der obligatorischen Schriftform bei Verträgen suchen, die doch wohl das ganze Vertragsrecht der griechischen Papyri beherrscht, während für das griechische Recht die Urkunde doch abgeschen vom Falle des Literalkontrakts nur Beweismittel gewesen zu sein scheint. Parisch verspricht eine Abhandlung über die Bedeutung der traditio chartae in demotischen Urkunden als Perfektionsmoment beim Vertragsschluss“ (14). A zsidó jogban csak a válólevélnél dönt a traditio chartae, az okmány átadása. Ezért jogosult Eleazar nézete, hogy a válást a válólevél átadásának tanúi eszközlik, nem, mint Meir állítja, az aláíró tanúk. A régi nézetet kétségtelenül E. vallja, míg a görög eredetű Meirre a görög jogi felfogás hathatott. A talmud egyébkép azt mondja, hogy az okmány csak bizonyíték, nem jogszerző eszköz (*שטר ראיה בעלמא*). De mégis tárgyalja a kérdést.

Ahrens W., kinek a mágikus négyzetről szóló cikkét (Islam 1916) már e helyen ismertettük, külön füzetben ismertet hasonló héber amuletteket (Hebräische Amulette mit magischen Zahlenquadraten, Berlin 1916). A számnégyzetek összefüggésben állanak a planétákkal. Jupiter héberül *יהוה* (= Jovi-el), betűinek számértéke 136, amely az 1—16 számösszege, vagyis az 1—16 számokból képzett négy cellás négyzet végösszege. Itt a példa:

Legegyszerűbb:

16	13	2	13
5	10	11	8
9	16	7	12
4	15	14	1

כ	ט	ז	ה
ב	י	ח	ו
ג	יא	טו	ד
ה	יב	יח	א

A sorok, hasábok és átmérők egyenként 34-et adnak. Ilyen négyzetek képezhetők 5×5 sorral, azaz 1–25 számokkal is. Minden planétának más-más négyzete van. A számok héber betűkkel jelöltetnek, de mint már a képek (Jupiter, Mars, Venus, Nap, Hold) mutatják, nem zsidó eredetűek. Az atyamester *Agrippa von Nettesheim* (1486–1535), ki a magiát „*Occulta Philosophia*” c. művében rendszerbe szedte. Az utolsóelőtti (15.) képen térdelő imádkozó alak van, melyről A helyesen mondja, hogy zsidó, de nemcsak azért, mert fedett fővel imádkozik, hanem azért is, mert az amulett felső szélén מרדכי áll. Hogy azonban ezt sem zsidó készítette, abból következik, hogy az imádkozót le-térdeeltette, mit zsidó nem tett volna. Érdekes kis füzet.

Palesztina sorsa fölött is dönteni fog a világháboru, de akárhogy dőljön el, a zsidó bevándorlás nem fog megszünni. Biztos, hogy mindkét hadakozó fél szívesen látja a zsidókat őshazájukban, ugyanezért helyesen cselekszik a Nemzeti alap, midőn a palesztinai zsidó település kérdését a háboru tartama alatt is ébren tartja. Eddig sem ez viselte a költségeket, ezután sem fogja ő viselni, leg'abb nem ő maga. A szentföldi kolonizáció, melyet a párisi Rothschild kezdeményezett és jó 100 millió frankkal szilárdan megalapított, az egész zsidóság ügye. Hasznos vállalkozás az érdekeltek közgazdasági felvilágosítása és így módon a sokat ígérő ügynek a helyes mederbe való terelése. Ezt a célt jól szolgálják az említett alap idevágó publikációi, melyek közül az imént a harmadik füzet látott napvilágot. *Oettinger I.* tollából ered és címe: *Methoden und Kapitalbedarf jüdischer Kolonisation in Palästina* (Berlin 1916). Az eddigi zsidótelepítési módszerek ismertetése mellett, melyek egyébiránt eléggé ismeretesek, *Oettinger* kiterjeszkedik a német, dán és angol belső telepítésre és egyebekre. Ezen mintegy bevezető rész után következnek a gazdasági tervek és költségvetések különböző üzemek számára, éppígy fenntartási költségeinek kiszámítására. A legfontosabb az utolsó szakasz (99–108 lap) Entwurf eines Gesamtplanes der jüdischen landwirtschaftlichen Besiedlung Palästinas. 8 tanulságos tabella is van a jeles füzetben.

A heidelbergi egyetem Értesítőjének mellékletében megjelent beszédben „*Die Entwicklung der semitischen Philologie im Deutschen Reich*” *Bezold C.*, az ismert assyriológus, felmutatja a német birodalom tudósainak érdemeit az említett tudomány körül. Sorba veszi a sémi nyelvek három csoportját — dél, észak és keleti — és az egyes ágak körül kifejtett irodalmi és egyéb tevékenységét nagy vonásokban ismerteti. Közöttük van a biblia mellett a rabbinikus irodalom is, melynek feldolgozásáról nagy elismeréssel nyilatkozik. Csak az utolsó 43 évről van szó, vagyis a német birodalom megalapításától (1870) lefolyt időszakról. A sémi tanulmányokat a német császár magán pénztárából is támogatta. Külföldi tudósok a beszéd céljából folyólag nem említetnek, németek sem. Kivétel két hollandi tudós mellett *Goldziher Ignác*. Az utolsó (50.) jegyzetben *Bezold* idézi *Sayce* angol assyriológus levelét a *Times*-hez, (dec. 22. szám), melyben azt írja, hogy a németek csak szögyüjtményeket és tarthatatlan elméleteket képesek produkálni (19. lap). Ezt a sajnálatos nyilatkozatot B. alaposan megcáfolta rövid és világos áttekintésében.

Eucken R., a Nobel-díjjal kitüntetett híres filozófus előadása: „*Die geistesgeschichtliche Bedeutung der Bibel*” (Leipzig 1914) bevezetőleg utal arra, hogy az örökös jövőmenést ezen a világon mélyebb lelkek mily fájdalmasan érezték. Pl. idézi *Schelling* szavait: „Ein Geschlecht vergeht, das andere kommt, um selbst wieder zu vergehen. Vergebens erwarten wir, dass etwas Neues geschehe, wann endlich diese Unruhe ein Ziel finde; alles, was geschieht, geschieht nur, damit wieder etwas anderes geschehen kann, das selbst wieder gegen ein anderes zur Vergangenheit wird, im Grunde also geschieht alles umsonst, und es ist in allem Tun und aller Mühe und Arbeit der Menschen selbst nichts als Eitelkeit, alles ist eitel, denn eitel ist alles, was eines wahrhaften Zwecks ermangelt” (6. lap). Hogy a hiabavalóságok e „megkapó kifejezése” maga a Prédikátorra megy vissza, *Eucken* nem veszi észre. Vala-

mint az általa ezután kifejezett gondolat is, hogy az ember valami örökkévaló után vágyakozik. A vallás és alapkönyve világgraszoló jelentőségének kidomborítása, valamint egyénekre való általános hatásának ecsetelése után kiemeli azt is, hogy a biblia összekötő szellemi kapcsolcs nemcsak a nép egyes rétegei és osztályai, hanem a népek között is (20—23). De nemcsak az emberi lélekre, hanem a szellemi tevékenységre is hatott a biblia: a művészetre és irodalomra. Összefoglalóan a 26. lapon E. ezt mondja: „A biblia hatása a művészetre és irodalomra mérhetetlen; ha törölnék belőlük azt, a mire a biblia ösztökelte, elviselhetetlen hézag előtt állnánk, sőt ürré. Különös hatása volt a bibliának a német népies irodalomra, melyet minden fázisában végig kísért, nagy forduló pontoknál felette erős befolyást gyakorolt (28). A legtöbb röpke szó a bibliából ered. A *felvilágosodás* óta a biblia etikai oldalát helyezük előtérbe (29). Most tehát, azt mellékesen jegyezhetjük meg, a kereszténység oly formáját hirdetik a modern theologusok, amely 1800 esztendeig háttérben állott. A költőkre még a 19. században is nagy hatással volt a biblia, sőt a zeneszerzőkre is, kevésbé a bölcsészekre (31 kk.). A német nemzet kifejlődésében, sőt szabadságában (a Napoleoni háborúk alatt) a bibliának jelentős része van és Eucken előadását azzal fejezi be, hogy a biblia a jelen háborúban is nagy szerepre van hivatva. E. természetesen nem tesz különbséget ó- és új-testamentum között, csupán egy helyen, amelyet szó szerint idézünk:

„Aus dem Alten Testament aber haben nicht nur die tiefen seelischen Bewegungen, die in den Propheten und den Psalmen, wie im Buche Hiob zum Ausdruck kommen, unzähligen Seelen Halt und Trost geboten, auch die Geschichte des ganzen Volkes Israel, seine Kämpfe, Leiden und Siege, haben die Gemüter da gefesselt und gestärkt, wo harte Kämpfe von der Unbill der Menschen zum Walten Gottes seine Zuflucht nahm zu festem Vertrauen darauf, dass er die gerechte Sache nicht werde unterliegen lassen. So in den Reformationskriegen die Niederländer und die Schotten, so die Heere Cromwells, so erweist es von neu-

em seine stärkende Kraft in den schweren Kämpfen der Gegenwart“ (10).

Az ó-testamentum nem is ó, sőt mindig új.

A „Biblische Zeitfragen“ c. gyűjteményben (8. Folge. 5—6) *Nikel J.* előadja Izrael történetét a fogságtól időszámításunk elejéig e címmel: Das Alte Testament im Lichte der altorientalischen Forschungen. V. Gesichichte Israels vom Exil bis Christus (*Münster i. W.* 1916). Az „ókeleti világosság“ inkább az előző füzetekben jutott kifejezésre, mint a jelen füzetben, mely a katolikus álláspontnak megfelelően konzervatív kritikával adja elő a történetet. A legfogóbb kérdés a Purim, az Eszterkönyv. Beláthatatlan feltevések és sejtések. Szerző a historicitás felé hajlik, amiben igaza lesz a magra nézve. Hogy a zsidók ellenségeik közül 75 000-et megölték, nem szorulna bizonyításra, ha háborúban, vagy felkelésben történt volna. Az elbeszélés összefüggéseiben azonban, — mint más helyen — részletesen kifejtettem, csak színezés — a pogányok is kikaptak egyszer. Új kutatások nincsenek a füzetben, de világos áttekintés az eseményekről.

Meissner B. az Achikar mondát ismerteti az összes eddig ismert források alapján az *Alte Orient* 16. 2. füzetében (Das Märchen vom weisen Achikar, *Leipzig* 1917), melyben arra az eredményre jut, hogy assyr eredetű (31. lap). A legmeglepőbb lelet az elefantinei papyrusok, melyek bár töredékek, azt mutatják, hogy már az 5. században időszámításunk előtt közismert volt és nagyjában a későbbi korokból különféle nyelven (syr. arab sib., Aesopus meseibe is beleszőve) ránk maradt monda elemeit tartalmazta. A bölcs mondások egyike-másika a *Pe'dabeszédekben*, Szirachban és rabbinikus mondásokban is találhatók. Mint ismeretes, Tobit könyve említi a nevet (II. pl. 7. lap. 49. és 51. mondat). A levégőben építendő ház a talmudban is említve van (Bech. 8 b), hol R. Jézua és Hadrián császár szerepelnek (17. lap). A papyrusok tartalmát 21 kövv. reprodukálja, hol facsimilet is ad. Néhány részlet. Az arab

elbeszélésben Haikar, Szanherib vezére azon szomorkodik, hogy nincsenek gyermekei, noha 60 felesége van (3). Megjegyezhető, hogy az Énekek Éneke is 60 királynéről beszél (6, 8). Ez a szám a feleségekről nagy urnál bizonyára általános ókeleti kerek szám. Az egyik mondás 5. l., 18, így hangzik: „Fiam fecsegő és civaldó asszonyhoz ne közeledj, kinek nagy hangja van sem.” Nem szenved kétséget, hogy מִי־לִי alatt (Kethub. 7, 6) ez értendő. A nemi élettel való kapcsolatbáhozás (u. o. 72 a b stb. Lev. IV. 259) másodlagos természetű. 8. l. 66. mondás: „Fiam, az ember szemé olyan mint a vízforrás és nem lakik jól a birtokkal, *amíg nem lesz tele földdel*. Az aláhuzott gondolat előfordul a talmudban Nagy Sándorról is. „*E két hegy között* ölesék meg Achikár helyett.” (23. lap az aram Achikarból). Ez azonos a שני הרים גדולים el (Szanh. 14 a), melyről valahol már szóoltunk. 24. l. 12. mondás: „Felelt a párdúc és mondá stb. Felelt a kecske és mondá stb.” Helyesen: megszólalt (nem — felelt), mint יָדַע יִשְׂרָאֵל. Egy assyr mondásban az van, hogy „ma feloldja a bűnt” (29). Ez zsidó gondolat is.

A „Central Conference of American Rabbis” XXVI. Yearbookja (Wildwood. N. Y. 1916) irodalmi része a következő dolgozatokat tartalmazza: „Miképp fejleszthető a válás személyes oldala a zsidó gyermekben?” (224—255. 6 szerzőtől). Lubin D., Pontifex Maximus (256—268). Levinger L. I., The philosophy of Henri Bergson and Judaism (269—311). Freehof S. B., Moritz Steinschneider (312—13). Currie M. C., The Synagog and the Philanthropies (314—332.) Gyakorlati szempontból. Blau I., Lex Talionis (diszkussziókkal 326—375). Tedeschi S. S., Prayers of the Apocrypha and their importance in the study of Jewish liturgies (376—398). Barnstein H., Systems of religious education in secular schools (399—481). Tedeschi azt mutatja ki egyebek közt, hogy a liturgiában sok olyan kitétel (gondolat) van, ami már az apokrifákban található. A kötet gyönyörűen van kiállítva.

Walter O. a hititákról Meyer E. „Reich und Kultur

der Chetiter, c. művének ismertetése kapcsán az egész újabb irodalom alapján beható tanulmányt tett közzé „Die Hethiter” címen a Sybel-féle Historische Zeitschrift 21. kötetének 2. füzetében (1917. évf.) Újabb időben sok hitita, emlék és irás került elő Bogasköiben (Kisázsia), de ezek az okiratok még nincsenek megfejtve. Azt sem tudják biztosan, hogy a hititák milyen fajhoz tartoztak, úgy gondolják, sem árják, sem sémieket nem voltak. Az emlékek 13. századból (idősz. előtt), tehát Mózes korából és még régebb időből származnak. Talán még Ábrahám koráig tudnak majd visszamenni. Kulturájuk babyloni és egyiptomi befolyás dacára önálló sajátossággal bírt (227).

Ugyanabban a füzetben Bär M. cikkében (Eine bisher unbekannte Beschreibung Russlands durch Heinrich von Staden) a 245. lapon olvassuk ezt a mondatot: „Ha valaki az orosz határra jön, legyen az bárki, de zsidó nem mindjárt kérdezik, mit akar” stb. A 16. századról van szó.

Mahler E., „Naptárunk ujjaalakítása és a husvétkérdés” c. akadémiai értekezésében (Budapest, 1917) oly megoldást keres, „hogó az évek csupa teljes hetekből álljanak s hogó ennél fogva a naptári adatok évenként ugyanazokra a hétköznapiakra térjenek vissza, anélkül, hogó az egyes vallások heti ünnepei a legesekélyebb eltólodást is szenvednék” (12. lap). Erre két módot is ajánl. Az első az, hogó minden septennium hat 52 hetes, közönséges évből s egy 53 hetes szökőévből áll, akkor az évről évre elhanyagolt napot (364 nap 365 helyett) teljesen kipótoltuk (10). Az értekezés második fele Jézus halálnapjának kutatásával és az ezzel kapcsolatos husvét megállapításával foglalkozik. 20. lapon „halachisi” helyett olv. „halachai”.

Nagy port vert fel Kittel R. véleménye „Judenfeindschaft oder Gotteslästerung” (Leipzig 1914), melynek alapján Schwarz wieni és Hoffman berlini rektor véleménye

ellenében a lipcsei törvényszék Fritsch a zsidó vallás megsértése miatt perbe fogott röpiratszerzőt felmentette. Schwarz két nyílt levélben válaszolt (Jüd. Lehrer timme és különlenyomat) és a berlini „Jeschurun“ c. folyóiratban most is (1917 április) folyik még egy válasz, melynek szerzője keresztény teológus. Terjedelmes, minden pontot fel-

őltatolót bocsát közre *Neubauer J.* „Bibelwissenschaftliche Irrungen. Ein Beitrag zur Kritik der alttestamentlichen *Bibelkritik* an der Hand eines gerichtlich theologischen Gutachtens“ (Berlin 1917). Szerző iratának általános célja a jelenleg erősen elterjedt bibliakutatás vizsgálata, mely iskolának Kittel csak paradigmája. Szó van az istennév etimológiájáról, vokalizációjáról, pontozásáról (10-38), továbbá népvallásról (39-51), kiválasztás (80-83), boszszuvágy és prófécia (84-95), szombat (95-100), Ger (118-130), Rea (131-136), Lában (137-149), talio (150-182) s egyebekről, összesen 20 paragrafus. Az egész bibliakritika ellen irányuló, a problémákba mélyen behaló mű. Érdekesen fejtegeti a Jákob és Lában viszonyát, megcáfolva azt az elterjesztett nézetet, hogy Jákob ravasz módon meghúzta Lábant, az antisemitizmus egyik vesszőparipáját. Minden tekintetben teljes zöparipáját. Minden tekintetben teljes zöparipáját.

Löwinger A. (Szeged), ki az álomról már közzé tett egy érdekes folkloristikus tanulmányt a Mitteilungen zur jüd. Volkskunde c. folyóiratban, most ugyanott az 1916. évfolyamban 70 lapra terjedő összefoglalást ad az összes adatokról a jobb és balról (Rechts und Links in Bibel und Tradition der Juden). A csoportok a következők: biblia (1-8), exegézis (8-14), ágáda (14-28), halákha (29-41), kabbala (42-53), folklore (53-66), költészet (66-70). Érdekes, hogy a középső négy csoport nagyjában egyenlő terjedelmű.

A *tefilla şel jad* a balkézre köttetik, mert Ex. 13, 16 יד כהה = ידכה (Menach. 37a). A balkézre ezer angyal esik, a jobbra tizezer (Zs. 91, 7), mert a bal kezét a phylakterion már megvédi (idézte 15. lap). Az agadistának történelmi igazsága lesz, az ősi szokás a gyengébb balkézre kötötte az

amulettet. — Midőn Mózes az égbe jött, látta az Istent trónján ülve és menyasszonyát (a tórát) a jobbában tartva. A könylatkoztatásnál Isten Izrael jobb kezének öt ujjára — a tóra öt könyvének megfelelőleg öt gyűrűt tett, hogy Izraelt nőül vegye (26. lap). Hogy az eljegyzés gyűrűvel történik, az európai esküvői szokást tükrözteti, ez a homília tehát inkább deras, mint agáda. *Mat napig a nő jobb kezére huzzák a gyűrűt* (l. cikkemet Schwarz—Festschrift, különlenyomat XII.—XVI. lap). Görög szokás szerint a menyasszony a gyűrűt a balkéz negyedik ujján viselte (M. Zs. Sz. XXXI, 156; L. idézi 34, 1). Ő-zsidó büvészet 146 (német kiadás 164) hivatkozta Sabb. 66b misnájára, hogy a gyerekek kötések (קשר, Knoten) viseltek, de magam idéztem az egész misnát, amely azt mondja, hogy a halákha szabály „minden emberre áll, de a bölcsek a rendes esetről beszélnek”. Nem értem tehát, hogy L. mi ellen polemizál 60, 2. Ugyanott 4. jegyzetben utalható lett volna a Jewish Encyclopedia Agla cikkére, valamint egy másik helyen az amulett cikke.

Meyerhof M. érdekes adatokat közöl a mai egyiptomiak gyógybabonájáról (Beiträge zum Volksheiliglauben der heutigen Ägypter, Islam VII (1917), 307-344), amelyek közül néhány a zsidókra vonatkozik. A március első (gregorianus) 7 napja szerencsétlen hétnek tekintetik, melyben sem muszlim, sem kopt, sem zsidó nem köt üzletet és operációnak sem veti alá magát (312). Junius 16-17 éjszakáján van „a csepp éjszakája”, melyben az égből az a csepp esik, a mely a Nilust megdagasztja (313). Hasonló a „Tekufa vércseppje” a zsidó néphitben, ha nem is áll a Nilussal kapcsolatban. A 40 (és 7) szent számokról adatok 317, 2. j. Némely gonosz szellemek romokban és temetőkben laknak (326), a mai zsidó hit is. Szidi Ahmed a beduin szent évi három ünnepén zsidók is megjelennek Tantában (337).

A német irodalmi társulat idei évkönyve (Jahrbuch für Jüdische Geschichte und Literatur 1917, Berlin 1917),

a mely május hóban jelent meg, a társulati közleményeken kívül nyolc irodalmi dolgozatot tartalmaz. A „Visszapillantást 5676"-ra *Elbogen I.* írta az elhunyt Philippson M. helyett, ellenben a lefolyt év irodalmát most is *Bernfeld S.* ismerteti. Az irodalmi produkció természetesen apadt, de a háborús irodalom még mindig virágzik (37—39). Az összes zsidó pártok képviselve vannak, a „keleti zsidók" (orosz és lengyel) külön érdeklődést keltettek. Ebbe a körbe vág *Perles Róza* cikke is „Jüdische Kriegsgedanken" (149—170), melyek méltók a hírneves urnőhöz, Dr. Perles I. néhai müncheni rabbi özvegyéhez, ki Königsbergben élve közelről szerezte háborús tapasztalatait. A többi dolgozatok címei a következők: *Bergmann I.*, Judentum und Griechentum (41—69); *Lewkowitz I.*, Religion und Nationalismus (70—84); *Geiger L.*, Briefe von, an und über Mendelssohn (85—137); *Nathan M. N.*, Aus den Jugenderinnerungen Karl Friedrichs von Klöden (Ein Beitrag zur jüdischen Volkskunde 138—148). Végül *Wolff-Frank M.* egy elbeszélést ad, hogy a szépirodalom is képviselve legyen.

A súlyos idők dacára, melyek a háboru folytán Jeruzsálemre is szakadtak, az ottani héber irodalmi produkció nem szünetel, szép jeléül a soha nem szünetelő zsidó tudásszomjnak. Így a kitünő hírnévnek örvendő „Jeruzsálem" (ירושלים) c. héber folyóirat 11. és 12. kettős évfolyama gazdag tartalommal jelent meg az 5617. zsidó év (1917.) ujjeve előtt. A 416 lapra terjedő, 16 cikket tartalmazó kötetből kiemeljük a következőket: *Luncz A. M.*, A szent föld ismeretére vonatkozó héber irodalom bibliográfiái összeállítása (1—50). Beter, az összes nézetek vizsgálata (105—136); a Babylóniából visszatérők határ megállapításai (283—310); topográfiai kutatások (325—334); magyarázatok a bibliához és a talmudhoz (374—394). Csupa érdekes és alapos dolgozat. Földrajzi vagy topográfiai kutatásokat bocsátanak még közre: *Hurwitz* (אהרן הורוויץ); *Gross M. D.* (משה גרוס) (הר הבית אין ירושלים); *Michlin Ch. M.* (חיים מיכלין) (הר הבית אין ירושלים) az accentusok eredetéről terjedelmes tanulmányt irt (335—373). Hason értekezéseket német folyóiratokban

is közölt (Monatschrift s. máshol). A kötet 12 márkába kerül és kapható a szerzőnél, ki minden támogatást megérdemel. Azóta, sajnos, Luncz meghalt.

Arculf, gallái püspök, 67) körül a szent földre zárandokolt és visszatérőben a skót nyugati tengerpartra került. Adamannus (624—704) a hajótöröttet barátságosan fogadta és értesítéseit feljegyezte. Most a latin szövegből a Jeruzsálemre vonatkozó részt *Mickley P.* lefordította németre és a „Das Land der Bibel" c. kitünő gyűjteményben (II, 2, Leipzig 1917) közzé tette. A jámbor zárandok csak keresztény érdekekkel bíró értesítéseket ad, de azért, mint Jeruzsálem topográfiájára vonatkozó adatok, általánosabb érdeklődésre méltók. Zsidókról szól a 9. fejezet: Az izzadás törülközője (sudarium), mellyel az eltemetett Ur (Jézus) feje le volt takarva (29—31). A sudariumot egy zsidó ellopta, halála előtt két fiát megkérdezte, ki akarja az egész vagyonát vagy a sudariumot. Több csoda, több nemzedéken át öröklődik, végre a hívők és hitetlenek (keresztények és zsidók) harcra kelnek érte. Mauias (Mauvia, mh. 680) szaracén király igazságot tesz, mágiyára dobja a törülközőt, ez kiemelkedik a tűzből és a keresztény pártra száll le. Ez a csodatelt elbeszélésnek, amely egyébiránt zsidó-keresztények létezését tükrözteti, a rövid foglalja. Máshol is előfordul zsidó.

A „Der Alte Orient" 16. évf. 3—4 füzetének tartalma: Seleucia und Ktesiphon von M. Streck. Mit einer Abbildung und drei Kartenskizzen (Leipzig 1917). A két város, melyek egymással szemben Bagdad és Babylon közt fekszenek, sok zsidó lakossal bírt és a talmudban is szerepel. Streck, ki a régi Babylonia geográfiájának specialistája, igen tanulságos monográfiát ad a jelen négy iven, a zsidó forrásokat is felhasználva. Saját szempontunkból néhány pontról szólunk. Seleucia, melyet I. Seleukus 300 körül alapított illetve Opis helyén újra épített, az akkor ismert Ázsia legnépesebb városa volt, még az 1. század közepén (post) 600,000 lakossal bírt és csak az 1. század

végén szárnyalta túl Antiochia, amely utóbbit a perzsák a 6. században pusztították el. Seleucia egy időben Róma és Alexandria mellett nevezetett (8. lap). A világ fővárosainak együtt való nevezését a midrásban is találjuk (Szifré Num. 131, 47b Friedmann), hol Asia (אסיה = Ephesus), Alexandria, Karlagene (קַרְלָגֵנִי) és Antiochia nevezetelik meg. E midrás idejében Seleucia már nem jöhetett tekintetbe; Rómáról nem szól, az agadista Keleten prédikált, hol a nép nem tartotta Rómát fővárosnak. — Seleucia görög város volt, habár lakói jórészt Babylon városából kerültek ki, mint az építő anyag is (9. l.). Sok zsidó lakott a városban és III. Artaban alatt zsidómészárlás volt (21), 165-ben Avidius Cassius elpusztította és ugyanakkor Ktesiphont is (24—25). I. Ardesir (226—241) a Ktesiphonnal szemben levő Tigrisparton új várost alapított, melyet Veh-Ardesirnek (= jó Ardesir) nevezett. Ezt a várost a sémi lakosság Koke és Machoza névvel nevezte, a talmud az utóbbit használja, melynek jelentése: város, nagy város (27). — A talmud (Ros Hosána) azt mondja, hogy Kóres, Darjaves és Artachsaszta egy és ugyanazon személy. Kóresnek ezért nevezték, mert jámbor király volt (מלך כשר היה), Darjaves a királysága miatt (על שם מלכות), Artachsaszta pedig a (személy) név (ארת' הוא שמו) analógia ahhoz, hogy a király neve méltóságára megy át, a következő. Az araboknál Kiszra (= Khoszar, Chosros) nem tulajdonnév, hanem általában a perzsa királyok címe. „Diese falsche Auffassung haben verschiedene Umstände hervorgerufen: die lange Regierungszeit der beiden Khosraus, das starke Hervortreten der beiden Herrschergestalten der späteren Sassaniden-Epoche, ihre grosse Volkstümlichkeit und endlich auch die Tatsache, dass das Auftreten Mohammeds und der Beginn der islamischen Expansion in die Regierung eines Khosrau fällt“ (37. lap, 2. jegyzet). Valószínűbb, hogy maga a perzsa nép nevezte régi királyait Khosraunak. Mindenesetre jó analógia a zsidó felfogáshoz. Érdekes, hogy Seleucia első püspöke, kinek létezése biztos, az arameus Papa (310 körül, 43. lap). A 4. század második felében élt körülbelül ugyanott Papa, a híres amóra. A név már régebben is előfordul.

Tanchum Jerusalmi „Mursid“ c. szótárát feldolgozta Bacher az Orsz. rabbiképző-intézet 1902/3. értesítőjében (Jeruzsálemi Tanchum szótárából, németül: Aus dem Wörterbuche Tanchum Jeruschalmi's). A szótárt Neubauer másolta le egy pétervári keziratból kiadás céljából és Büchler Adolf látta el a forráskimutatással. Neubauer a másolatát Bachernek engedte át, ki viszont azt a Rabbiképzőnek ajándékozta. Tanácsomra a nagyjelentőségű szótár kiadását a szeminárium hallgatói disszertációkként kezdik kiadni. Az elejét *Resofszki*. A. adta ki, de elfelejtette az előszó végén megírni, hogy a kézirat a rabbiképző tulajdona, hogy onnan kapta kölcsön és hogy a Büchler A. forráskimutatását használta. Midőn mindezt a tudomány kedvéért itt pótolom, azon reménynek adok kifejezést, hogy ez a hasznos szótár nem távoli időben teljesen ki lesz nyomva, mint a Júsuf al-Baszir és a Maimuni-féle misnakommentár.

Kaplun-Kogan W. W. statisztikai tanulmánya: Die jüdische Sprach- und Kulturgemeinschaft in Polen (Wien-Berlin 1907. K. lenyomat a Zschr. f. Demographie u. Statistik der Juden 1915—16 évf. ből) csak Orosz-Lengyelországra (Kongresspolen) vonatkozik. Kereken 2 millió a zsidó lakosság, melyből a negyedrészt Varsó és Lodz városokban lakik (366 és 156 ezer). Anyanyelvnek 97 % a zsidó-német nyelvet vallotta. A házasságkötések és születések a többi lakossághoz képest utolsó helyen állanak, de a halálozások is, végeredményben a szaporodás a legkedvezőbb, de, ugylátszik, a többi orosz területből való bevándorlás folytán. A férfiak kivándorlása óriási, minek folytán 1000 férfira 1057 nő jut, a munkaképes korban állók számaránya szintén kedvezőtlen. A nagy nyomor mellett is a zsidó népesség egészségesebb, mint a többi. A kivándorlás és következményeitől eltekintve, a lengyel zsidók nagyjában ugyanazt a népképet mutatják, mint a magyar zsidók. A kultura haladásával majd oda jutnak, a hova a nyugati zsidóság — a szaporodás meg fog szűnni.

Brie F. Imperialistische Strömungen in der englischen Literatur (Halle a. S. 1916) tanulmányos könyve zsidó szempontból is érdekes. Az angol imperializmus a 16. században jelentkezik az angol irodalomban. „Schon unter Elisabeth tritt die hebraistische Vorstellung auf von der englischen Nation als dem auserwählten Volke. Sie wird fortan besonders in puritanischen Kreisen gepflegt und erzeugt weiterhin die Anschauung, dass aus einer so bevorzugten Stellung auch Recht und Pflicht zu einer Eroberungspolitik herzuleiten seien . . . Insbesondere der Gedanke, dass das englische Volk das von Gott anserwählte sei, ist auch, um mit Brie zu reden, das wesentliche Element des Miltonischen Imperialismus“. (Historische Zeitschrift 117. kötet, 508). Cromwell szintén sűrűn használja írásaiban a „God's people“ kitételt.

Thomsen P. művéből: „Die Palästina-Literatur. Eine internationale Bibliographie in systematischer Ordnung mit Autoren- und Sachregister“ megjelent a harmadik kötet, amely az 1910—1914 évek irodalmát öleli fel (Leipzig 1916). Hogy ily természetű és terjedelmű (XX. és 387 sűrűn nyomott nagy oktáv lap) a háboru alatt elkészülhetett és kinyomtatott, szép jele a német meg nem törhető tudományos szellemnek. Csak a rövidítve idézett folyóiratok és könyvek száma majdnem 450-re rug, jele annak az általános érdeklődésnek, melyet a világ mai napig a kis Zsidóország iránt tanusít, a bibliográfia nem kevesebb mint 4148 számot mutat.

Első helyen a kulturnépek állanak (német, angol, francia), de némely kisebb nemzet is elég tekintélyes palesztina irodalmat produkál (magyar nyelvű, úgy látom, csak a Magyar Zsidó Szemle, amelyet Klein Sámuel kivonatol). A beosztás főszakaszok szerint a következő: I. Általános dolgok (bibliográfia, folyóiratok stb.). II. Történet (36—113). III. Archeológia (114—174). IV. Történeti geográfia és topográfia (172—98). V. Geográfia (199—234). VI. A jelen Palesztina (235—332). Ezek után következik függelék és pótlás mellett 342—383 háromhasábos lapokon a név és tárgymutató. Mint látjuk, a jelen mellett a történet a legnagyobb érdeklődés tárgya.

Munkám: Die jüdische Ehescheidung stb. feljegyzése (89. l.) annyiban téves, hogy csak az első rész lapszáma van megadva, noha mind a két rész van említve és a nevezett két bírálat közül az első része az első részre, a második része amásodik részre vonatkozik. Nélkülözhetetlen mű.

A „Jachrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft“ XI. kötete (Frankfurt a M. 1916) 8 dolgozatot tartalmaz. Első helyen áll „A hamburg-portugiz-zsidó község legrégibb jegyzőkönyvéből (1—66), amely igen érdekes. Ezek a marannokokból származó szefardok igen jótékonyak voltak és nagyon vigyáztak a becsületre. Érdekes a viszonyuk a „tudesco“ (német, ill. lengyel) zsidókhoz, melyekről elég sűrűn van szó. Sabbatai Cevit királynak nézték (pl. 5. lap s később is), az üdv eljövetelére fojadásokat tettek (12). Színelőadásokat is tartottak, mint Amsterdamban (14). Könyvet nyomni csak az előjáróság approbációjával szabad (28). Ezt a határozatot megelőzte Mosé Gideon Abudiente קק הימן (Fin de los días) c. munkájának elkobzása, mert a más-hitűeknél árthatna a zsidóknak (27). A sógorházasságot még gyakorolták (68. lap 1660 körül). A chacham Mose Israel ruházkodó rendeletet akart kiadni, minden esetre megtiltandónak tartja, hogy a nők alsó karjaikat meztelenül hagyják (70). Biberfeld E. a zsidó bibliamagyarázat módszeréről c. dolgozata agádikus jellegű. Ehrenreich H. „Nyelvi és tárgyi észrevételek a talmudhoz“, (209—248 folytatás), részben hasonló Neuwirth A. két megjegyzése (Jadajim 4, 8 és Berák 3 b), nem érdemelte meg a nyomdafestéket. Hogy צדוק מין helyett áll, nem látszik tudni. Hogy a szabaduceusok atheisták voltak, mint az epikureusok, dupla tévedés, — sem az egyik, sem a másik nem volt az. Különben a talmud a תאקיקוט- és צדוקים-ot nem azonosítja, mint N. teszi. Érdemes közlemény Balabané: Die Krakauer Judengemeinde — Ordnung von 1597 und ihre Nachträge. II. (88—114) és Lewiné: Neue Materialien zur Geschichte der Vierländersynode III (141—208). Ugyanaz Nagylengyelország prozelitáiról is közöl újabb adatokat (268—271), melyek a magyar szombatások szempontjából jelentősek, a mennyiben azt látjuk, hogy a „sobotnoki“ mozgalom onnan

indult ki. Hogy איש נר nem prozelita, mint Levin 171 hiszi, hanem Gráziano Abram József Salamon ismert olasz tudós (mh. 1685 Modenában), egy zsidó historikus tudhatná. Van még a kötetben *Heinemann H.* egy régebben készült dolgozata: A királyság biblia-talmudi felfogás szerint és *Horovitz J.*-től Lapszéljegyzetek. Végül az előző tíz kötet tárgymutatója áll.

A nagyvárad i Társ. Tud. Társ. kiadásában *Ágoston Péter* közrebocsátott „A zsidók útja” c. könyvet (Nagyvárad 1917), melyben a múlt és jelen zsidóit gyűlöletes színekkel festette. Az Egyenlőségben a munkát megvilágították különböző szempontokból: *Balthazar Dezső* debreceni ref. püspök, *Blau L.*, *Venelianer L.*, *Bernstein B.*, *Székely F.*, *Komáromi S.* és *Szabolcsi L.* Ezeket a cikkeket illetve tanulmányokat külön könyvben: „Mi az igazság útja?” közzétette az Egyenlőség könyvkiadóhivatala (*Budapest* 1917. Ára 3 korona.) A jövő számára feljegyezzük, hogy Ágoston szabadgondolkodó, a nagyvárad i szabadkőműves páholy elnöke, a felesége a nagyvárad i nőegylet elnöknője. Hogy milyen nálunk a fogalomzavar, mutatja az, hogy Ágoston megmaradt mindkét minőségében. A „páholy”, melynek tagjai többnyire zsidók, a jelen pillanatig (1917 július) elnökét megtartotta. Nálunk akárhány szabadgondolkodó választ cserélt, persze előnyöset választva, érthető tehát az is, hogy Ágoston a zsidókat, kiket legyalázzott, könyve végén a keresztény egyházba való belépésre szólította fel. Az Egyenlőség által összegyűjtött cikkek közt Komáromi Ágostonnak járatlanságát a saját szűkebb területén, a szociológiában is bebizonyította.

KÜTFÖK.

323. szám.

1. MAGYAR-ZSIDÓ OKLEVÉLTÁR 60—61.

Az említett oklevéltár fenti helyen egy okiratot közöl, melynek erején Sobolo dicus de Piro trencsényi polgár és neje Cybele elismerik, hogy Dániel nevű trencsényi zsidónak trencsényi szőlőkertjüknek egy a sz. Remigiu-segyház mellett fekvő réjtjét (olca) 86 trencsényi font denárért eladták. Az eladott darab néhai de Domo Lajos trencsényi polgár présháza mellett feküdt. Az eladási szerződés tanúi között vannak de Orreo Frigyes és Prondor János trencsényi „scabini”; a hitelesítők pedig Trencsén város scultetusa és egyéb scabinusai. A M. Zs. Okltr. a darabot Fejér VI. 2. 300 old. olvasható közlése szerint teszi közzé. Az okirat hitelessége vagy közlése ellen mindaddig nem emeltek kifogást.

A darab főérdekét első sorban az képezte, hogy a benne előforduló solidi Trenchinienses és Librae trenchinienses dicta monetae alapján mindaddig azt állították, hogy Csák nb. Trencsényi Máté, az ismert oligarcha, ki az okirat kiállításakor — 1300. márc. 30. — Trencsén birtokosa volt, a pénzverési jogot is gyakorolta. Minket azonban itt nem ez érdekel, hanem az, vajon elég hiteles-e a darabban szereplő Dániel zsidó hovartartozandósága.

Dr. Hóman Bálint úr a budapesti egyetemi könyvtárban őrzött eredeti szerint a fenti okirat belülszerinti másolatát a következő megjegyzések kapcsán adta ki a „Turul” 1915. évf. 33—34. lapjain:

1. A város neve az eredetiben nyolcszor fordul elő, hétszer világosan *Treuen*-nek írva, nyolcadszor *Treu* formában, ami csak *Trier* jelző alakjában alkalmazott (*Treuerensis*) latin nevének rövidítése lehet.

2. A darabban előforduló olka (olke-olk) szó ismeretlen e korban Magyarországon és Németországon is fő-

kép csak Trier vidékén használatos nagyobb szőlőbirtok je-
lölésére.

3. Ugyanez áll a városbíró és esküdtek jelölésére hasz-
nált „scultetus” és „scabini” kifejezésekről.¹⁾

4. Az említett polgároknak vezetékneve van, amire e
korból hazánkban nincs példa.

5. A sz. Remigéyház is trieri oklevelekben szerepel
mint helymeghatározó.

Mindezekből tehát határozottan kiviláglik, hogy fenti
Dániel nem trencsényi, hanem a német Trier város lakója volt.

2. LEUBMAN ÉS SALMAN

Az Okltr. 92. old. egy okiratot közöl, melynek értel-
mében „Ich graff Niclas von dem Harrenstain” 1378-ban,
elismeri, hogy Leubman dem juden Salmans ayden tzu
... *gunstat* 31 font bécsi fillérrel tartozik; a szöveg
folytatásában „dem Wenigen Mertistarff” jelölés is fordul
elő. De mielőtt tulajdorképpen szándékunkra áttérnénk,
szükséges kiemelni, hogy a darab némi magyarázat és hely-
reigazításra szorul.

a) *Harrenstain* nem más, mint a Sopronmegyében
még most is lévő *Szarvók* német neve, illetve fordítása,
amely helyes alakjában — mint *Hornstein* — 1486-ban
szerepel.

b) ... *gunstat*. A darab rubruma mondja „Leubman
nagymartoni zsidónak”. Ez még nem felel a valóságnak.
Nagymarton német neve mindig Marteinsdorf, Mertisdorf
vagy Merteinsdorf, szóval a német Martin személynévre
visszavezetendő alakban fordul elő, amiből a még most is

¹⁾ A t. közlő ur ezen állítása csak a színmagyaroklakta földrajzi tár-
gyakra alkalmazandó. A középkori latin scabinus annyi mint a német schöp-
pe-schöffe vagyis bírósági ülnök egyáltalán. Fejér VII. 5. 286. közöl egy
évnélküli okiratot, mely következőleg kezdődik „Judex de . . . et duodecim
Scabini seu Jurati (esküdtek) de eadem.” Scultetus annyi mint a német
Schultheiss vagy rövidítve Schulz, mely utóbbi pl. a temesmegyei németek
lakta községekben még ma is a községi bíró jelölése. A székesi káptalan-
nak 1243-ban kelt egyik okiratában (Wenzel: Árpád-kori új okmánytár 7: 146.
szerepel a scultécia in nova Ruzumpach és Hannus dictus Zolchener scul-
tetus de Ruzumbach (=új Ruszbach). stb. A soltszáság és a skulteti
vezetéknev pedig elég gyakran szerepelt és szerepel most is a magyarban.

használatos *Mattersdorf* kialakult. A ... *gunstadt*-nak tehát
semmi köze hozzá. A régi Sopronmegyében nem is isme-
rünk oly helységet, melynek német nevében „*gunstadt*”
a második felet képezte volna s így nem éppen valószínű-
en, hogy e névtörődék valamely osztrák földrajzi tárgy-
ra vonatkozik.

c) *Wenigen Mertistarff* a névmutatóban nem talál-
ható. Nem más, mint a sopronmegyei *Kis-Marton*, melynek
német neve *Eisenstadt*. 1373 és 1388-ban mint *Wenig Mer-
tersdorf* fordul elő. A „wenig” ott kétségt kívül a „Kis-” je-
lenti (Klein-Martinsdorf), ami elég furcsa németiségre vall.

Darabunk egyébként a zsidó névismeret (onomastika)
szempontjából is érdekes. Tudjuk, hogy a középkori zsidó
személynevek különféle helyen különféle átalakulásokon és
elferdítéseken mentek keresztül, de a legtöbb esetben ere-
detiségüket megis tudták menteni. A különböző helyeken
helyesen divott nevek kiejtése vagy elferdítése természetesen
többnyire és első sorban a nem zsidó lakosságból indult
ki s ennek alapján a forrásokban szereplő zsidó személyek-
nek összehasonlítása helyel-közzel a név viselőjének hely-
rajzi hovatartozandóságára némi világosságot vehet. De
nyelvészeti tekintetben is lehet e téren érdekes megfigye-
léseket elérni. Jelen esetben szolgáljon a Leubman és Sal-
man név alapul.

a) *Leubman*. Azon fölötté élénk érintkezésnél fogva,
mely a középkorban a magyar és osztrák zsidók között
fennállt és azon körülménynél fogva, hogy számos osztrák
zsidó Magyarországon állandóan tartózkodott, a személyne-
vek összehasonlításából arra az eredményre is juthatnánk,
hogy a ritkább, de hangtanilag egymással azonos, vagy egy-
mástól csak lényegtelenül eltérő nevek viselői egy és ugyan-
azon törzstől származó család sarjaihoz tartoznak. A Leub-
man névre vonatkozik pl. a következő adat: Chirichlingei
(az alsóausztriai *Kierling*) Henrik előadja egy Klosterneu-
burgban 1323. szept. 29-én kiállított okiratban, hogy néhai
fivére, Kirchlingi Ulrik egynehány kritzenborfi (*Kierling*
mellett) ingatlant *Lebman* nevű bécsi zsidónak zálogba adott.
(Jahrbuch der heraldisten Gesellschaft Adler in Wien 1899: 8).

Ebből ugyan még nem következik, hogy az említett két zsidó egy és ugyanazon nemzetség sarja volt, de megkapjuk a Leubmann-név helvcs alakját. A név különben keresztény családnál is fordult elő Alsóausztriában. 1421-ben találjuk t. i., hogy Zelkingi Beatrix *Lewbman* Jakab neuhofeni plebánosnak és a sz. Istvánról nevezett bécsi egyház kanonokának különféle jószágokat adományozott (Jahrbuch des Wiener „Adler“ 1887: 153). A pozsonyvárosi zsidólajstromban pedig még 1439-ben „Leubman jud“ fordul elő (Okltr. 469). Vajjon az ugyanazon évben ott lakott „Leblmann jud“ (Okl. 467) vele azonos, nem tudni.

b) *Salman*. E név az Oklevéltárban háromszor fordul elő: két zsidónál és 1405-ben egy a mosonmegyei Jewlsben lakott keresztény halásznál (ich Janns der Salman). Az utóbbira megjegyzendő, hogy a keresztények a Salomo nevet mindenütt jól ismerték és hogy ennek következtében a mosonmegyei halász nevének semmi köze nem volt a zsidó Salmanhoz. Salman különben a németben annyi, mint „schirmvoigt“, ami egyáltalában világi hatósági embert (=védnököt) jelent. Minthogy pedig Salmann és Salamon az Okltr.-ban egymástól megkülönböztetve szerepel, több mint valószínű, hogy ott nem a Salman névnek holmi változatával van dolgunk, hogy Salman teljesen különálló név, melynek jelentését talán a következő külföldi adatok szolgáltatják:

1. Frigyes, Boldizsár és Vilmos thüringiai tartományi grófok 1371. május 4-én egynéhány *erfurti* zsidótól 376 schock meissen-i és 250 schock cseh garast vesznek kölcsön, megígérik, hogy ez összeget Erfurtban ugyanazon évi szept. 29-én visszafizetik és hogy késedelmi kamatként 3—3 schock után hetenként egy garast fizetnek. A zsidók a következők:

a) *Schalam* von Brun Owe (=Brunau); b) Golde von Brun Owe (Golde női név); c) ennek sógornője Hanne; d) *Schalam* Illés mester; e) ennek sógora: *Haase*.

2. Meissen-i örgrófok 1372. márc. 15-én elismerik, hogy az *erfurti* és prössnecki (szászmeiningeni helység) zsidóktól 800 schock prágai denárt kölcsönvettek, melyért egy sereg előkelő főúr kezességét vállalt. A zsidók a következők:

a) *Schollem von Brunnow*; b) *Hasen von Brunnow*; c) ezeknek nővérei: „Riffel und Lame Scholem Hasen (Viertel-

jahrsschrift des Berliner Herold 1891: 25). 2529.) Ezekből az adatokból kiviláglik, hogy az 1371-ben felmerülő Brunau-i Schalam az egy évvel később szereplő Brunnau-i Schollemmel egy és ugyanazon személy és hogy Salman minden rokona. Az Okltr. 473. old. található pozsonyvárosi *Selmon* talán szintén az. Hogy a Schalam-nevet 1439-ben Pozsonyban is ismerték, bizonyítja a pozsonyi zsidóutca háztulajdonosairól szóló jegyzék (Okltr. 467). Alsóausztriában pedig már 1381—1398-ban a Walich-család tagja (Tröt)=menachem) fia *Schalom* szerepel (Dr. Schwarz Ignác közlése).

3. SMOYEL.

1379-ben találunk a soproni háztulajdonosokról szóló lajstromban (Okltr. 456-458.) 2 Smoyel nevű zsidót, kik közül az egyik azonban (mint derselb Smoyel) három sorral előbb *Smoychel* néven szerepel. 1526-ban (Okltr. 479) *Schmol-lerl* zsidó soproni háztulajdonos. A név külföldi előfordul-tára szolgál a következő adat: a sziléziai Löwenberg-ben lakott *Smoel* zsidó a nevezett helysége tartott birtok-igényét 1421-ben Kopatsch Fritsche (=Frigyes) nevű úr-nak adja el (Vierteljahrsschrift des Berliner „Herold“ 1886: 465). Ebből joggal következtethetjük, hogy Smoyel=Smuel az ismert német *Samuel*=Schmuel, vagyis a magyar *Samu*.

4. HÄDSCHL.

Sopron városának 1526. évi háztulajdonosai sorában Hädschl zsidó is szerepel (Okltr. 479). Tudtomra ritka, vagy egyáltalában ismeretlen személynév, mely azonban a szomszédos Alsóausztriában, — ha csak minden jel nem csal — kissé változott alakban kimutatható. 1439. szept. 16-án kijelenti Puchheimi János alsóausztriai birtokos, hogy (a csehországi) Rosenberg Ulriktól († 1469.) törfési nyilatkozatot kapott azon száz aranyforintról, melyet a Wartburg-ban lakó Mers és a Neustadt-ban lakó *Hezel* nevű zsidók Rosenbergnak kölcsönöztek és mely összeg erejéig Puchheim kezeskedett. (Jahrbuch des Wiener „Adler“ 1889: 158.) Wartburg alighanem az alsóausztriai Wartberg; Neustadt pedig Bécs-Ujhellyel azonos.

5. ZYMSCHA.

Az Okltr. 467. old. szerint a pozsonyi zsidó utca háztulajdonosai sorában van 1439-ben egy *Symcha* nevű is. A hosszú sorozatban minden férfi név után jön a „jud” elző, a nők után „uxor” vagy „jüdin.” Hatan vannak azonban, kik minden közelebb jelzés nélkül csak pusztá nevükkel szerepelnek és így nem tudni, férfi-e az illető, vagy nő; ezek között van fenti *Symchais*. De van a sorozatban egy *Zymscha uxor* is, ami arra enged következtetni, hogy e két név egymással azonos és hogy *Symcha* is nő. Van erre egy szép külföldi adatunk.

XII. Benedek pápa 1339. jún. 11-én kelt leveléből tudjuk, hogy néhai Musch zsidó a sziléziai kamenczi cisztercita klástromnak valamikor kölcsönt adott és azért addig míg élt a kellő kamatot beszedte. Most pedig örökösei jogtalanul követelik e kamatok további fizetését, miért is a boroszlói ügyvivőt felhívja, hogy nevezetteket a további uzsoráskodástól eltiltsa, Musch örökösei a következők: 1. Jordán zsidó, strehleri lakos (Boroszló vidékén). 2. Echard zsidó: szintén strehleri lakos. 3. *Symocha*, az említett Musch özvegye. Musch, ki a „parvus” (=Kis) melléknevet viselte, szintén volt strehleri lakos (Codex diplomat. Silesiae 10: 135). Hogy *Symocha* alatt a még most is divó *Szimche* (annyit jelent mint öröm) értendő, világos.

6. BUDAI ZSIDÓUTCA 1440-BEN.

A budai zsidóutcáról már e lapok 1916. évf. 320. old. tettünk említést, mikor arról volt szó, hogy Zsigmond király 1423 és 1424 között a Buda városában lévő zsidó utcában létezett új templomában egy fél kanonoki javadalmat alapított. 1440-ből az utcának részletesebb jelölésével találkozunk: „*in platea Judeorum Budensium versus portam Zombathkapw*” (=Szombatkapu). (Magyar Oklevélszótár 933. a Nemzeti Múzeumban őrzött Kapy-család levéltár eredetije szerint).

Szerves összeköttetésben ez adattal áll az Okltr. 178.

old. olvasható és 1440 márc. 12-én kelt oklevél, melynek értelmében Kapy János panaszt tett a királynénál, hogy „*in civitate nostra Budensi, in vico Judeorum, loco scilicet sabbati*” levő két házát tőle átvette és a jelenleg benőlk lakó zsidóknak adta stb. A két adat között némi eltérés állapítható meg. Míg az elsőben *platea Judeorum*, vagyis zsidóutcáról van szó, a másodikban „*in vico Judeorum*” vagyis Zsidónegyedről beszél. Az elsőben van „*porta Zombathkapw*”, a másodikban „*locus sabbati*”, vagyis „szombattér” áll. Hogy a darab *rubrum* e szokatlan helyjelölést „Szombathelynek” veszi, nem elég szabatos, mert itt csak „tér” a helyes. Egyebekben még kiemelendő, hogy a Magyar Oklevélszótár adata a nemz. múzeumban őrzött Kapy-családi levéltárban található, míg a másdiktak eredetije az ugyanott őrzött báró Jeszenák levéltárból való.

7. SZERENCSES IMRE PECSÉTJE.

Szerencsés Imre származásáról szóló okirati adataink nincsenek; amit erre vonatkozólag tudunk, az csak többé-kevésbé megbízható korirók feljegyzéseiből ismeretes. Az okirati adatok csak pusztá nevét és hivatalos állását említik. Annál érdekesebb a következő mindeddig nem méltott okirati adat.

Thurzó Elek kir. tárnokmester és kincstartó meghagyja „egregio Emerico Zerenchees” budai és Polijaak (Polják) fehérvári harmincadosoknak, hogy a királynénak bizonyos összeget fizesse ki. A darab kelte: 1525. máj. 5-én. A közlő (Brüsseli okmánytár 31—32.) a következő megjegyzést fűzi hozzá: „Gyűrű pecsét; a család cimere felett A. (lexius) T. (hurzó) kezdők vannak vésvé. Kívül, hihetőleg Szerencsés kezétől, három sor *cursiv* zsidó írás látható. Mária királyné levéltárából Eredeti Felelté érdekes volna ezen megjegyzést az eredetivel összehasonlítani. Egyelőre azzal kell megelégednünk, hogy ezen adat legalább Szerencsés Imre zsidó származását megerősíti; holott pl. a vele egykoru Csáktornyai Hampo-családra nézve ilyen bizonyítékkal még nem rendelkezünk; de erről más helyen.

8. HA KOHEN JÓZSEF RABBI EGY MAGYAR VONATKOZÁSU ADATA.

A nevezett koriró ¹⁾ többi között: a „francia királyok és az ottomán nagyfejedelmek krónikájának könyve” c. művet írta, melyben a nikápolvi csatát (1396) is ecseteli. E műve angolra lett fordítva s ebben a csata kimeneteléről kifolyólag ha Kohen mondja, hogy Zsigmond magyar királlyal nagybátyja, „the prince Kamray his uncle” egy hajóra menekült, mely a Duna partján készen állt és hogy a törökök nyilaikat utánok lötték. Egyik hírneves kutató kérdezi, vajon ezen Kamray alatt Cilly Hermann, a király apósa értendő-e? Erre megjegyzem, hogy Zsigmond csak sokkal később lett Cilly Hermannak a veje és hogy sem Hermannt, sem Cilly-t nem lehetett Kamrayra elferdíteni. A dolog úgy áll, hogy József rabbi jóval később azt hallotta, hogy a királyt egy „rokona” vezette a hajóra s ő ennek szabatos családtörténelmi meghatározásával nem igen törődött. Minthogy pedig tudjuk, hogy Garai Miklós nádor Cilly-Hermannak Anna nevű leányát korábban vette nőül mint Zsigmond a fiatalabb Borbálát, könnyen érthető, hogy József rabbi a sógorból nagybátyát faragott. Legyen ez azonban bárhogy, annyi áll, hogy még hangtani szempontból is kiviláglik, hogy *Kamray nem más, mint Garay*, annál is inkább, mert összes hazai okirati forrásaink abban megegyeznek, hogy Garai Miklós nádor a királlyal hajóra szállt.

Párkány.

Dr. Wertner Mór.

¹⁾ Jösei Spanyolországból származtak. Született 1496-ban a francia Avignon-ban, honnan szülői Genuába költöztek. Itt valamint Novi, Voltaggio és Costelletto-ban (Montferrat-ban) élt mint orvos 1575-ig. (Dr. Krauss Sámuel tanár úr szíves közlése.)

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Salfeld* S., Die Mainzer Judenerben (S. A. aus d. Mainzer Zschr. XII, 1917), Mainz 1918. — *Nebel A. I.*, R. Tanchumi Hierosolymitani liber Almursid Alkafi (I pars litterae 5), textum arabicum edidit etc. Budapestini 1917. — *Ellenbogen I.*, R. Tanchumi etc. (I. pars litterae I), Bpest 1917 (indító bp. dissz.). — *Ziegler J.*, Wie erziehen wir unsere Kinder zum Judentum? Prag 1918. — *Trebitsch I.*, Pthah-tep bölcse mondásai tekintettel az ökeleti mondásokra, Budapest (1918, dissz.). — *Blau L.*, Az emancipáció mint világtörténelmi jelenség, Budapest, 1918 (Egyenlőség kiadása. Ára 2 K.). — *Szabolcsi L.*, A csillag fia. Egy nép tragédiája, Budapest 1918 (Dick Manó kiadása). — *Winterberg Gy.*, A zsidó szeretet. Ünnepi beszéd, Budapest 1918. — *Buber M.*, Mein Weg zum Chassidismus. Erinnerungen, Frankfurt a. M. 1918. — *Kaplan I. és Mohr I.*, Megillath Ester, Zürich 1918 (a héber szöveg művészi kiadása. Künstlerverein und Kunstverlag. Ára fűzve 1.75 fr., kötet 2.75. Különböző diszkiadások: 6.50; 10 és 25 fr.). — *Rapaport M. W.*, Judenrecht, Aachen 1917 (K. l. a. K. C. Blätter 16. füzetéből). — *Ziegler J.*, Der Prophet Jeremia und das Deuteronomium (K. l. Jüdische Lehrerstimme V. évfolyamából). — Archiv für jüdische Familienforschung, 2. Jahrgang, Nr. 1—3. Wien, R. Löwit. (Előf. 6 K.). — A budapesti Ferencz József Országos Rabbiképző-Intézet Elitesítője az 1917—18. tanévről. Budapest 1918. — Ugyanaz németül. — *Silberfeld I.*, Mózesről Jézusig. Válaszul dr. Szeberényi L. Zs. ev. lelkész „Mózes vagy Jézus” c. értekezésére. Békéscsaba 1918. —

Halottak. Utolsó füzetünk megjelenése óta a zsidó tudományt súlyos veszteségek érték: meghalt dr. Gúde-

mann M. Bécsi főrabbi 84 éves és Epstein Ábrahám bécsi magántudós 75 éves korában. Midőn fájdalmunknak adunk kifejezést, nagy sajnálatunkra nincs most módunkban, hogy felekezetünk e két messzefénylő jelesét méltassuk. Meghalt 68 éves korában továbbá dr. Rosenzweig Adolf berlini rabbi, ki magyar (turdosini) származású volt és egy emberöltőn át hirdette Isten ígését a német fővárosban, hova a csehországi Teplitzből kerül. Áldás emlékükre.

Dr. Chajes P. H. trieszti főrabbit, az ismert tudóst a bécsi hitközség főrabbijává választották, ki állását aug. hó 1-én el is foglalta.

Rabbiválsztáskor. Dr. Niedermann Mór a nagybecskereki hitközség főrabbijává választotta, kit dr. Kiss Arnold iktatott állásába. — Schreiber Ignác rabbijelölt óbudai főrabbi lett megválasztva.

Előfizetőinkhez. A súlyos nyomdai viszonyok dacára az előfizetés árát nem emeljük, de tisztelettel kérjük, hogy az előfizetési összeget, beleértve a hátralékot is, beküldeni sziveskedjenek.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

TARTALOM.

Társadalom.

Dr. Blau Lajos, A rabbinizmus történeti jelentősége. Ünnepi beszéd	—	1
Dr. Venetianer Lajos, Az Országos Iroda jelentése	—	8
Dr. Weisz Sámuel, Az orsz. rabbiképző-intézet 40 éves jubileuma	—	14
Az 1848. XX. tc. végrehajtása	—	20
Társadalmi Szemle	—	21
Dr. Blau Lajos, Schill Salamon koporsójánál	—	95
Dr. Dercsényi Mór, Schill Salamon	—	98
Schill Salamon életrajza	—	102

Tudomány.

Dr. Blau Lajos:	{ A „Göschén tudományos gyűjtemény zsidó szempontból. — — — — — 25
	{ A Természet és szellem világából — — — — — 44
	{ A ny terminus — — — — — 48
Dr. Weisz Miksa, Geniza töredékek I.	— — — — — 51
Mandl Bernát, Adalék néhány Magyarországon szereplő középkori zsidó történetéhez	— — — — — 58
Dr. Goldberger Izidor, A teleki rabbi feleségének kelengyije	— — — — — 65
Dr. Blau Lajos, A zsidók a római birodalomban	— — — — — 104
Dr. Weisz Miksa, Geniza töredékek. II.	— — — — — 116
Dr. Guttman Mihály, A Tóra törvénytani és elbeszélő részei	— — — — — 122

Irodalom.

Dr. Blau Lajos:	{ Schwarz ünnepi irat	—	69
	{ A Szifré Numeri és Szifré Zutta új kiadása	—	72
	{ A bécsi zsidók hagyatéka	—	73
	{ Új német zsidó organum	—	77
Dr. Kohibach Bertalan:	{ Az egyiptomiak halottas tisztelete szobrocskái	—	79
	{ A szent Domokos rend multjából és jelenéből	—	81
Dr. Blau Lajos:	{ Szentírási kánon- és szövegtörténet tekintettel a keletiekre	—	129
	{ Gern aina Juidaica	—	131
	{ A héber nyelv történeti grammatikája	—	133
	{ Ókori zsinagógák Galileában	—	140
	{ Irodalmi Szemle	—	143

Tanügy.

Dr. Vajda Béla, A bűn és a jó cselekedet	—	—	84
Az orsz. izr. tanítóképzőintézet legújabb értesítője	—	—	93

Kútfők.

323. szám. Magyar-zsidó klevértár. Leubman és Salma. Smoyel. Hädschl. Zmyscha. Budai utca 1440. Szerencsés Imre Pecsétje. Ha-Kohen József rabbi egy magyar vonatkozásu adata. Közli Dr. Wertner Mór	165
---	-----

Vegyes.

Irodalmi hírek. — Dr. Blumgründ Naftáli. — Pótlás. — Rabbi perirata a Pester Lloyd 1868. mellékletén.	—	—	95
Irodalmi hírek. — Halottak. — Dr. Chajes P. H. — Rabbiválasztások. — Előfizetőinkhez.	—	—	173

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYÜJTEMÉNY